

САРАЈЕВО: СТУДИЈА О УЗРОЦИМА СВЕТСКОГА РАТА, 1926.

Садржај

Предговор југословенском издању

Глава I: Сукоб између Аустрије и Србије

Хапсбуршка мисија противу Турака. Српски бегунци у Угарској и Хрватској. Византија и Рим. Илирске и југословенске идеје. Кнез Михајло. Источно Питање од 1875 до 1878, и окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Србија под Миланом и Александром. Хрватска под Куеном. Препород од 1903. „Свињски рат“. Српско-хрватска Коалиција. Такмичење између Аустроугарске и Русије на Балкану. Ерентал и Извољски. Анексија Босне. Загребачки и Фридјунгов Процес. Вилхелм II „у светлом оклопу“. Југословенско Питање од интернационалне важности

Глава II: Балкански Ратови

Босански сабор. Конрад од Хецендорфа и Италија. Балкански Савез. Пораз Турака. Диктаторство Цуваја у Хрватској. Југословенско одушевљавање за балканске савезнике. Прохаскина Афера. Србијини захтеви на Јадрану. Конрад и Јужни Словени. Бертхолд и Масарик. Други Балкански Рат. Букурештански Уговор. Аустро-Угарска задржана од Италије и Немачке. Вилхелм II помаже краљу Константину и Каролу. Бертхолд, Конрад, и ратна странка у Бечу. Пашићеве понуде за преговарањем одбијене. Србија и Русија. Мегаломанија Балкана. Узрујаност у Босни и Хрватској. Дух завере се шири

Глава III: Југословенски револуцијонарни покрет

Шта је била Босна Србима. Револуцијонарно осећање у Босни пре Анексије, нарочито у јужној Херцеговини и у Босанској Крајини. Нов нараштај Србохрвата-Југословена. Утицај Прага на југословенске студенте. Кочићева група око „Отаџбине“, и група око „Народа“ Ристе Радуловића. Богдан Жерајић, и његов покушај да убије намесника Босне. Жерајић постаје идолом „Младе Босне“. Гађиновић слави Жерајића и проповеда „директну акцију“ „онима који долазе“. Атентати на Цуваја и на Скерлеца у Загребу. Организација Српскохрватске Националне Радикалне Омладине у Бечу (1911). Тачки листови. Узрујаност међу средњошколцима. Организација (тајна) Српскохрватске Националне Омладине у Сарајеву (1913). Демонстрације и немири по школама и на улици. Акција Данила Илића, и посета Надвојводе Фрање Фердинанда у Босни. Иницијатива за Атентат

Глава IV: Надвојвода Фрања Фердинанд

Карактер Надвојводин. Сукоби на двору. Његова жеља за политичким променама. Његово непријатељство према Угарској. Његова спољна политика. Његова болест. Вилхелм II и Фрања Фердинанд. Разговори о Румунском Проблему. Чернинове опомене. Страх краља Карола. Састанак у Конопишту. Како је настала легенда

Глава V: Убијство Надвојводе

Босански маневри и „Видовдан“. Атентат. Инциденти при спроводу. Недостаци у мерама предострожности. Генерал Поћорек. Зулуми противу Срба. Истрага саветника Визнера. Аустроугарски dossier противу Србије. Полемике у штампи. Смрт Хартвигова

Књига VI: Ко је одговоран за Атентат

Четири могућности. Србијанска Влада заузета унутарњим незгодама. Проблем уједињења са Црном Гором. Пасивно држање Београда. „Народна Одбрана“. „Црна Рука“. Пуковник Димитријевић. Воја Танкосић. Солунски Процес и његова веза са Сарајевом. Прави иницијатори. Босанска омладина и њене завере. Сећања Г. Љубе Јовановића. Да ли је Београд могао скренути пажњу Бечу?

Додатак: Открића Г. Љубе Јовановића

Глава VII: Припреме грофа Бертолда за рат

Бертолдов политички експозе. Његова ревизија након Атентата. Тисин меморандум Фрањи Јосифу. Препреке акцији у прилог рата. Тисино држање. Бертолд и Берлин. Хојшова мисија. Вилхелм II и Беч. Marginalia Вилхелма II. Берлин охрабрује Беч. Тобожњи „Крунски савет“ у Поцдаму. Заједнички аустроугарски Министарски Савет у Бечу (7. јула). Постепено придобијање Тисе. Бертолд и Тиса се слажу. Чиршки информише Берлин. Разлози за одлагање. Заједнички Министарски Савет од 19. јула: коначне одлуке

Глава VIII: Заваравање Европе

Конрад и Кробатин иду на отсуство. Саучесништво Берлина. Бертолд и Петроград: Сазоновљева поверљивост. Поенкареова посета. Сапариеве излике. Бертолд намерно криво обавештава Кудашева. Немачко мишљење о руској неспремности. Бертолд и Париз. Бертолд и Лондон: Лицов опомиње де-Бунзена. Грејова забринутост и настојања за одржањем мира. Бертолд и Рим: Узнемиреност Сан Ђулијана и Флотова. Савет Берлина Бечу. Право Италије на компензације. Бертолдов пропуст да извести Рим. Држање Букурешта. Опомена краља Карола, и понуда да посредује

Глава IX: Аустројски Ултиматум Србији

Аустроугарска нота Србији. Упутства посланику Гислу. Јагов и „Централно-европско време“. Утисак у Европи. Пријем Ноте од стране Немачке Владе. Одговор Србије. Коментар Вилхелма II. „Ултиматум“ и „инвазија“. Једно аустројско правно мишљење. Понуда Грејова да посредује. Сазоновљеви покушаји да преговара. Како је Бертолд обмануо Фрању Јосифа. Аустро-Угарска оглашава рат. Последњи покушаји у Риму. Царев позив. Конрад и Молтке

Глава X: Закључак

Кратак преглед литературе

САРАЈЕВО

СТУДИЈА О УЗРОЦИМА СВЕТСКОГА РАТА

НАПИСАО

DR. СИТОН-ВАТСОН

(R. W. SETON-WATSON)

1926

ИЗДАЊЕ »НОВЕ ЕВРОПЕ« ЗАГРЕБ

инв.бр.

16099

ПРЕДГОВОР ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ИЗДАЊУ.

Већи део ове књиге био је већ написан када су група спретних противника који се купе око немачке »*Kriegsschuldfrage*«, а напоре с њоме Госпођица Дурам у Енглеској и професор Феј у Америци, почели да вешају о велико звоно »открића« Г. Љубе Јовановића у алманаху »Крв Словенства«, да би тако покушали оптеретити Србију главном одговорношћу за избијање Великога Рата. Они пријатељи Србије на Западу који су кроз цели Рат исповедали теорију о невиности званичне Србије, у први мах, нису баш тако озбиљно узимали доста јасне исказе Г. Јовановића да је званична Србија знала за заверу која се спрема, сматрајући да ће надлежни на време изнети потребне податке и доказе да сузбију оптужбе тако штетне добру гласу Србије. Место тога, Г. Пашић је упорно ћутао читаву годину дана, што су непријатељски расположени инострани критичари тумачили као ћутање човека ухваћена у кривици; док је опет југословенска штампа, већим делом, целу ствар узела са погрешне стране, па је искористила у партајске сврхе (уколико долазе у обзир присташе сада једног другом противних Пашића и Љубе Јовановића). Када је, напослетку, Г. Пашић проговорио, било је јасно да је и он заинтересован, и то нетолико ради моралне стране саме ствари колико ради њена утицаја на унутарњу политичку ситуацију у Југославији; услед тога, његов закаснио деманти, неподупрт документима или било каким доказима, тешко да би уверио критичаре у иноземству, који нису већ уверени другим, мало јачим, аргументима.

На срећу доброг имена Србије, не зависимо од онога што поједини политичари мисле да, у извесном моменту, треба да рекну или опорекну. Имамо у обиљу поузданих података — често, дабогме, заобилазних, али у својој допуњујућој се мно-

жини веома убедљивих — који показују, да су искази Г. Јовановића не мање невероватни него што су лако набачени и позитивно штетни. Ја стога верујем, да ће и читаоци ове књиге, самном заједно, одбацити причу из »Крви Словенства« као потпуно непоуздану. Али све да је и тачно што је онде речено, то не би ни у чему изменило три основне чињенице: 1) да је Сарајевски Агенат био само крајњи догађај у једном спонтаном покрету који се развијао у Босни и у Хрватској, а који Србија није могла обуздати; 2) да је Аустро-Угарска од своје стране још у годинама пре Рата систематски припремала покорене Србије; и 3) да се Аустро-Угарска и коначно одлучила да остане при свом нападачком држању, кад је знала да јој је помоћ Немачке по сваку цену осигурана. О свему томе дају обилно доказа сами немачки и аустријски документи, као што ће се видети из извода у последње три главе ове књиге.

28. јуна 1926,
Лондон.

R. W. Seton-Watson.

САДРЖАЈ.

Предговор југословенском издању III

Глава I: Сукоб између Аустрије и Србије.

Хапсбуршка мисија противу Турака — Српски бегунци у Угарској и Хрватској — Византија и Рим — Илирске и југословенске идеје — Кнез Михајло — Источно Питање од 1875 до 1878, и окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске — Србија под Миланом и Александром — Хрватска под Куеном — Препород од 1903 — »Свињски рат« — Српско-хрватска Коалиција — Такмичење између Аустроугарске и Русије на Балкану — Ерентал и Извољски — Анексија Босне — Загребачки и Фридјунгов Процес — Вилхелм II »у светлом оклопу« — Југословенско Питање од интернационалне важности I

Глава II: Балкански Ратови.

Босански сабор — Конрад од Хецендорфа и Италија — Балкански Савез — Пораз Турака — Диктаторство Цуваја у Хрватској — Југословенско одушевљење за балканске савезнике — Прохаскина Афера — Србијини захтеви на Јадрану — Конрад и Јужни Словени — Берхтолд и Масарик — Други Балкански Рат — Букурештански Уговор — Аустро-Угарска задржана од Италије и Немачке — Вилхелм II помаже краљу Константину и Каролу — Берхтолд, Конрад, и ратна странка у Вечу — Пашићеве понуде за преговарањем одбијене — Србија и Русија — Мегаломанија Балкана — Узрујаност у Босни и Хрватској — Дух завере се шири 18

Глава III: Југословенски револуционарни покрет.

Шта је била Босна Србима — Револуционарно осећање у Босни пре Анексије, нарочито у јужној Херцеговини и у Босанској Крајини — Нов нараштај Србохрвата-Југословена — Утицај Прага на југословенске студенте — Кочићева група око »Отаџбине«, и група око »Народа« Ристе Радуловића — Богдан Жерајић, и његов покушај да убије намесника Босне — Жерајић постаје

«долом» Младе Босне — Гаџиновић слави Жерајића и проповеда «директну акцију» онима који долазе — Атенпати на Цуваја и на Скерлеца у Загребу — Организација Српскохрватске Националне Радикалне Омладине у Бечу (1911) — Бачки листови — Узрујаност међу средњошколцима — Организација (тајна) Српскохрватске Националне Омладине у Сарајеву (1913) — Демонстрације и немири по школама и на улици — Акција Данила Илића, и посета Надвојводе Фрање Фердинанда у Босни — Иницијатива за Атенпат 37

Глава IV: Надвојвода Фрања Фердинанд.

Карактер Надвојводин — Сукоби на двору — Његова жеља за политичким променама — Његово непријатељство према Угарској — Његова спољна политика — Његова болест — Вилхелм II и Фрања Јосиф — Вилхелм II и Фрања Фердинанд — Разговори о Румунском Проблему — Чернинове опомене — Страх краља Карола — Састанак у Конопишту — Како је настала легенда 50

Глава V: Убијство Надвојводе.

Босански маневри и «Видовдан» — Атенпат — Инциденти при спроводу — Недостаци у мерама предосторожности — Генерал Поћорек — Зулуми противу Срба — Истрага саветника Визнера — Аустроугарски dossier противу Србије — Полемике у штампи — Смрт Хартвигова 66

Глава VI: Ко је одговоран за Атенпат.

Четири могућности — Србијанска Влада заузета унутарњим негодама — Проблем уједињења са Црном Гором — Пасивно држање Београда — «Народна Одбрана» — «Црна Рука» — пуковник Димитријевић — Воја Танкосић — Солунски Процес и његова веза са Сарајевом — Прави иницијатори — Босанска омладина и њене завере — Сећања Г. Љубе Јовановића — Да ли је Београд могао скренути пажњу Бечу?

Додатак: Открића Г. Љубе Јовановића 87

Глава VII: Припреме грофа Берхтолда за рат.

Берхтолдов политички експозе — Његова ревизија након Атентата — Тисин меморандум Фрањи Јосифу — Препреке акцији у прилог рата — Тисино држање — Берхтолд и Берлин — Хојшова мисија — Вилхелм II и Беч — Marginalia Вилхелма II — Берлин охрабрује Беч — Тобожњи «Крунски савет» у Поцдаму — Заједнички аустроугарски Министарски Савет у Бечу (7. јула) — Постепено придобијање Тисе — Берхтолд и Тиса се слажу — Чиршки информше Берлин — Разлози за одлагање — Заједнички Министарски Савет од 19. јула: коначне одлуке 111

Глава VIII: Заваравање Европе.

Конрад и Кробатин иду на отсуство — Саучесништво Берлина.

Берхтолд и Петроград: Сазоновљева поверљивост — Поенкареова посета — Саларијеве излике — Берхтолд намерно криво обавештава Кудашева — Немачко мишљење о руској неспремности.

Берхтолд и Париз.

Берхтолд и Лондон: Лицов опомиње де-Бунзена — Грејова забринутост и настојања за одржањем мира

Берхтолд и Рим: Узнемиреност Сан Ђулијана и Флотова — Савет Берлина Бечу — Право Италије на компензације — Берхтолдов пропуст да извести Рим.

Држање Букурешта — Опомена краља Карола, и понуда да посредује 145

Глава IX: Аустројски Ултиматум Србији.

Аустроугарска Нота Србији — Упутства посланику Гислу — Јагов и «Централно-европско време» — Утисак у Европи — Пријем>Note од стране Немачке Владе — Одговор Србије — Коментар Вилхелма II — «Ултиматум» и «инвазија» — Једно аустројско правно мишљење — Понуда Грејова да посредује — Сазоновљеве покушаји да преговара — Како је Берхтолд обмануо Фрању Јосифа — Аустро-Угарска оглашава рат — Последњи покушаји у Риму — Царев позив — Конрад и Молтке 178

Глава X: Закључак 209

Кратак преглед литературе 213

I. СУКОБ ИЗМЕЂУ АУСТРИЈЕ И СРБИЈЕ.

Убијство надвојводе Фрање Фердинанда и његове жене у Сарајеву, било је само искра која је дигла у зрак барутану Европе. А Југословенско Питање, у знаку којег је она планула, спадало је већ пре Рата међу највеће горуће проблеме, и може као такво стати уз бок питањима супарништва између Француза и Немаца, Британаца и Немаца, и Аустрије и Русије, која су сва основни и дубоки узроци Великога Рата. Иако га јавно мњење на Западу није запажало, ово питање није нипошто било ново. Његово порекло и његово објашњење треба тражити чак тамо где почиње најезда Турака у Србију и у Угарску, која је зауставила политички и културни развитак Јужних Словена, те за којом је следила дуга борба хабсбуршког империјализма, коју је овај водио, прво, да би пребацио преко граница својих покрајина напасника-неверника, те да би поново освојио хришћанству јужноисточну Европу, а затим, да би, у исто доба, проширио немачку хабсбуршку хегемонију над читавим Балканским Полуострвом.

У XIX веку, супарништво између Аустрије и Русије овладао је такорећи потпуно спољним односима Јужних Словена. Али се треба сетити, да је кроз читаво столеће-и-по пре тога Аустрија имала првенство без икакве муке, и да је лако могла решити овај проблем у своју корист, још пре него што јој је Русија и постала озбиљним премцем, да није пропуштала једну прилику за другом.

Успостављањем »војне границе«, крајем XVI века, — која је била на нарочит начин војнички организована дуж старе речне границе према Турцима, — створила је Аустрија читаво поколења наследних бораца српскохрватске расе, опробаних традицијом у лојалности и верности према династији, који су чврсто веровали да је Бечу суђено да њих и њихове земљак ослободи испод турског јарма, те који су доиста у много наврата сачињавали језгро аустријске борбене снаге. На другој страни опет, пред крај XVII столећа (1690), видимо многе тисуће српских породица где, под вођством свога патријарха, беже пред Турцима на хабсбуршку територију, и где нарочито

у Бачкој и Срему, поименце око Карловаца и Новогсада на Средњем Дунаву, образују средишта која су онда, за више од једнога века, била једина огњишта српске културе. Ови српски елементи у Срему и у Јужној Угарској појачани су још у раном XVIII веку, када су настајале исељеничке колоније пре него што ће Турци коначно бити потиснути из оних крајева.

Победе Принца Јевђенија Савојског обележавају највиши степен аустријског угледа на Балкану, и од године 1718 до 1739 били су у аустријском поседу северни делови данашње Србије, укључујући ту и Шумадију (која је после постала стварном језгром народнога отпора наспрам Турака). Али, несрећни рат од 1737—9 свршио се враћањем њиховим под турску власт; а на педесет година касније, ратом од 1787—92, који је Аустрија водила удружена са Русијом — и у којем је за неко време генерал Лаудон заузео био Београд —, да после опет буде поражена, Турска се поново вратила као победница. У оба ова рата, Аустрију су јуначки помогли урођеници Срби, којима су се, након повлачења њихових заштитника, Турци крваво освећивали. Од тога доба они су се радије поуздавали у себе саме и у своју снагу него у туђу помоћ. Па ипак је Карађорђе, први народни вођ у борби за ослобођење, одмах на почетку своје акције упутио позив за помоћ Бечу, — само што је цар Фрањо био и сувише задубен у европске ратове противу Наполеона а да би се обазрео на непознату гомилу неписмених балканских сељака.

Од Аустрије обрнули су Срби своје главе у правцу Русије, за коју су их — маколико да је била далеко — везивале две моћне везе: Словенство, и православна вера. Кроз цело XIX stoleће јачао је стално покрет опште-словенске солидарности, служећи у исто доба, на једној страни, у правцу да задобије руско јавно мњење за угњетену словенску браћу на Балкану, а на другој страни стварајући основицу за империјалистичке прохтеве, тако да је искоришћаван веома често од оних којима је правом сврхом био Цариград.

Међутим је национално осећање, које се будило све више по целој Европи, изменило односе између Аустрије и Јужних Словена, од којих је већина живела на аустријској територији још и пре окупације Босне и Херцеговине. Србија која почиње додуше врло скромно, као вазална сељачка држава, развија се са сваки новим поколењем и постаје све више средиштем народне културе, те привлачном тачком и за све своје истонародњаке под туђом управом. И није нимало чудно да поједини Срби из Војводине, па и из Босне и Далмације и Црне Горе, играју важне улоге у политичком и интелектуалном животу нове кнежевине, док, на другој страни, Срби из Србије

узимају активног учешћа у племенским ратовима (1848) на страни Хрвата и Срба у Хрватској и Банату, противу Мађара.

Један од главних фактора југословенске повеснице био је: супротан утицај Византије и Рима, православља и католичанства, при образовању народнога карактера. И у једном и у другом случају политички је утицај надмашен, на једној страни услед савезништва између Хапсбурга и ултрамонтанства, на другој страни услед привилегованог положаја грчког православља у Источној Цркви под Турцима. Религиозно питање, које је на тај начин настало, полако је с временом ишчезло (неке данашње црквене суревњивости тешко да се могу назвати религиозним питањима), али тек пошто је изазвало дубоку и дуготрајну разлику у погледима на свет и на ствари, те створило менталитет који је стално и брже-боље готов на неспоразуме. Кроз читаво прошло stoleће лепо се види како сазнања прелази између два пола: од срдачне и уске сарадње православља са католичанством, како су је упражњавали славни бан Јелачић и патријарх Рајачић у 1848, или још више велики католички бискуп Штросмајер, поборник и претходник уједињења и споразума међу Југословенима, па до жестоких међусобних распра на основици црквеног или антиклерикалног осећања, које су вешто подржавали и потпиривали мађарски национални и хапсбуршки ултрамонтански интереси.

Док се је тако независност Србије развијала, у Хрватској је хватала корена идеја илирска, коју је прво бадио у свет Наполеон кушајући се у изграђивању држава; а након револуције од 1848, иста се идеја јавила поново у своме садањем југословенском облику. Међутим су, посред политичког разједињења, носили плодове трудови и реформе Доситија Обрадовића и Вука Караџића, који су, са својим пристама и ученицима, ударили чврсте и здраве темеље оном апсолутном језичком јединству Србохрвата које је постало природним претходником политичкоме уједињењу каснијих нараштаја, и које нико порушити не може.

Још 1848, бан Јелачић, иако је верно служио дом Хапсбурга противу мађарске племенске експанзије, дописивао се је са Петром II црногорским, овећаним владиком-песником, одушевљавајући се за српскохрватски споразуман рад; али је он, захваљујући незахвалности Тесаревој, завршио свој живот разочаран и скрхан. У шездесетим годинама одјекнула је мисао о политичком јединству у честољубивој души кнеза Михајла од Србије, који је још 1859 преговарао с изасланицима Кошута и Александра Кузе о могућности једне Дунавске Конфедерације; године 1866, он је склопио био савез са принцем Николом црногорским, у смислу којег је овај пристао да се одрекне

престола ако Михајло успе да уједини све југословенске крајеве; а 1867 он је постигао споразум са бугарским Револуционарним Комитетом у Букурешту, оглашујући Србе и Бугаре за сроднике, које је провиђење позвало да живе заједно, под једном управом и под истом заставом, те усвајајући за будућност употребу заједничког имена С р б о - Б у г а р и (или Бугаро-Срби). Удешено је, да буде само један владар, један закон, једна влада, исти новац, и један независан патријархат за обоје. Мало касније, револуционарци-делегати прихватили су и мисао да се нова држава назове »Југословенско Царство«. Иза тога дошао је савез са Грчком, а водили су се преговори и са Румунијом, — али тад убијство Михајла однесе душу целога овог покрета. Његов прорачун био је веома одважан; он је веровао, да ће се цело Полуострво дићи на његов поклан, да је Србија снажнија а Турска слабија него што свет мисли, да би Русија својом дипломатском акцијом спречила интервенцију сваке друге Силе, и да би било могућно држати у шаху Аустрију охрабрујући Угарску с којом су Михајла везивале многе личне везе. Кад је он умро, цео његов план паде у воду, — Срби и Бугари се брже-боље разделише, а вештој и одлучној тактици Порте пође за руком да, образовавши посебан бугарски Егзархат (1870), прошири јаз и раздвоји балканске Словене, поименце Србе и Бугаре, и подели их све више на два сунарничка табора.

Међутим је југословенска идеја претрпела исто тако озбиљан пораз и на хапсбуршкој територији. Победа Прусије приморала је Аустрију да се измири с Маџарима, и погодба међу њима би запечаћена Нагодбом («Ausgleich»), тојест дуалним системом, на штету мањих народних јединица. Додуше, аутономија Хрватске узета је донекле у обзир; али несамо да Загреб није питан за мишљење, него су тачке новог Споразума најпросто диктоване од Будимпеште, па онда само реда ради поднесене на прихват брижљиво »одабираном« Хрватском Сабору, док су у ствари већ биле примљене самом погодбом између Беча и Пеште. У току седамдесетих, аустроугарска политика спречавала је са све већим успехом општење и саобраћај између Југословена у Монархији и њихових сународника ван граница. У самој Хрватској, ново основана »Странка права«, почињајући на уској католичко-клерикалној основици, ишла је за поновним спајањем Далмације са Хрватском-Славонијом у такозвану Троједницу, у којем оквиру она најпросто није хтела да зна за Србе. Овај идеал Велике Хрватске наишао је у Бечу на одобравање, као згодан адут противу Великосрпства са средиштем у Београду; али његова прва природна последица било је, да је отерао Србе из Славоније и Војводине у наручје Будимпеште.

Но тек за велике Источне Кризе, 1875—8, дошла је Аустро-Угарска неповратно у стваран начелни сукоб према Србији. Устанак двеју чисто југословенских покрајина, Босне и Херцеговине, противу турског безвлашћа поздрављен је, наравно, с одушевљењем од њихових сународника у обим слободним кнежевинама, Србији и Црној Гори, које се уплетоше услед тога и саме у рат са Турском. Тучене године 1876, и приморане да прихвате примирје, оне обновише непријатељства након руске интервенције, те пролише и своју крв и своје благо у изобиљу за љубав уједињења, које и вође усташа беху исто тако исписали на своје заставе. Али, иако су Србија и Црна Гора добиле извесно проширење својих територија, њихова главна намера би осујећена, и оне су у срдитој немоћи морале гледати како дипломатија Европе, искупљена на Берлинском Конгресу (1878), даје Аустрији мандат да окупира Босну.

Важно је овде сетити се, да је Русија, већ врло рано, у току Источне Кризе, изгубила била веру у Србе, па пренела своје покровитељство на Бугаре, изазвавши тако у душама ових, са недоношчетом од уговора у Сан-Стефану, претеране наде и големо честољубље, који су после пореметили целокупни правилни развој Балкана. Да би задржао пријатељство Аустро-Угарске, а — нешто касније — и да би осигурао и њену неутралност за време руско-турског сукоба, цар Александар II — прво на свом састанку са Фрањом Јосифом у Рајхштату (јула 1876), а затим војном конвенцијом закљученом у Будимпешти јануара 1877 — коначно је дао благослов над аустроугарском окупацијом Босне. Када је онда, у току самога рата, панславистичко расположење расло, а поглавито када је руска војска прешла преко Балкана и диктовала Санстефански Мир пред самим вратима Цариграда, Царска Влада покајала се за уступке што их је била учинила, и у априлу 1878 послала је генерала Игњатијева у Беч са тајном понудом, да Босна додуше припадне Аустрији али под условом да ова прихвати све остало што је предвиђао Санстефански Уговор. Међутим, Андраши, са обе раније обавезе у цепу, и знајући да Британија прети Русији ратом, није ни за часак мислио попустити; тако је Русија на Берлинском Конгресу морала да устукне пред удруженом Аустро-Угарском и Британијом, док је Бизмарк изигравао тобоже посредника а у ствари подупирао Андрашија, што је касније и утрло пут Двојном Савезу. Русија је тада несамо напустила Србе и признала окупацију, него је потајно пристала и нато да не протестује ако би Аустро-Угарска нашла да је потребно и »да заузме Санџак, коначно, као што је заузела остало.«¹⁾ Штавише, руски делегати, Горчаков и Шувалов,

1) Види познату књигу Фурнијеа »Wie wir zu Bosnien kamen«, стр. 74.

рекли су тада српском државнику Ристићу, да се мора нагодити с Андрашијем, и да преко Пирота и Врање Србија нема чему да се нада. Од великога је интереса овде забележити¹⁾ како је Ристић, дотле душа русофилске струје, али отада присиљен на ревизију своје политике, покушавао да увери Шувалова, да ће једнога дана Русија имати велико разрачунавање с Аустријом, и да ће јој у часу овог обрачуна Србија бити од веће вредности него Бугарска. Али је нато добио, за утеху, једино мишљење руског државног подсекретара Јомини-ја: да ће »најдаље за петнајст година ситуација бити така, да ће Русија морати да обрачуна с Аустријом«, а дотле се треба стрпети! . . .

Речју, двома српским покрајинама умножи се посед Хапсбурговаца, тако да је на овоме сада живело двапута више Југословена него ван њега. Додир између Србије и Црне Горе постао је тежи услед намештања аустро-угарских гарнизона у Санџаку. Присутност ових гарнизона означавало је симболично намере Аустро-Угарске у правцу Македоније и Солуна. Но што је било најгоре, — Русија је коначно напустила Србију, као аустријску сферу утицаја, а она је сав свој напор и сву своју благонаклоност усредсређивала око Бугарске.

Двадесетипет година што су следовале Берлинском Уговору сачињавају најтамније доба југословенске историје; али, иако у њима треба тражити многа тумачења за данашње незадовољавајуће стање, ми се овде можемо догаћи тек најповршније само најкрупнијих догађаја.

Србија, под владом даровитога али безначаљнога и у сваком погледу несталнога Милана Обреновића, постаде вазалом Аустро-Угарске, поименце услед тајне политичке конвенције закључене 1881 (до 1895); у исто време — ради своје географске изолованости — паде она и под привредну зависност своје велике сусетке, појачану још већма тиме што је Аустро-Угарска имала главни надзор над разгранавањем жељезничке мреже на Балкану. У самој земљи, Милан је био завео насилничку и личну владавину, погоршану отвореним фаворитизмом у војсци и у државној управи. Последицом је било страначка борба до истраге, од које је патила земља.

Миланов главни подвиг на пољу спољне политике био је његов несрећни напад на Бугарску (1885). Гоњен идејом о некој балканској Равнотежи Сила, он је — жељан да поврати свој добар глас — сматрао принца Александра Батенберга и његову неувежбану војску лаким пленом. Његова непромишљена и себична акција свршила је брже-боље катастро-

¹⁾ Према Владану Ђорђевићу, у његовој расправи »La Serbie et le Congrès de Berlin«.

фално; али, што је још горе, створила је јаз између Срба и Бугара, који се брзо све више ширио. Милана је спасла од још горих последица ради ове његове лудости претња Аустро-Угарске, да ће оружјем напасти на Бугаре ако своју победу одвише искористе. Бизмарк, који је знао зашто презире Милана, покушао је да одврати Калнокија, тадашњег аустро-угарског Министра Иностранних Дела, да се не заузме одвише за Милана; али му је Калноки дао карактеристичан одговор¹⁾, да он не предузима ништа за љубав Србији или Милану, већ ради ефекта који ће његова акција имати на њихову »браћу« у Босни и у Хрватској; другим речима, он је већ увиђао како се развија међусобни интерес између појединих грана Јужних Словена с обе стране границе, и да оно што дира једне не остаје без утицаја на друге. Бизмарк је поновио своју опомену, и тачно је прорицао да ће Србија све више постајати привлачном за Јужне Словене у Аустро-Угарској уколико буде сама бивала јачом. Али Калноки — како сам једном рекао своме посланику у Београду²⁾ — »није рачунао да ће Србија држати с нама за љубав наших лепих очију, већ из страха и ради материјалних интереса, које ја сматрам поузданијим мотивима него измену осећања с оваким полудивљим народима«. У овој реченици наћи ћемо уједно кључ за решавање аустро-угарских неуспеха у току тридесет година које су следовале. Њени прави разлози почивали су сви на сили, те су логично отуђили од ње полако сваку симпатију Јужних Словена.

С Милановим одрицањем престола (1889), правац владавине није се у суштини променуо, јер је његов син, краљ Александар, покварен одгојем и околицом, наставио са личним скандалима на двору свога оца, и, што је још горе, са његовим неуставним и самовољним чинима. Дворске интриге и жестоке партијске свађе држале су Србију у сталној политичкој грозници, док — године 1903 — немогући Краљ и Краљица не бише уклоњени суровим убијством, којим је створен пример за мешање војних лица у политичке ствари.

За то време проживљавала је и Хрватска доба стагнације и политичког притиска. Гроф Куен Хедервари, — који је био бан од 1883 до 1903, — као експонент Будимпеште, може се сматрати једном врстом најпокваренијег сатрапа над покороном провинцијом какова је видео XIX век. Његова се вештина састојала у томе, да пузда Хрвате и Србе једне на друге, да доводи у Сабор кога хоће и да гњави штампу, и да затвара сваки приступ у јавни живот људима независних погледа и националних осећања, — у толикој мери, да Хрвати не пре-

¹⁾ »Die Grosse Politik« V, стр. 28, 32.

²⁾ Corti, »Alexander von Battenberg«, стр. 235.

терују кад за Куена кажу да је корумпирао душе и савести једне целе генерације. Тек пред крај столећа почело се јављати ново поколење, међу Хрватима и међу Србима, које је одгојено ван домовине, поименце у Прагу, где је етичко и политичко учење професора Масарика било од нарочитог утицаја на напредну омладину свих словенских крајева и народа.

У исто време налазила се Босна и Херцеговина под управом Заједничког Министарства Финансија у Бечу, коме је на челу стајао (од 1882 до 1903) опет један даровит Мађар, Бенјамин Калај. Под њим је Босна добила добре путеве, жељезнице, уређену администрацију, и све веће материјално благостање. Само што ништа није учињено да би се задобила душа народа; а врло је мало учињено за решење двају животних проблема: неписмености, и феудалног земљишног поседа. Калајево про-скрибовање српског имена, као и његов покушај да створи на вештачки начин некаку »босанску« народност, морали су наравно пропасти одмах у зачетку. Али то је било само део целог система: да се раздвоје међусобом што се боље може поједини делови Јужних Словена; Србија, Црна Гора, Босна, Далмација, Хрватска, Војводина, Словенија, Ријека, — свака је имала да се развија за себе, и све је чињено што се само могло да би се спречили сваки додир и свака веза између њих. Нарочито је успостављена једна разграната мрежа шпијунаже, цивилне и војне, чијим је средиштем била Босна, — тако вештачки да је за поданике краљевине Србије било готово немогуће путовати по Босни. Први знаци обновљене солидарности међу југословенским покрајинама појавише се године 1903, кад Куенове опште мере противу немира у Загребу и по осталим градовима Хрватске изазваше демонстрације и протесте по целој Далмацији и Истри. Тридесет хрватских посланика из ове две покрајине одлучише да поднесу тужбе својих сународника самоме Цару; а кад је овај одбио да их прими у аудијенцију, утицало је то веома лоше на све Хрвате, и ослабило је знатно њихове симпатије за Аустријски Дом.

Чудно се десило да се је — баш као што су године 1868 и Србија и Хрватска национално устукнуле, — исто тако године 1903 у исти мах обновила национална свест у свим главним југословенским земљама. У Србији је свргнуће династије Обреновића, иако је извршено под најстрашнијим околностима, изазвало опште побољшање стања: много уставнију владавину, попуштање корупције, финансијско сталожавање, и услед свега тога обнављање целокупног привредног живота. У Хрватској је пао Куен, а јавља се покрет, и овде и дуж далматинског Приморја, који води к обновљењу заједничког рада међу Србима и Хрватима, да године 1905 доведе до Речке Резолуције и до образовања Српско-хрватске Коалиције, која

онда постаје кичмом народнога отпора према Угарској све тамо до коначног преврата што га је изазвао Велики Рат. У Босни опет, смрћу Калаја свршава се једно раздобље (1903); под његовим наследником Буријаном учињен је изврстан напредак у погледу црквене и школске аутономије, а тражење самоуправе прелазило је из године у годину све више у наваљивање. Напокон, у Македонији је очајни устанак године 1903 додуше свршио неуспехом, али је бар натерао Силе да наметну Турцима план са реформама; овај је бар донекле стао на пут најстрашнијим зулумима, док је у ствари још повећао немире, и разбуктао у супарничким племенима пожар и жељу да крајњим напором стресу са себе турски јарам — да би га заменили којим другим.

Овај низ промена и обнова на политичком подручју није остао без непосредног утицаја на аустроугарску балканску политику, при чему је онда њен однос према Србији постајао све више кључем целе ситуације.

Није без важности, с обзиром на догађаје који су се одиграли (1914) после Сарајева, уочити мало изближе држање Беча приликом убијства краља Александра. Појединости ове завере израђене су од неких завереника у кавани код Имперјала, на бечком Рингу; и један од првих доглавника Калајевих, у босанскоме Министарству, Талоци (Thalóczy) био је с њима у уској вези. Оно што се спремао било је добро знано и Аустроугарској и Руској Влади, бар на четрнајст дана раније, и ниједна од њих није макла прстом да то спречи. Ово ми је потврдио године 1908 један одличан члан тадашњег аустријског Кабинета. Треба наравно додати, да нико није могао предвидети свирепе детаље самога злочина, који се имају приписати поглавито паничном страху што је настао услед прекида светлости у Конаку; али је очигледно, да су сви они ипак морали рачунати с крвопролићем и поименце и с извесним убијством. На сам дан после убијства, званични орган Балплаца »Fremdenblatt« објавио је чланак у којему додуше сажаљева уморство, али уједно изјављује »да је мало стало до тога ко влада у Србији, док је главно само да буде у добрим односима с Аустро-Угарском.«¹⁾ Ово становиште потврдио је и гроф Голуховски пред француским Послаником; и док је краљ Едвард пошто-пото тражио да се опозове на три године британски Посланик из Београда, а руски Цар поздрављао новог краља Петра намерно хладно, Франја Јосиф, најстарији међу европским династама, послао је краљу Петру дуг и релативно срдачан телеграм, уверавајући га о »пошпори и пријатељству« при васпостављању реда у земљи. Аустро-Угарска је, наиме, рачу-

¹⁾ Види Стидове мемоаре, »Кроз тридесет година« I, стр. 206.

нала да се Карађорђевићи неће упуштати у распре са Бечом, и да се вероватно неће ослањати на Русију, како је то чинио Александар пре катастрофе. Овај је рачун био погрешан у два правца: краљ Петар, и по своме урођену расположењу, и стицајем прилика у којима је дошао на престо, држао се у политици много пасивније него Александар Обреновић, те је ова пала потпуно под утицај русофилске Радикалне Странке. На другој страни, Аустро-Угарска, место да за себе придобије нову владу у Србији, само ју је све више отуђивала од себе својом привредном политиком која је почивала на високим аграрним тарифама.

Радикали су од самог почетка били противници Аустро-Угарске, и краља Милана који је био средство у њеним рукама; и главни стварач њихова програма, Светозар Марковић, проглашавао је веома јасно и отворено напор, да се «ослобођење и уједињење свих Јужних Словена може постићи једино рушењем Аустро-Угарске», те да је истодобни опстанак и једне и друге, Аустрије и Србије, инкомпатибилан.¹⁾ Сад, кад је судбина Србије била потпуно у њиховим рукама, њихов вођ Г. Пашић саставио је, како изгледа, потајан програм, који се састојао из ових шест тачака: 1) савез са Црном Гором, 2) споразум са Бугарском у погледу Македоније, 3) српско-бугарска царинска унија, 4) привредна еманципација од Аустро-Угарске, 5) потпомагање југословенског покрета у Аустро-Угарској, и 6) пропаганда вани, да би се дискредитовала Аустро-Угарска. Ово је објавио Г. Балутцић, тада приватни лични секретар краљев, а сада југословенски посланик у Риму.²⁾

Године 1905, први корак на овоме путу учињен је закључењем царинског савеза са Бугарском. Али је овај био мртворођенче одмах у почетку, будући да је Аустро-Угарска била одлучила да спречи свако приближавање двају словенских суседа. Она стави свој вето, а кад Србија остаде при своме, она напречац прекиде преговоре што су баш тада вођени за нов аустро-српски трговински уговор, и затвори своју границу српској стоци и осталом извозу. Србији је тешко падало да попусти, утолико више што је Аустро-Угарска поставила још и даљи један захтев, наиме, да Србија поручи топове и муницију, који су јој требали, у фабрици Шкодиној у Аустрији, а не у Крезоту код Шнајдера или иначе гдегод на Западу. Отуда се изродио знаменити »Свињски рат«, у којему је Србија, одбијена од свог привредног излаза на северу, имала пошто-пото да нађе нове пијаце, — што јој је, за чудо, врло лепо

¹⁾ Види у Скерлићеву »Светозару Марковићу« стр. 198.

²⁾ Види Мандлову књигу »Die Habsburger und die Serbische Frage« — стр. 62 —, коју уосталом треба читати с великом резервом.

пошло за руком. Ова дуга привредна борба имала је, међутим, веома важне последице: сваки, и најзатуцанији сељак, увидео је колико је несношљив географски положај Србије, — отсечене од мора, и зависне у погледу своје трговине и свог привредног напретка и благостања од ђуди свога великога суседа на северу. Овако стање осећао је непосредно цеп свакога појединца, па га је подстицало у два правца на непријатељство према »Шваби«, у привредном и националном правцу у исти мах.

Док је тако Србија проживљавала ове муке и невоље, обнављајући се притом снажно и брзо под краљем Петром и на политичком и на просветном и на привредном подручју, унутарња и спољна политика у Аустро-Угарској све се више замршавала. Мађарска племенска политика наспрам Хрватске и осталих немађарских народа Угарске, напоредо с тим тарифна политика коју су заговарали мађарски пољопривредни интереси, и уски видици високих војних кругова Монархије у правцу Италије и Балкана, — све је то имало утицаја на спољне односе Балплаца наспрам Србије, а с временом и наспрам Румуније.

С пролећа 1907, краткотрајна антанта између Мађарске и Српско-хрватске Коалиције свршила се отвореним прекидом, и од стране Будимпеште учињен је одлучан покушај да се, с помоћу неколико наименованих банова, који су следили један за другим, разбије нова слога између Хрвата и Срба, те да се Хрватска опет упокори као некад. Али барон Раух, крај свог званичног апарата, није успео да добије ни једно једино посланичко место за своје пришипетље при изборима 1908, иако је право гласа тада још било веома ограничено; тако је он владао без сабора, вршећи страшан притисак на свим подручјима управе, гонећи штампу, и организујући шпијунажу на све стране. У том су моменту спољна и унутарња политика Монархије опет једном ишле рука о руку: на једној страни мађарска нетрпељивост наспрам хрватских националних аспирација, на другој страни зле намере Балплаца према Србији у вези с припреманом анексијом Босне и Херцеговине.

У годинама 1897 до 1906, Аустро-Угарска и Русија слагале су се прилично у свему што се има радити на Балкану, благодарем добрим делом олаком схватању политичких питања од стране грофа Голуховског. Али је Јапански Рат окренуо пажњу Русије од блиског Истока ка Далеком Истоку, и тиме што ју је привремено онеспособио за војне операције у већој мери створио је таку ситуацију да се Централне Силе нису могле уздржати а да је не искористе: Немачка, својом акцијом противу Француске у Мароканском Питању, а Аустрија — обновљеном активношћу на Балкану.

Именовањем барона Ерентала за наследника Голуховског (1906), хладноћа између Беча и Петрограда расла је брзо, а ускоро ју је још више поострила лична суревњивост између Ерентала и руског Министра Иностранних Дела, Извољског, којему је било криво што га нису унапред обавестили о намери, изнесеној на јавност јануара 1908, да се гради жељезница кроз Новопазарски Санџак, да би се босанска жељезничка мрежа везала за Солун. Ни дандас није још јасно, да ли је Ерентал икада мислио озбиљно на извођење ове намере, или му је она само послужила изликом да прекине са Русијом. Извесно је, међутим, да овака жељезничка пруга не би никада могла постати важним трговачким каналом; а и аустријска Врховна Команда била је против ње увиђајући, наравно, да стратегијска линија у правцу Солуна или Јејејског Мора иде кроз долину Мораве, т. ј. кроз срце Србије, а не кроз дивље и неплодне врлети Санџака.

Узрујаност у Босни, која је све једнако расла, узела је била карактеристичан облик тражења да турски суверен одобри установу парламента, чиме се је вешто поткопавало углед и изазивало власт окупатора, како то потврђује и Фридјунг у својој књизи¹⁾; а кад се јавио и Младотурски Покрет (у лето 1908), Ерентал је напослетку осетио, да је крајње време да се одреди положај ових двеју покрајина, и да му револуција у Турској пружа диван изговор и прилику да уради нешто пре него што се Русија потпуно опорави.

У томе часу, руски империјалистички прохтеви таман су добро дошли Еренталу: Извољски је из све снаге настојао да осигура слободан пролаз руским ратним бродовима кроз Мореузе, па је 2. јула 1908 понудио Еренталу, као уздарје, да прихвати анексију несамо Босне и Херцеговине него уједно и Санџака. Ерентал је одговорио пристанком, али под уветом да и Румунија и Бугарска, будући на мору, добију исто право, и да се загарантује сигурност Цариграда противу сваког нападаја с морске стране. То је било 27. августа; а 15. септембра одржан је састанак између оба државника у замку грофа Берхтолда у Бухлау, на којему је Ерентал саопштио Извољском да предстоји анексија, само му није тачно рекао кад.²⁾ Ерентал се

¹⁾ »Zeitalter des Imperialismus« II, стр. 205.

²⁾ Сам Ерентал хвалио се једном приликом пред Дром. Канером, како је обмануо Извољског у Бухлау говорећи му о анексији али неспоминући да је тако близу. О томе говори Канер у својој књизи »Kaiserliche Katastrophenpolitik«, на стр. 82. Међутим, очигледно је Извољски био нескрен када је уверавао Сер Едварда Греја — како овај то бележи у својим мемоарима: »Twenty-five Years«, св. I, стр. 183 —, да он није »дао унапред свој пристанак на оно што је Аустрија учинила са Босном«; јер

одрекао Санџака, и исто тако оних одредаба Берлинског Уговора које су спутавале Црну Гору у слободи акције, а Извољски се обавезао у име Русије да неће окупирати Цариград. Али је Извољски, на своме даљем путу у Париз и Лондон, нашао да Западне Силе нипошто неће да пристану ни на какве уступке у погледу Мореуза, те је тако стајао празних руку када је (октобра 1908) проглашена анексија Босне, а у исти мах и независност Бугарске. Он сад није могао рећи, да му нису казали шта ће се десити, јер га је Ерентал и формално обавестио (30. септембра); али је био повређен у својој сујети, и Берхтолду, тада амбасадору у Петрограду, поновио је више пута, да је овај поступак Еренталов један »acte brutale«, »који није у складу с уобичајеном дипломатском праксом«.¹⁾ У ствари, снажан ударац задат је овим актом хотимично и с предумишљајем утледу Русије код балканских Словена. У току шест критичних месеца који су следовали, Извољски је онда покушао да се не обазире на читав низ веома одређених обавеза што их је преузела била Русија у погледу Босанског Питања седамдесетих и осамдесетих година, а затим у мање формалном облику и према Еренталу, па је чак дао себи труда да придобије Антанту, Србију, и Турску, противу поступка Аустро-Угарске. Схватање Западних Сила, да се један међународни уговор не може подврћи једностраној ревизији а да из темеља не пољуља све јавне законе у Европи, било је ван спора исправно; али су га у пракси знатно слабиле баш оне обавезе Русије о којима је горе реч, па су га стога Централне Силе с извесним успехом означаавале хипокритичним.

Што се тиче Србије, она се је, пред суровим чином анексије, охрабрена држањем Русије, ипак опирала, иако би иначе свако опирање изгледало лудачко и најзатуцанијем патријоти. Она је живела тридесет година у пријатној илузији да би окупација обеју покрајина године 1878 могла ипак бити тек једна пролазна фаза, а сад је ето видела где се пред њом диже једна стална сметња и претња и њену националном и њену привредном развитку и проширењу. Узбуђење је било прешло у праву грозницу, и штампа, па и одговорни полити-

иако он није знао тачно кад ће бити анексија, он је поуздано пристао био на њу у начелу. Може бити чак, да је Извољски знао и да ће анексија уследити врло скоро, јер барон Шен (Schoen), који је разговарао с њиме о том у Берхтесгадену 26. септембра, каже да му је рекао, како Ерентал намерава да цело ово питање покрене приликом Делегација, које су имале да се састану већ 8. октобра. Види о том књигу Бранденбурга, »Von Bismarck zum Weltkrieg«, стр. 272—6.

¹⁾ Према извештају Берхтолда Еренталу, који саопштава Фридјунг у својој књизи »Zeitalter des Imperialismus«, стр. 229, белешка.

чари, ударили су најоштријим изразима противу Аустро-Угарске, и краљевић Борђе био је труба једне веома гласне ратне странке, док га није скрхао скандал што га је изазвао својим безумним насртајем на једног од својих слугу, који је скандал довео и до измене у реду наслеђа престола.

Запети односи између Беча и Београда још су се погоршали мрачним поступцима и методима грофа Ерентала и његових потчињених да би оправдали акцију Аустро-Угарске. У лето године 1908 хапшења у масама извршена су у Хрватској, под оптужбом велеиздајничке пропаганде; а марта 1909, када је међународна криза била на врхунцу, отпочео је у Загребу процес за велеиздају противу 53 Србина из Монархије, који је трајао седам месеца, те који се развио у једну од најгорих травестија права и правде новијега времена. Циљ му је био, да покаже да су вође најглавнијих српских и хрватских странака у Монархији у преписци са Српском Владом, и да од ње примају плаћу, те да се морају употребити драстична средства да би се зауставио овакав покрет. Као даљи доказ, познатом аустријском историчару Дру. Фридјунгу дао је Балплац велики број докумената и списа у којима су осумњичени многи прваци Српскохрватске Коалиције, и први његов чланак који се на њима оснива објављен је у »*Neue Freie Presse*« у часу када је изгледало да је рат између Аустро-Угарске и Србије неизбежан. Да је до рата дошло, ти би људи били ухапшени и вероватно стрељани, и истина се можда никад не би сазнала. Али овако, криза је прошла, а осумњичени подиглише оптужбу противу Фридјунга, услед које је, након дугог затезања, дошло до расправе пред поротним судом у Бечу, те је ова довела до запањујућег открића, да су »документи« што их је Фридјунгу дало аустроугарско Министарство Иностраних Дела дрски фалзификати, начињени да би компромитовали покрет за уједињењем Србохрвата.¹⁾ Још више сензације изазвало је оно што је затим дошло. У једном свом говору пред аустријском Делегацијом (февруара 1910), професор Масарик, данашњи председник Чешкословачке Републике, био је у стању да докаже, да су документи о којима је горе реч фабриковани у самом аустроугарском Посланству у Београду. Тобожињи записници револуционарног удружења »Словенски Југ« лажно су израђивани на огромним таблицама хартије (97×34), да би их се лакше могло фотографирати, па се тако ушло у траг фалзификатима; осим тога, незграпне варалице употребљени су за телеграм бланкете за предају место бланкете за пријем. На другом једном од ових докумената, што их је Масарик изнео,

¹⁾ О томе сам предмету писао опширно у својој књизи »Југословенско Питање«, у главама X—XII.

неко се је очигледно вежбао у стављању потписа Г. Давидовића, садашњег вође опозиције, који је у Србији раније био Министар Просвете. На основу свега тога, Масарик је огласио аустроугарског посланика у Београду, грофа Форгача, другим Азевом (познатим руским шпијунском и провокатором), док је Ерентал морао ту да седи и слуша, ћутећи и посрамљен. Па ипак није ништа учињено да се казни Форгач; напротив, након кратког интервала, као посланик у Дрезди, он је премештен на Балплац, у Министарство Иностраних Дела, где је постао десном руком Ерентала и његова наследника Берхтолда, у вођењу политике Монархије наспрам Србије и Балкана.

Покушај да се уништи српско-хрватско јединство у Хрватској бедно је пропао, аустроугарска политика наспрам Србије дискредитована је пред целим светом на очиглед свих тих открића, а нов снажан подстрек добио је национални покрет међу Јужним Словенима, који су одсад још више упирали очи у Србију као у свог вођу.

Међутим је међународна криза решена полагањем оружја од стране Русије. Цела акција Еренталова почивала је на претпоставци, да се Русија не би могла упустити у велики рат тако скоро после свог сукоба са Јапаном, и његов је рачун у том погледу био тачан. Али њему није било дозвољено да побере ловоре као аустријски Бизмарк, како су неки хтели да га назову, јер коначно решење кризе донесено је посредовањем Немачке у Петрограду, где је у глумачком ставу Вилхелм II играо улогу ослободиоца »у сјајном оклопу«. Овај назив, који је он примењивао често алудирајући на »верност Нибелунга«, у вези с изразом о Аустро-Угарској као о »бриљантном секунданту на пољу двобоја«, откривао је свету двоструку чињеницу, да је Аустро-Угарска постајала све више вазалом Берлина, и да су се Централне Силе удружиле у намишљају да елиминирају руски утицај на Балканском Полуострву. Имало би чак разлога поверовати, да су коначне одлуке Фрање Јосифа и његова нећака у корист мира потекле услед њихове бојазни да, у случају рата, не падну под надзор Немачке.¹⁾

Треба међутим додати, да Немачка несамо што није пожуривала Ерентала у његовој акцији, него је нису уопште ни питали. Док је Ерентал отпочео био формалне преговоре са

¹⁾ Вилем је посетио Фрању Фердинанда у Екартсау, новембра 1908, и придобио га за план према којему би немачке посаде држале Галицију и Чешку, и пазиле на Русију, док би Аустрија заузела Србију. Али Фрања Јосиф мислио је о томе друкче, говорећи: »Ја могу да видим лепо како би нам Немци дошли, али не могу да видим како бисмо их после натерали да оду«. О томе пише В. Стид у свом чланку »Квинтесенција Аустрије«, »*Edinburgh Review*« за октобар 1915.

Русијом 27. августа, који су и довели до састанка у Бухлау, његова прва саопштења Билову у Берлин послата су на десет дана после самога састанка (26. септембра), садржавајући сасвим нетачно обавештење, да је споразум са Русијом већ постигнут. Ерентала је у задњем часу нагонио на акцију бугарски кнез Фердинанд, а он је опет од своје стране повукао за собом Немачку. Вилхелм II беснео је противу Аустро-Угарске, говорећи о »непристојном начину« на који га је »вукла за нос«, и нападао је »страховиту глупост« Еренталову.¹⁾ Али је то пажљиво скривано од осталог света, и Беч је био у пуној мери потпомогнут од Берлина за цело време кризе. И тада, као више пута касније, главни разлог оваког држања Немачке био је страх да би могао ослабити једини њен поуздан савез, ако би Аустрију лишила своје потпоре у њеним завадама, те да би се тако могла наћи осамљена у часу да наиђе каква нова опасност у Европи по предмету који би био за њу од нарочите важности а од споредног интереса за Аустро-Угарску.

Ерентал је ризиковао био да дође до рата, али кад је углавном постигао што је хтео, он није даље тражио крајње мере, и морао је наравно рачунати са мирољубивим (управо, пре свега, пасивним) држањем Фрање Јосифа. На другој страни, барон Конрад од Хецендорфа, начелник Штаба Врховне Команде, исповедајући уверење да будућност Монархије лежи на Балкану, озбиљно је доказивао, да је куцнуо час за обрачунавање са Србијом, и да се и рат с Италијом може ризиковати, било претходно било напоредо са Србијом. Али се Ерентал томе жестоко противио, а Фрања Јосиф није хтео ни да чује за рат с Италијом, осим у случају одбране; Ерентал је поглавито због Италије и пристао да евакуише Санџак, само да јој не би дао разлога да тражи компензација на Балкану, на основу члана VII Тројног Савеза (четврти споразум, од 28. јуна 1902). Ова евакуација, иако је била добро смишљена са тактичког гледишта, било је једна политичка грешка, јер је омогућила Србији и Црној Гори да вежу границе већ на три године касније, у рату противу Турске.

Узмицање Русије носило је са собом понижење за Србију, која је морала да пристане на нову ситуацију у погледу Босне, и да јавно изјави, да анексија ниуколико не дира у њена права, те да ће напустити опозицију и променути своју политику наспрам Аустро-Угарске. Непогодно је нарочито истаћи, колико је јавно мњење у Србији болно осетило ово одрицање, и да се је од тога доба још с већим интересовањем него икад пре тога водило бригу о својим сународницима с оне стране границе. А унутарња ситуација у Хрватској и у Босни давала

¹⁾ Види Бранденбурга, стр. 274, 276.

је доста грађе за стално узрујавање. Једна последица било је оснивање Народне Одбране, о којој ћемо доцније још говорити.

Речју, Босанска Криза преобратила је Југословенско Питање и односе између Аустро-Угарске и Србије у интернационалан проблем првога реда, при чему је онда и остало кроз читав низ конфликата и криза 1912 и 1913 године, док није напокон из те искре букнуо и Светски Рат. Она је уједно знатно допринела груписању Великих Сила у два непријатељска тора, прилично подједнаких снага. Лично ривалство између Ерентала и Извољског само је још појачало натицање Аустро-Угарске и Русије о првенсто на Југоистоку Европе.

Еренталово круто и непомирљиво држање нису одобравали ни просвећенији Аустријанци, и новембра 1909, Др. Бернрајтер — за којег се знало да ужива поверење Престолонаследника, и који је ускоро затим играо улогу посредника иза кулиса у Фридјунгову Процесу — имао је врло пријатељски састанак у Бечу са Др. Миловановићем, србијанским министром-председником. Увети које је овај последњи стављао, да би дошло до праве аустро-српске антанте, били су ови: 1) нова економска политика од стране Монархије, 2) слободан провоз кроз Монархију оружја за Србију, 3) аграрна реформа и више србофилска администрација у Босни, и 4) пристајак на територијално проширење Србије у Македонији.¹⁾ Али је Ерентал остајао глух за све Бернрајтерове разлоге у прилог оваких преговора, и ствар је напуштена.

¹⁾ О овоме је писао Бернрајтер у »Deutsche Revue« за јануар 1922.

II. БАЛКАНСКИ РАТОВИ.

У годинама 1909 и 1910, изгледало је као да је настало заштице; али су суревњивост између Беча и Петрограда одавали: покушај приближења између Руса и Талијана, тајни Руско-бугарски Уговор (децембра 1909), и подстрек од стране Беча да књаз Никола од Црне Горе узме краљевску титулу, да би се на тај начин обновило и појачало такмичење између обе народне српске династије. А немири који су све време избијали услед младотурског шовинизма и лоше владавине међу хришћанским поданицима Порте, и поименце побуне у Арбанији, јасно су казивали да до експлозије може доћи готово у свакоме делу Полуострва. На све стране су се удруживали безакоње са мегаломанијом; уосталом, овака ситуација била је само логична последица политичког и социјалног растројства које је сад доспело било у своју последњу фазу у остацима турских покрајина у Европи, а које је у својим ранијим фазама поглавито било криво за неповољно и неправилно развијање Србије и Јужног Словенства.

Године 1910, треба признати, Аустро-Угарска учинила је и један озбиљан корак у правцу измирења, установивши Босански Сабор; али је систем који је том приликом применила, стављајући сваку од три вероисповести посебно, као у каквим одвојеним кавезима, ради изборних маневара, изазвао много незадовољства и међусобног трвења, док је сама установа још једне вештачки створене Скупштине само све више подвлачила подвојено стање у коме се налазе Југословени. Међутим су отуђивање Србије од Аустро-Угарске, на једној страни, а политика потурчавања коју је водила нова влада у Цариграду, на другој страни, јачали наравно тежње у прилог једног Балканског Савеза, док је авантура Италије у Триполису (1911) догађаје само ускоравала.

У Бечу је Конрад од Хецендорфа, као начелник Штаба, препоручивао што хитније рат противу Италије; док је ова била још у неприликама, узимајући за свој крајњи циљ владу над Србијом и над Балканом. Али док је Фрања Фердинанд делио његово неповерење наспрам Италије, и ревносно потпо-

магао његове планове око војне реорганизације, Фрања Јосиф и Ерентал нису хтели ни да чују о овакој »разбојничкој политици« већ су пошто-пото били за мир. Услед тога Конрад буде смењен 1911, на индигнацију Престолонаследника, који се држао тако као да је тиме он лично повређен. Онда, фебруара 1912, умре Ерентал, а на његово место дође гроф Берхтолд, човек чија је просечна интелигенција нарочито падала у очи услед његове лености и његових аристократских предрасуда, те кога су његови антисловенски назови чинили све више зависним од Берлина, иако је иначе био веома подозрив наспрам свога савезника.

У том часу, на Балкану је врело на све стране. Првобитна замисао једног Балканског Савеза под руским утицајем, који би обухватио и Турску, показала се неизводивом, и на њено место појавила се друга, о савезу четири хришћанских држава који би био уперен противу Турске. Дошло је до споразума између Грчке и Бугарске, захваљујући иницијативи Г. Веницелоса и заузимањем Г. Баучера (*Bourchier*), и до споразума између Срба и Бугара, који је постигнут добрим делом под утицајем Русије, и поименце њена посланика у Београду, Хартвига. Важно је забележити, да је Србија свој пристанак учинила зависним од обећања, да ће ју Бугари помоћи војском на северу у случају да би је Аустро-Угарска напала, — очигледно рачунајући с тим да би се онда и Русија морала уплести, чиме би омогућила отпор Србије. Више је него сумњиво да је Бугарска озбиљно мислила да испуни своје обећање, па се тврдило чак да је краљ Фердинанд издао целу ствар Бечу. Али се у сваком случају из овога најлепше види колико је дубоко било ухватило корена неповерење и непријатељство у Београду наспрам Беча, тих последњих година.

Балкански Савез није ни за часак прерано дошао, јер је у лето 1912 права анархија захватила широм Арбанију и Македонију; супарничке чете комита и агената младотурског Одбора Јединства и Напретка растрчале су се биле по земљи више него икад. Кад је дакле Берхтолд дошао с планом да се покуша с реформама у Турској, и кад је отпочео о томе преговоре са другим Силама, четири хришћанске државе на Балкану, које су доста пропатиле кроз два нараштаја од свакојаким тобожњих рефорама на хартији, одлучише да предухитре ствар, и огласише Турској рат, с почетка октобра 1912. Што су Велике Силе, немогући их задржати, остале пасивне за прво време рата, треба протумачити фактом, да су готово сви званични и поименце војни кругови били уверени да ће Турци победити, и да ће балканске државе ускоро једва дочекати да приме решење које ће се диктовати споља.

Али се десило оно чему се нико није надао. Балкански савезници почеше брзо и сјајно да побеђују, и крајем новембра турска власт у Европи није већ допирала даље од линије на Чаталци и на Галипољу, и од три тврђаве: Једрена, Јањине, и Скадра. Особито Срби, несамо да су осветили Косово и петвековне патње победом на Куманову, него су дошли и у везу с Црногорцима и допрли до Јадрана код Медове и Драча. Министарство на Балплацу, ожалошћено и ражљућено, виде где се ситуација одједном преврну на његову штету, и споља и изнутра: споља услед пада Турске, услед померања равнотеже сила на Балкану, и услед повратка самопоуздања у Србији; изнутра, услед одлучног утицаја што су га ови догађаји морали имати на Југословене у Монархији. И то, чудном иронијом судбине, ове српске победе дошле су баш у часу када је распра између Угарске и Хрватске била на врхунцу, те када је стари хрватски Устав суспендован и замењен самовољним декретом из Будимпеште, којим се поставља у Загребу диктатор и заводи потпуно насилнички режим. Противност је и сувише падала у очи. Југословенске покрајине Аустро-Угарске с једног краја на други пливале су просто од милина и одушевљења за балканске савезнике, демонстрације су се ређале једна за другом по градовима, прилози за балканске Црвене Крстове падали су тако обилно да је то било дивно чудо у онако сиромашним крајевима; а многи млади људи успели су да неопажени пређу границу и упишу се у добровољце Српске Војске. »У сунцу које је засјало од Балкана«, рекао је један вођ хрватских клерикала са јавне говорнице, »ми поздрављамо и зору наших дана«; а један католички бискуп, кад је чуо за победу на Куманову, није могао да се уздржи а да не изговори »Ниње отцушчајущчи...« На другој страни, још пре него што су наступили велики догађаји Балканског Рата, мађарска је застава спаљена у неколико градова Далмације, Хрватске, и Босне, у знак протеста противу диктатуре намесника Цуваја, а ђаци по гимназијама организовали су политичке штрајкове, и терористичка акција постала је новом програмном тачком нацијоналистичког покрета.

Већ при отварању Босанског Сабора (1910) учињен је први покушај у том правцу, атентатом српског студента Жерајића на намесника генерала Варешанина. Атентатор је одмах затим убио себе. Прича о томе, како је генерал пришао и презриво гзгаио мртво тело Жерајића, који је остао лежећи на месту атентата на сарајевској ћуприји, рашчула се на све стране, и биће да је допринела више него ишта друго да створи наследнике Жерајићу међу босанском омладином. Може бити да је била сасвим измишљена, али су је сви примили за готово. Јуна 1912 следовао је одлучан нападај на живот Цувајев, и

атентатор је, пре него што су га ухватили, убио начелника Просветног Одељења и једног полицајца. А већ новембра исте године, трећи један студент пуцао је опет, безуспешно, кроз Цувајев прозор, па се онда сам убио.

Овако затегнуто стање међу Југословенима Монархије још је многоструко погоршавано акцијама Балплаца. Након кратког перијода оклевања и потпуне лабавости наспрам становништва, Министарство Иностраних Дела тражило је рестриктивне мере на Југу: главне општине у Далмацији распуштене су, штампа је свуда утњетавана, полицијска шпијунажа проширена је и поштрена, и, поврх свега тога, Аустро-Угарска је наредила мобилизацију и концентрацију трупа у Босни и у Далмацији. Типична је за цело ово држање Монархије позната злогласна афера Прохаска. Прохаска је био аустро-угарски конзул у Призрену, па како је био нарочито активан противу Срба, кад су ови заузели град (с почетка новембра 1912), он је остао без везе са својом Владом; тиме се користио бечка и пештанска штампа да, на много дана иза тога, износи сензацијоналне вести о бруталности с којом су поступали према Прохаски српски официри, па како су ову хајку у штампи помагали и званични Пресбири и Министарство Војно, цео Беч — од двора па до последњег фијакеристе и пазикуће — веровао је приповеци, да је Прохаска уштројен, и пламтео је гневом и индигнацијом противу србијанских варвара. У ствари, цела ова прича била је напросто измишљена. Кад је криза прешла, сам Прохаска је уверавао своје пријатеље да му се ништа није десило, али да је имао упутство да »створи какав инцидент«. Балплац је чак хотимично пуштао да се с овом хајком тера даље и дуго пошто је добро знао да је цела та прича потпуно неистинита. Разлог овоме треба тражити у томе, да је неодлучни Берхтолд био већ готово сасвим попустио и дао пристанак да дође до рата, па је тражио излику да би заподоо кавгу.

Морам застати, и противу своје воље, још мало код овог »инцидента«, јер се њиме још и данас служе непријатељи Срба и Јужних Словена у својим чланцима и говорима. Тако је, на пример, позната Госпођица Дурам (Durham), у својој жучној хајци на све што је српско (»српски гад« био је љубазни израз што га је она употребила говорећи о Србима јавно у једном свом предавању, још децембра 1924, пред свима нама), нарочито истицала аферу »Прохаска«, о којој су јој како каже, отворено причали неки српски официри, хвалећи се пред њом чинима које су извршили над Прохаском; она је тада баш била случајно у Црној Гори, а они су долазили непосредно из Призрена. Можда су неки официри, недостојни своје униформе, и нашли у томе забаве да Госпођици из

Енглеске причају оваке неукусне бајке; да је ствар била потпуно измишљена, о томе не може бити сумње. Кратко пред Светски Рат поновио је предамном пок. гроф Франсис Лицов (Lützow, историчар) извештај који је дао о томе лично Прохаска једном њихову заједничком пријатељу из конзуларне службе. Осим тога, ту је и сведочанство барона Силашија, једног вишег чиновника у Министарству Иностраних Дела на Бал-плацу, али који као поштен човек није одобравао методе свога шефа и својих другова.¹⁾ Уосталом, цела је ствар и са званичне аустријске стране утврђена као лажна. Још 21. новембра 1912 штампала је »Нова Слободна Преса« телеграм од Прохаске, да је здрав и читав. А 26. новембра састао се у Призрену аустро-угарски конзул Едл, послат нарочито тога ради од своје Владе, са Прохаском, и осведочио се о тачности горњег телеграма; њему је у ту сврху Српска Влада ставила била на расположење салонска кола до Феризовића, и аутомобил до Призрена, и придодала му вишег чиновника своје спољне службе (Г. М. М. Ракића) да га прати и да му буде на руци. Конзул Едл је одмах известио о свему што је тамо нашао; па ипак је Балплац тек 17. децембра (другим речима, тек кад су у Бечу коначно одложили били намисао да ударе на Србију, па им није више требао овај инцидент ради дражења јавног мњења) издао званично обавештење, да је прича о хапшењу или злостављању конзула Прохаске »без икакве основе.«²⁾ Толико о томе »инциденту«.

Али је »ратна странка« у Монархији била ванредно јака. Министар Војни, Ауфенберг, и бивши Начелник Штаба, Конрад, били су готово задобили Фрању Фердинанда, који је сада био Врховни Надзорник над војском, и Конрад је саставио меморандум у којем се тражи поновна окупација Санџака и истеривање Срба из Арбаније, што би наравно повукло за собом кампању да се покори и Србија сама. Они су били чак спремни и нато да се Русија умеша. Тада је задржало Берхтолда и Фрању Јосифа да не загазе у рат, како изгледа, држање Немачке, и — донекле — Италије. 23. новембра састао се Фрања Фердинанд са Вилхелмом II у месту Спринге, и ту је заговарао рат противу Србије; али је Виљем у више наврата изјављивао, да треба остати у миру са Русијом; а при обнови Тројног Савеза (5. децембра), Бетман-Холвег, према упутству Цареву, изложио је јасно, »да би се Немачка придружила и ушла у сукоб само у случају да њен савезник постане жртвом нападаја«. Будући да је Сазонов, од своје стране, одбио да се заузме за захтев

¹⁾ Он пише о томе у својој књизи »Der Untergang der Donau-Monarchie«, стр. 230.

²⁾ Види Сосноског »Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns« II, стр. 293—5, 354.

Србије, да јој се да излаз на море, рекавши Хартвигу отворено да Русија неће загазити у рат ради Драча, то је саветницима умерености олакшан посао, и на заједничко наваљивање Немачке, Италије, и Британије, Берхтолд је хоћеш-нећеш пристао на сазив једне Конференције Амбасадора у Лондону, која би решила спор поводом Арбаније, и друге сличне спорове.

Тако је додуше непосредна опасност рата отклоњена, али је поновно постављање Конрада за Начелника Штаба (12. децембра) било доста јасан знак, да је ратна странка још увек веома јака у Бечу. Ако смемо веровати његову властитом извештају о свом ранијем разговору са Фрањом Фердинандом¹⁾, овај последњи мора да је сматрао рат још увек неизбежним, па је Конрад, знајући да и Фрања Јосиф држи да је ситуација за Аустро-Угарску крајње ризична, поново сачинио један меморандум (30. децембра) у којем тражи рат. Његово је гледиште било, да до рата мора доћи пре или после, а да свако одлагање погоршава положај Аустро-Угарске. Он је отворено признавао, да је »уједињење Јужних Словена један од оних елементарних националних појава који се не дају порећи нити се могу вештачки спречити«, и да је једино питање, да ли ће се то уједињење остварити у оквиру Монархије на штету Србије, или под вођством Србије на рачун Монархије.²⁾

¹⁾ »Aus meiner Dienstzeit« II, 378.

²⁾ »Aus meiner Dienstzeit« II, 380.

Ови погледи Конрада од Хецендорфа слажу се готово потпуно с погледима које сам ја сам заступао, што сам боље могао, у читаву низу књига и чланака у очи Рата; у својој књизи »Југословенско Питање« — 1911 —, на пример, написао сам ово: »Покрет који иде за уједињењем Србохрвата имаће да савлада многе препоне... Али исто тако поуздано као што су Немачка и Италија задобиле своју слободу и своје јединство, исто тако задобиће их и Србохрвати. Прави проблем лежи у начину на који ће до тога доћи, и ту стоје пред нама две могућности: до јединства може доћи било у оквиру било ван оквира Хапсбуршке Монархије, било с њеном помоћу и под њеним окриљем било успркос њену противљењу...«, и даље: »Аустрија има да бира коју ће од двеју могућности одабрати, и од тог њена избора зависи будућност Хапсбуршке Монархије«. — На несрећу, иако смо се слагали у дијагнози, разилазили смо се из основа у препоруци лекова. Ја и сад још верујем — можда неоправдано — да је права државничка мудрост могла измирити Аустрију са Југословенима, и пошто сам 1911 посветио био своју књигу »ономе аустријском државнику који ће имати потребног генија и храбрости да реши Југословенско Питање«, ја сам — у немачком издању (1913) — поновио ову посвету, додавши на крају још ове речи: »У дванаестом часу«. Напротив, лек што га је препоручивао фелдмаршал Конрад није било измирење, већ сурова сила, а тај је одмах при првом кораку био осуђен на неуспех.

Али док је Конрад био бар искрен и прав у својим мислима и намерама, код осталих аустријских водећих државника недостајало је потпуно добре воље. Поименце Берхтолд, несамо да није био тако искрен као Конрад него се држао много више негативно и много мање одлучно. Његов чудни темперамент, затим пацифистичко расположење и негативна ћуд старог Цара, и пре свега бојазан да Немачка неће притећи у помоћ савезнику ако овај први нападне, — то су били главни, стварни, моменти који су вукли натраг; али су и Министар Иностраних Дела, и његови моћни доглавници — као Форгач, Макијо, Кања, и други — стално били непријатељски расположени према Србији, и само су чекали да се укаже згоднији час за нападај који су они сматрали неопходним. Најбољи доказ за ово било је Берхтолдово презриво одбијање да уђе у преговоре које му је предлагао србијански министар-председник Пашић, преко професора Масарика, у зиму 1912. Пашић је био спреман да дође у Беч, да преговара о политичком и привредном споразуму који би, олакшавајући извоз из Србије према Јадрану, у исти мах положио у руке аустријских трговаца рад на реконструкцији и даљем развоју Западног Балкана. Али се Берхтолд држао према Масарику омаловажавајући, па на ову понуду није уопште одговорио¹⁾; а кад га је један пријатељ, гроф Артур Биландт (Bylandt) — на потицај од стране Канера, којег је Масарик тада о свему извео²⁾ — о томе испитивао, Берхтолд му је одговорио, да се он »дао обавестити о Масарику, па је чуо да је то неки сиромашаво, који по свој прилици хоће нешто да заради«, а ми тек нисмо ту да помажемо људима да нешто зараде«. Ова анекдота карактерише довољно државничку мудрост човека у чијим је рукама лежала судбина спољне политике!...

У првој половини године 1913, утицала је на Аустро-Угарску Конференција Амбасадора у Лондону у смислу да се одржи мир. Одредивши међународну морску блокаду црногорске обале, да би присиле на извршење свога захтева, да Србијанци и Црногорци напусте заузети Скадар, Велике Силе лишиле су Аустрију за тренутак сваке излике да отпочне војну акцију; а мисија принца Хоенлоа, који је ишао Цару по нарочитој жељи Фрање Јосифа, припомогла је да дође до извесног попуштања залетости у односима. Према Силашију (стр. 236), Цар је рекао Хоенлоу: »Ако ви баш хоћете рата, имаћете га; али онда ћемо обоје, и Ваш Цар и ја задржати на нашим престолима«. На другој страни, Фрања Јосиф писао је у своме писму цару Николи (од 1. фебруара 1913), да му је

¹⁾ Види код Силашија, »Untergang der Donau-Monarchie«, стр. 231.

²⁾ Види Канерову »Kaiserliche Katastrophen-Politik«, стр. 112.

»веома жао« што се на аустроугарску балканску политику »у Русији гледа иронички«, и понављао је, »да би то био грех насрам нашег светог задатка« кад се не би довољно узела у обзир велика опасност која би настала »услед неспоразума између наше две царевине«.¹⁾

Демобилизација је осигурана, али су ратоборни политичари наставили своја роњења противу Србије посредним путевима, распирујући неслогу међу самим савезницима на Балкану, и поименце пуђајући Србију на Бугарску и обратно. Србија је имала два циља улазећи у рат: ослобођење својих сународника испод турског јарма, и своје властито привредно ослобођење освајањем слободног излаза на море; овај други циљ био је сад, услед забране Аустро-Угарске, поништен. Треба додати, да Србија није додуше имала природнога права на Скадар, или на било које друго пристаниште арбанашке обале; али, будући да су сви њени природни излази на море кроз Босну и Далмацију били у рукама Аустрије, то је она и нехотиче дошла у искушење да баца око на луке које су лежале више према југу. Аустријина забрана остављала је Србији као једину још могућност Вардарску Долину, а тражење Вардара доводило ју је аутоматски у сукоб са бугарским националним аспирацијама у Македонији. Зато није претерано кад се каже, да је аустроугарска балканска политика учинила неизбежним други Балкански Рат; и доиста, то је било један од разлога, иако не једини, да је она похитала у помоћ Арбанији.

Русија — која је, према тајном српско-бугарском уговору о Савезу, означена судијом у случају спора — упела се била из петних жила да доведе до мирољубива споразума оба балканска савезника; али је националистички шовинизам већ превлађивао на обема странама, а Аустро-Угарска је и ту, посредством свога способног и активног посланика у Софији, грофа Тарновског, учинила све што је до ње стајало да осујети руске напоре. Чак ни Царев апел на словенске осећаје краљева Бугарске и Србије није наишао на разумевање; а и заједнички демарш Сила у Софији и Београду с предлогом за демобилизацију остао је безуспешан. На другој страни, ништа није утицало на Бугарску да не попусти више него говор угарскога Министра-председника, грофа Стевана Тисе, 19. јуна, у којем се истиче право балканских држава да решавају саме своје спорове, на свој начин — ма било то и ратом — и утврђује, да Аустро-Угарска не може дозволити никојој другој Великој Сили да стиче себи нарочите прерогативе на Полуострву, — другим речима, изазивајући отворено Русију а

¹⁾ М. Богиневић објављује ово писмо у својој књизи »Kriegsursachen«, апендикс X.

храбрећи Бугарску на пустиловне покушаје. Гарновскога утицај на краља Фердинанда потпуно је надвладао утицај његова руског посланичког друга. Шта се у Бечу мислило за време оне критичне недеље, о томе се даје слутити кад се чита разговор између Берхтолда и Конрада, како га је овај последњи забележио у својим мемоарима.¹⁾ На питање Начелника Штаба, Министар Иностраних Дела сасвим отворено изјављује, да ће Аустро-Угарска ударити на Србију ако би ова потукла Бугарску (другим речима, ако би дошло до рата који су Беч и Софија заједнички припремали). Истина је, додуше, да је, на питање Конрадова, да ли би онда и остали у Србији, Берхтолд одговорио мање одлучно, изјављујући да Фрања Јосиф избегава одговор на ово питање, а да Фрања Фердинанд неће да чује о анексији (другим речима, да је ипак и о томе било говора).

Из овога се изродио онај познати бугарски ноћни напад на Србе и Грке на Брегалници (29. јуна 1913), којим је отпочео други Балкански Рат. Али се је и овај пут Аустро-Угарска озбиљно преварила у рачуну: Срби и Грци, иако су били изненађени на спавању, одупрли су се јуначки; а Румунија, која је лепо опоменула била софијску Владу да остане на миру, придружила се савезницима и ушла је с војском у Бугарску са севера. Овај рат био је поразан за Бугарску, али се врло озбиљно свршио и за Аустро-Угарску, јер Србија несамо да је повећала своју војничку славу и своју репутацију, подвостручила свој земљишни посед, и успоставила непосредан додир са Црном Гором, него је придобила на своју страну и Румунију, која је дотле била везана за Двојну Монархију тајним савезом и војном конвенцијом, те сматрана верним присташом Тројнога Савеза. А Југословени у Монархији, који су још увек стењали под диктатуром у Хрватској, и напоредо с тим под притиском у Босни и Далмацији, сада су отворено почели гледати на Србију као на свој будући Пијемонт.

Али је Берхтолда све ово отерало ближе ратној странци, и већ 3. јула — док је званична бечка штампа још увек објављивала уображене бугарске победе — он је саопштио поверљиво својим савезницима у Берлину и Риму, да Аустро-Угарска не би могла трпети даљња повећања Србије, »будући да би то значило несамо велику моралну и материјалну потпору једног одувек непријатељски расположена суседа, него би довело и до знатног повећања и проширења великосрпске идеје и пропаганде«.²⁾ Противу овог гледишта протествовао је талијански Министар Иностраних Дела, Сан-Ђулијано, доказујући да не

¹⁾ 21. јуна; св. III, стр. 353.

²⁾ Види у Прибрама »Geheimverträge Oesterreich-Ungarns«, стр. 301—2.

постоји никаква стварна опасност за Аустро-Угарску; пола у шали, он је рекао амбасадору Мереју: »Ми ћемо вас задржати за пешеве од ваших капута, ако мора бити...« Држање Талијанске Владе овом приликом објашњава Берхтолдов поступак према Италији оних критичних недеља у јулу године 1914.

Још одређеније је било држање Немачке, која је у лето 1913 била сасвим одлучно противу рата. Берхтолд је 3. јула покушао да увери Чиршког, да би Аустро-Угарска била приморана да посредује противу Србије у случају бугарског пораза, и да она нипошто не би могла допустити да Битољ остане у српским рукама. Он је настојавао да оправда овако држање износећи све опасности које би садржавало у себи Југословенско Питање ако би Србија постала балканским Пијемонтом, и наговештавајући да би чак и Трст дошао у питање, па је молио Немачку да води рачуна о тешком положају (»Zwangslage«) у којему се налази Аустро-Угарска. Али је одговор Чиршком из Берлина умањивао »опасности Велике Србије«, упућујући га, »да умири Беч, да га задржи од преухитрених корака, и да учини све да бисмо ми били редовно обавештавани о његовим намерама, нити икаква одлука да се донесе док се претходно не затражи наше мишљење«. Он је такођер извештен, да Вилхелм II сматра Берхтолдово држање у погледу Битоља »великом заблудом«.¹⁾ Није тешко открити мотиве који су руководили Немачку. Вилхелм је живо желео да помогне своме пашеногу, краљу Константину, те да на тај начин прошири углед Немачке у Грчкој. Он је искрено настојавао да спречи слабење односа између Румуније и Тројног Савеза, противећи се свему што би је могло нагнати у наручјај Антанте; у томе је, дабогме, играло знатну улогу његово пријатељство према краљу Каролу и династији Хоенцолерна. На другој страни, он нити је волео бугарског краља Фердинанда нити му је веровао — у чему је, још у већој мери, делио исте осећаје с њиме и надвојвода Фрања Фердинанд.²⁾ Најзад, Вилхелм II није био никако противник Срба све до убијства његова пријатеља, када је плануо гневом. Тисин меморандум Фрањи Јосифу, после Атентата, истиче нарочито потребу, да се сузбију Вилхелмове предрасуде у корист Србије. Није довољно позната ни чињеница, да је Немачка имала у Београду веома активна и Србима наклоњена генералног конзула, и да је у току од читавих осамнајст месеца пре Светскога Рата ревносно проширивала своја тржи-

¹⁾ Оба ова телеграма објавио је гроф Монтелас у »Deutsche Allgemeine Zeitung« од 7. марта 1920, а наводи их и у својој књизи »Leitfaden zur Kriegsschuldfrage«, стр. 61—63.

²⁾ Овај није хтео са Фердинандом да пређе ни на истој лађи преко Канала, кад су обоје ишли на погреб краља Едварда, 1910.

шта у Србији на штету аустроугарских трговаца, чији су изгледи на успех трпели услед политичких сукоба између Беча и Београда.

Аустро-Угарска није хтела одмах да одустане од свога плана, и све до 9. августа (према сведочанству Болитија, у говору од 5. децембра 1914 пред талијанским Парламентом) — дакле до дана пред закључењем Букурештанског Уговора — извештавала је Берлин и Рим о својој намери да нападне Србију, образлажући да ову њену акцију треба схватити као дефанзивну. Али Сан-Ђулијано и Болити, удружени с Немачком, стадоше на становиште да *casus foederis* Тројнога Савеза у том случају не би наступио, и објаснише Бечу да на њихову помоћ не може рачунати. Нашавши се тако у небрану грожђу, потпуно осамљена, Аустро-Угарској не преостаде друго до да се повуче и да остави Букурештански Споразум на миру. Што је још коначно дало стварима мирољубив правац, било је страховити скандал са пуковником Редлом, аустријским генералштабним официром, за којег пронађоше да је био шпијун у руској служби пуних 14 година а ипак га пустише да изврши самоубијство те да понесе са собом у гроб половицу својих тајана. Овај догађај начинио је, кажу, нечувен утисак на Фрању Јосифа, чије су интелектуалне способности, и иначе не баш знатне, биле већ увелико попустиле. И Фрања Фердинанд био је, наравно, услед овога страховито љут и поколебан у своме поверењу према Генералном Штабу и његову шефу, што је изазивало несигурност и смањивало срчаност код свих виших чиновца у војсци.¹⁾

Даривање краља Константина палицом фелд-маршала од стране цара Вилема, и овога јаван телеграм којим срдечно честита краљу Каролу потпис мира, тако су увредили Беч, да су Фрања Фердинанд и аустроугарски војни изасланици одустали од намеравања посете немачких маневара, месеца августа. Али то није ништа пореметило личне односе између Конрада и Молткеа, који је уверавао свога друга да иако је, »као што се то често дешава, дипломација бацила камен на пут војника«, он остаје и даље у везама најтепшег савеза. Ипак, мада је Надвојвода месец дана касније пристао да буде присутан прослави у Лајпцигу, може се мирне душе рећи да је у односима између Беча и Берлина наступила привремена хладноћа, за коју је онда у току зиме требало напора да се уклони, и која се још увек огледала у неповерљиву држању Берхтолда наспрам Немачке. Није чак искључено ни да је незванична посета Фрање Фердинанда и његове жене у Лондону, новембра 1913, одлучена услед овог пролазног сукоба.

¹⁾ Види Ауфенберга, »Aus Oesterreichs Höhe und Niedergang«, стр. 241.

Букурештански Уговор, — тако је изгледало, — стабилизовао је тренутно ситуацију, и спречио рат; али је цела Европа остала и даље у највећој неизвесности, а у Аустро-Угарској се тога лета осећало да »заудара на лешину« (како је то драстично али веома згодно рекао Викем Стив, кореспондент »Тајмса«, који се тада спремао да напусти Беч).

У зиму године 1913/4, Аустро-Угарска је опет у два маха покушала да заметне кавгу са Србијом: прво, с обзиром на арбанашку границу, где Срби додуше нису имали право, али им је ултиматум поднесен у потпуно неприхватљивој форми; и друго, у погледу деоница што су их аустроугарски поданици имали у Оријенталној Жељезници. Не може бити сумње о томе, да је Конрад био више него икад уверен о потреби рата, а да је и Берхтолд већ био задобијен за ово гледиште, само што је, на свој индолентан начин, тражио згодан повод. То се јасно види из Конрадових дебелих мемоара, који као каква златна мина пружају местимице драгоцене одломке племените руде растурене по гломазној и досадној маси. Конрад је — то му се мора признати — био потпуно доследан од самог почетка. Откако је наименован шефом Штаба, 1906, он је стално заступао мишљење, да је будућност Монархије на Балкану: да то значи заузеле Србије и Црне Горе, да би их се спречило привлачити себи остале Југословене; да је пре тога потребно тући Италију, која је тада још као војна сила била релативно слаба; и да се још није било бојати руске интервенције.¹⁾ Србија је пружала најповољније економске услове какве је земља као Аустро-Угарска могла само пожелети, и њено присаједињење било је неоспорно животно питање за Аустро-Угарску.²⁾ Пошто су две згоде пропуштене, даље се већ није могло нерачунати с руском интервенцијом, а опасност је постала велика да се изгуби Румунија; док је Србија, иако изнурена, била јача него икад, а унутарња ситуација у Монархији бивала из дана у дан све тежа и нестабилнија. Напокон, у фебруару 1914, Конрад је писао своме немачком другу, генералу Молткеу, да он верује да катастрофа може наступити сваког часа, уверавајући да Француска и Русија нису још спремне за рат, те узвикујући нестрпљиво »Зашто чекамо?« — »Warum warten wir?«³⁾ И доиста, 12. маја нашао се он с Молткеом у Карлсбаду, и није мировао док од овога није изнудио признање, да »свако оклевање (*jedes Zuwarten*) значи смањивање наших изгледа на успех.«⁴⁾ 16. марта још, расправљао је он с

¹⁾ »Aus meiner Dienstzeit« III, стр. 755.

²⁾ Ibid. III, стр. 406.

³⁾ Ibid. III, стр. 601, 605.

⁴⁾ Ibid. III, стр. 670.

немачким амбасадором Чиршким о опасности од стране Руса, и о потреби претходнога рата (на Балкану), па је добио одговор, да би се и Фрања Фердинанд и Вилхелм II успротивили рату, осим — ако би били стављени пред *fait accompli*¹⁾; а јуна бележи у свој дневник утисак, да и немачка и аустро-угарска политика »не знају јасно шта хоће, и немају одређена правца«, иако се на све стране указују знаци опасности која се приближује. Неколико дана пре тога уверавао је Берхтолда, да се равнотежа сила мења све више на штету Аустро-Угарске што се дуже одлаже с коначном одлуком.²⁾

Након трагедије у Сарајеву, Конрад је своје мишљење о изгледима на успех резимовао овако. Године 1909, то би било игра с отвореним картама; 1913, то би још увек било игра која се је лако могла добити; 1914, то је било игра *à banque*³⁾, иако — по његову нахођењу — другог излаза није било.⁴⁾ У вези с тим вреди забележити, да је Конрад послао једног свог официра да говори о ситуацији са Г. Стидом. Када је овај исказао своје озбиљне сумње, да ли би било баш мудро напасти Србију оружаном снагом, добио је одговор, да Конрад то сматра неизбежним, и да ће, у најгорем случају, Аустро-Угарска славно пропасти (*»glorreich untergehen«*). — Треба још додати, да је с јесени 1913 Конрад у два маха говорио са Виљемом, и да га је бар донекле задобио за своје идеје. 8. септембра питао га је Виљем, зашто није дошло до рата године 1909; »ја нисам задржавао ваше војнике, напротив, ја сам био изјавио да ће Немачка стајати чврсто уз вас«. Али је Конрад тачно означио као кривца тада лондонску Конференцију Амбасадора, која је вршила утицај у правцу мира.⁵⁾ Приликом лајпцишких свечаности, 18. септембра, Виљем је пошао још даље, па је изјавио, да је Србија превршила сваку меру, те да треба противу ње одлучно устати. »Ја ћу поћи с вама«, рекао је он Конраду, — »остале Велике Силе нису спремне, и неће ништа предузимати противу нас. Ви морате бити у Београду за неколико дана. Ја сам увек био за мир, али и то има својих граница. Читао сам много о рату, и знам шта то значи, али је овде положај такав да једна Велика Сила не може више мирно гледати већ м о р а тргнути мач из корица.«⁶⁾

Да су Конрадове слутње делиле све врховне власти Двојне Монархије, види се јасно из Меморандума о спољној политици

1) »Aus meiner Dienstzeit« III, стр. 597.

2) Ibid. III, стр. 616.

3) Ibid. IV, стр. 72.

4) Ibid. IV, стр. 18.

5) Ibid. III, стр. 431.

6) Ibid. III, стр. 470.

што га је припремио Балплац с пролећа 1914, да би задобио Немачку за активну антисрпску политику, а Бугарску за прилаз к Тројном Савезу. С почетка је постојала бојазан, како ће то утицати на Румунију, и то је 1914 била главна брига и немачке и аустроугарске политике; али је надвладало мишљење, да са Србијом не може бити измирења. То се потпуно слаже с Берхтолдовим држањем још с јесени 1913. Конрад, у трећој свесци својих успомена, отштампава цео записник седнице Удруженог Министарског Савета од 3. октобра 1913¹⁾, из којег се види, да је још дан пре тога Г. Пашић поново покушао да поведе преговоре с Аустро-Угарском, изражавајући живу жељу да би дошло до пријатељских односа »за деценије«. То је Г. Пашић учинио свакако на потицај са румунске стране, јер су га, за време Конференције Мира у Букурешту (августа 1913), и краљ Карол и министар Мајореску у више наврата наговарали да покуша поправити односе Србије према Аустро-Угарској.²⁾ Али су слаби изгледи били за повољан одговор, јер је већ и сам аустријски премијер, гроф Стирк (*Stürgkh*) изјављивао: »Обрачун са Србијом, и њено понижење, то су увети за опстанак Монархије; ако се то не може уприличити већ данас, онда се у сваком случају има то да припреми темељно.«³⁾ Тако је Пашић и по други пут одбијен, и никад више није дошао у Беч.

Ове догађаје вреди нарочито истаћи, јер они тумаче како је, коначно, Србија морала падати све више под руски утицај. То је био природан ток ствари. На једној страни стајала је Аустро-Угарска утврђујући своју власт над Босном, одбијајући жучно српске протесте, тражећи силом да се Србија јавно понизи пред Европом, служећи се лажним документима и шпијунажом да би дискредитовала покрет за југословенским јединством и сузбила сваку слободу кретања у Хрватској, док је, у исти мах, спречавала Србију у њену економском развићу, мобилизовала противу ње у најтежим часовима њене борбе са Турцима, и сејала раздор између ње и њених савезника. А на другој страни стајала је Русија, где је јавно мњење бар исто толико срдечно симпатисало са балканским Словенима и њиховим ратом за ослобођење као и генерација пре тога за време Источне Кризе (1876), — тако да је Цар изабран арбитром, а његова Влада чинила сваки напор да би се сукоб између савезника решио мирним путем; а кад су сви ти напори остали

1) »Aus meiner Dienstzeit« III, стр. 729.

2) Види Богичевића — који је тада био отправник послова Србије у Берлину, и који каже да му је ово рекао и Г. Пашић и Јагов — књигу »Kriegsursachen«, стр. 69.

3) Конрад, III, стр. 731.

без успеха, остала је она једина да се успехом успротиви на-силничкој интервенцији од стране Аустро-Угарске. Није дакле никакво чудо, да је Пашићева Влада била русофилска, и да је желела да покаже своју захвалност према своме спасиоцу. При свему том, иако је Русија активно показивала симпатије наспрам Србије, тако да је за њу очигледно постало питањем части и угледа да спречи пораз Србије — што је било познато и признато од сваке владе тадашње Европе, као део несрећне предратне ситуације —, Русија је ипак веома јасно известила Србију о том, да она не жели да дође до светског конфликта. Било је дабогме и Руса на високим местима (поименце Г. Извољски, амбасадор у Паризу) који су рат сматрали пре или после неминовним, па су наравно желели да до њега дође у тренутку погодном за Русију.

Г. Богићевић, који је био — како рекосмо — Отправник Послова Србије у Берлину кратко пред Рат (а кога цитирам са резервом, јер, одмалена под аустријским утицајем, нагиње одлучно немачком и аустријском становишту, и нарочито стално напада и грди Русе) прича у својој књизи¹⁾, како је Г. Пашић, при свршетку Конференције Мира у Букурешту (10. августа 1913) рекао своме грчком колеги Политису: »Прву смо игру добили, — сад морамо да се припремимо за другу, противу Аустрије«. Кад се узме у обзир, колико су оба државника били свесни тога, како је мало требало па да Аустро-Угарска — оних недеља пред Миром — удари на Србију, не може се замерити оваком разговору, ако га је уопште било. Много се више може приговорити речима Г. Пашића, за које каже Г. Богићевић да их је рекао непосредно њему, неколико недеља касније, приликом лечења у Карлсбаду: »Могло сам још за првог Балканског Рата учинити да дође до Европског Рата, да бисмо добили Босну и Херцеговину; али сам се бојао да ћемо морати чинити велике уступке Бугарској у Македонији, па сам хтео прво да осигурам Србији посед Македоније, а тек онда да пређем на задобијање Босне«. То је разговор који одише балканском мегаломанијом и подвацијским духом, али се и из њега види да Пашић није мислио на какав скори нападај. А да је у себи сањао о Босни уједињеној једног лепог дана са Србијом, о томе не може бити сумње, јер то је био заједнички сан свих Срба с обе стране аустроугарске границе. Много је важније оно што је Пашић говорио са Царем, 20. јануара 1914, када су он и Престолонаследник дошли били у Русију да захвале Цару за његову помоћ, и — ако је могућно — да испросе руку једне од руских

¹⁾ »Kriegsursachen«, стр. 65. — Ова књига садржи и одличан материјал поред великих недостатака и празнина.

великих кнегиња.¹⁾ Цар им је на њихово захваљивање једноставно одговорио: да је Русија учинила једино своју словенску дужност. Али је Пашић, у своме излагању, нарочито истицао, да србијанска политика жели мир на Балкану, и да је потребно избегавање сваке нове компликације. Србија жели мир, говорио је он, да би се оснажила и могла спремити поново на одбрану српских интереса противу опасности које јој прете од стране Аустрије, Турске, и Бугарске. На другој страни, ако је Пашић изгубио сваку наду да ће доћи до споразума с Бечом, после неуспеха она његова два покушаја да поведе преговоре (децембра 1912, и октобра 1913), и с обзиром на догађаје које смо овде укратко изложили, ко би му могао замерити за његово држање?

А кад је Србија дошла до уверења, након толиких знакова непријатељства од стране Беча, да је борба на живот и смрт неизбежна, сасвим је природно да је исто уверење овладало и многим руским круговима. Ником не може пасти на ум да оптужује Цара за Рат, нарочито још кад се има у виду несрећно унутарње стање у самој Русији; а ни руски Министар Иностраних Дела, Г. Сазонов, није баш био ратоборне ћуди. Али су обоје јавно признавали своје искрене славофилске симпатије, и у исти мах нису се могли уздржати а да не пусте да дође до израза стара руска тежња у њима за приступ ка Средоземном Мору. Намера коју Извољски није успео да оствари за време Анексијоне Кризе није избијала из главе руских политичара, па и њихови војни и поморски разговори с представницима Антанте кретали су се често око овог предмета. Још приликом своје посете у Балморал (септембра 1912), Сазонов је расправљао са Сер Едвардом Грејем и краљем Ђорђем о могућности једног Европског Рата, и обавештавао је о томе Цара.²⁾ Он није обавестио Велику Британију о учешћу Русије при доношењу тајне Српско-бугарске Конвенције, с пролећа те године, из које се и родио Балкански Савез; али ју је у поверењу саопштио био Поенкареу, који се очевидно узнемирио бојећи се завојевачких намера.³⁾ Али, ма колико да су те намере биле, наравно, у супротности с аустроугарском политиком, како су је тада схватили Берхтолд и његови доглавници, не може се ипак с оправдањем тврдити да је њихова жаока била

¹⁾ Овај разговор налази се у немачкој Белој Књизи од 1919: »Deutschland schuldig?« — апендикс XXVI, стр. 130—6; и код Богићевића, апендикс XXI, на. стр. 170—180.

²⁾ Види »Le Livre Noir«, коју је издао René Marchand — II, 345—59 —, и у којој су садржани руски дипломатски документи од 1910 до 1914, како их је објавила Бољшевичка Влада.

³⁾ Види књигу Стиве-а, »Izvolksky und der Weltkrieg«, стр. 91.

уперена противу Двојне Монархије. Тајна клаузула, којом се Бугарска обавезивала да ће стојати уз Србију у случају напада са севера, било је просто део плана којим се хтело обезбедити са свих страна намеравању војну противу Турске; а очигледно је било за свакога, да Бугарска не би ни по коју цену пристала на учешће у каквом нападачком рату Србије противу Аустро-Угарске, ако би Срби били већ тако луди да такав рат уопште предузимају. Може се чак рећи, да је надзор Русије над догађајима на Балкану био више привидан него стваран, јер су балканске државе већ од самог почетка узеле биле ствар у своје властите руке. Тајни уговор предвиђао је да Цар буде судијом и у погледу отпочињања рата противу Турске, као и у случају да би касније дошло до спора међу савезницима у погледу граница. Драматичност која је пратила начин на који се оглушило о овај други увет, јуна 1913, бацио је у засенак и заборав чињеницу, да ни онај први увет није испуњен, — да је Сазонов био веома озлојеђен ради нападаја савезника на Турску, и да би га најрадије био задржао да је могао. Његов посланик у Београду, Хартвиг, који се обично сматра главним покретачем иза кулиса, и који је иначе свакако уживао велик лични углед и утицај у Београду, тако је мало био и сам посвећен у заверу, да је још при крају јула извештавао Петроград, како је Србија одлучно противна сваком ратовању ма у којем правцу. И још 1. октобра — на недељу дана пре него што ће избити рат — уверавао је он своје другове из Антанте, да је Пашић потпуно мирољубив; а за време самога Рата, писао је кући пун узбуђења, да би савезници напредујући у правцу Париграда могли довести у опасност »историјске идеале« Русијине.

На другој страни, нема сумње да је Сазонов храбрио Србе. 27. децембра 1912 рекао је он, како изгледа, посланику Србије М. Поповићу, да се они морају задовољити с оним што буду добили, »сматрајући то почетком, будући да будућност ионако припада њима«. ¹⁾ А онда, у априлу 1913, опет их је опомињао да раде за будућност, јер могу кад-тад »добити много територије од Аустрије«, на што је Г. Поповић најивно одговорио: »Ми ћемо радо дати Битољ Бугарима, ако бисмо само могли добити Босну и друге аустријске земље«. ²⁾ И извештаји што их је слао Извољски Сазонову из Париза ³⁾ сведоче, да је он за време Балканског Рата стално радио на томе да наведе Француску Владу на војну акцију, ако би Аустро-Угарска ударила на Србију. Али нема никаквих доказа, да би Русија смишљала

¹⁾ Види у Богићевића, »Kriegsursachen«, стр. 128.

²⁾ Ibid., апендикс VII.

³⁾ Види »Le Livre Noir«, I, 321—372.

била нападачки рат; осим тога је, и без обзира на њене унутарње несређене прилике, и сувише познато да је била потпуно неспремна за рат, у толикој мери, да је руски Генералштаб рачунао с потребом да се напусти Варшава и цела испупчена граница Пољске. Кад је избио Светски Рат, Русија је била у могућности да измени свој првобитни план једино услед огромне концентрације напора Немачке противу Белгије, па је онда покушала чак и да уђе сама у Источну Пруску и Галицију, чиме је забашурена потпуна војна неспремност Русије у лето 1914. Они који тврде, да је Русија намеравала да зарати идуће јесени, те да је преухитрена једино за неколико месеца, доказују нешто што се никако не слаже са опште познатим и врло важним војним чињеницама.

Највише, дакле, што се може рећи било би, да је Извољски, под утицајем деломично личног нерасположења према Бечу, али поглавито услед његова темпераментног схватања политичке ситуације у Европи, дошао до уверења да је рат неизбежан, па је утонуо у дипломатско припремање тога рата. Али, иако није био без утицаја, далеко је од тога да би Извољски био свемоћан у Петрограду, па су чак и његови пријатељи и другови радо признавали и међусобом говорили да је он неограничено сујетан. Још у очи саме трагедије, има доказа из Букурешта о мирољубивости Сазонова; а његове поверљиве изјаве према аустроугарском Амбасадору, све до 25. јула 1914, не приказују га никако ратоборним, чак ни у љутини. Једино је више-мање сигурно, да је Извољски рекао: »C'est ma guerre«.

Може се, међутим, рећи, да је с пролећа 1914, успркос извесним знацима да затегнутост попушта (као што су били на пример англо-немачки преговори), општа ситуација у Европи била веома неизвесна, и да је сваки час могла постати критична услед каквога неочекиваног догађаја. Супарништво између Аустрије и Русије било је нарочито заоштреније него икад, не само на Балкану, него и у Галицији и у Украјини где су унијатска и православна пропаганда служиле обема странама у политичке сврхе те изазивале сензацијоне велеиздајничке процесе, и где су образоване легије за рат који ће доћи. Што се тиче Аустро-Угарске, њен је престиж био знатно пао услед Берхтолдава невештог руковања ситуацијом на Балкану. Свакоме су још били живо у памети неуспеси из година 1912 и 1913, а идући од пролећа к лету, ређали су се сада једно за другим: руско-румунско зближавање, понижавајући неуспех са владом принца Вида у Арбанији, србијанско-рногорски преговори за јединство, и опасност да би обе српске државе могле наћи пре или после згодну излику да интервенишу у Арбанији. Берхтолд је стога тражио пошто-пото начина да би

се рехабилитовао у очима јавнога мњења. Најспособнији немачки поратни испитивач и критичар дипломатске повести. Бранденбург, чија се опажања оснивају на још необјављеним званичним немачким документима, каже¹⁾ да се је »држање Беча према балканским питањима и према читавом Југословенском Питању« састојало у »изненађивању и безглавости«, и да су државници Аустро-Угарске били »стално поседнути од бојазни, да би нови неуспеси у спољној политици могли потпуно разорити унутарњу структуру Монархије«.

У самој Србији, у унутрашњем положају, били су затегнути односи, будући да су се две подједнако снажне страначке групе отимале о власт; ревизија Устава била је неизбежна, а Пашићев Кабинет напео је био сву своју снагу да одржи већину при већ расписаним скупштинским изборима. Питање управљања ново-освојеним покрајинама стајало је још потпуно нерешено, дајући доста узрока за узнемирење, с обзиром на бугарофилске симпатије једног великог дела становништва. Речју, Србија је била апсорбована својим властитим бригама, и није била у могућности да се упушта у нове подвиге. Да су поједини разбарушени и честољубиви духови у војсци још увек били жељни и жедни ратне славе, може се тврдити с истом поузданошћу као и то, да је по крчмама и кафанама на Балкану, али не мање и у Угарској и у неким деловима Аустрије, бивало разговора свакојаким мегаломана, који су се заносили неограниченим плановима, из којих је јасно говорила неста-ложеност прилика, али који уосталом нису имали никаква јачег утицаја на своје владе.

Много озбиљнија чињеница, него гласно политизирање ових патријота при чаши пива или вина, било је, да је у југословенским крајевима Двојне Монархије цела млађа генерација испод 25. године, а поименце средњошколска и универзитетска омладина, била заражена револуционарним идејама, те до крајности нестрпљива према тапкајућим и опортунистичким методима својих политичких вођа, тражећи сама свој пут, и све више и више одлучујући се за »пропаганду делом«. Пре самога Рата, на Западу се врло мало знало, готово ништа, о овоме покрету; а после Рата, опет, многи су писци, заведени мотивима било племенским и расним, било партајским, говорили о њему с погрешне тачке гледишта, па су услед тога дали веома несувислу слику догађаја који су довели до злочина у Сарајеву и до почетка Светскога Рата. Не треба дакле тражити нарочито допуштење, кад хоћемо да код овога питања мало дуже застанемо.

¹⁾ У својој књизи »Von Bismarck zum Weltkrieg«, стр. 387.

III. ЈУГОСЛОВЕНСКИ РЕВОЛУЦИЈОНАРНИ ПОКРЕТ.

Аустро-србијански сукоб и сувише је често сматран као дипломатска борба између влада у Бечу, Пешти, и Београду; и поименце је Босанско Питање приказивано као проблем међународнога права или европске политичке равнотеже, који се има решавати више у смислу интереса Великих Сила него према жељама урођеника и домаћег становништва. А ипак су једине одлучујуће чињенице, које стоје у непосредној вези са трагедијом из године 1914 и као узрок и као последица, прво: да су за оне две десетине година пред Берлинским Конгресом наде целокупне српске расе биле усредсређене на Босну и Херцеговину, те да су Србија и Црна Гора, након узалудне борбе да их ослободе, сматрале окупацију од стране Аустро-Угарске простим разбојништвом, одбивши да је признаду коначним решењем питања; и друго, да се је огромна већина народа у Босни и Херцеговини борила одлучно за уједињење са обема независним српским кнежевинама, одупирући се туђинској окупацији оружаном руком, и да је — покорена силом — та већина остала бунтовна и непокорна. Да је Аустро-Угарска чинила много да подигне материјално благостање у земљи, и да заведе ред у обе поседнуте покрајине, о томе не може бити сумње; али ничим од свега тога није могла да освоји срца својих нових поданика, и они који су, од почетка овога века, славили аустријске напоре и успехе на пољу колонизације, ти су или сами били вучени за нос или су мислили да вуку друге.

Колико је дубоко усађена била љубав и чежња за Босном у сваком српском срцу, било је одавна познато свима који су имали уши да чују, а нигде можда није јасније и опширније о томе говорено него у поверљивим извештајима што их је слао у Беч, између 1868 и 1874, Вењамин Калај (Kállay), први аустроугарски дипломатски заступник у Београду. У годинама које су следовале иза уморства књаза Михајла, он је у више наврата настојао да увери грофа Бајста (Beust), да би једини сигуран начин да се отклоне српске сумње од Двојне Монар-

хије било, кад би ова доказала да нема намере окупирати словенске покрајине Турске.¹⁾ На другој страни, он тумачи како је »Босна средиште око којег се врте све жеље и све наде србијанских државника«, и да је »мисао о њену задобијању основно начело свих српских циљева«. Па »будући да Срби рачунају као са чињеницом, да ће Босна некад бити њихова, нити се на томе ишта даје изменити«, Калај предлаже, као најгоднији план, да Аустро-Угарска пружи ту »наду на остварење« ове српске живе жеље. Додуше, након неколико година, сам је Калај врло много допринео да је Аустро-Угарска повела сасвим супротну политику према Србији и према Босни; и добро је познато да је он, поставши заједничким Министром Финансија (од 1882 до 1903) постао њеним најбољим оруђем при упоковавању ових покрајина.

Ако дакле хоћемо да разумемо догађаје из године 1914, морамо имати на уму несамо незадовољство урођеника с аустријском балканском политиком још од седамдесетих година, него и чињеницу, да у Босни револуционарно осећање није било ништа ново. Оно је и избијало на махове већ годинама, и устанак од 1875, који је претходио Руско-турском Рату и дугој Источној Кризи, било је само последња и понај-успелија побуна у читавоме низу што их је лоша турска владавина изазвала у току читавих стотина година пре њега. Особито су два краја позната са своје револуционарне традиције: јужна Херцеговина, и босанска Крајина, тојест северно-источни део Босне (који се понекад означаје и опћенито као »Турска Хрватска«); у првome је живела успомена на два неуспела устанка противу Аустрије од стране Кривошија, тик на далматинској граници (године 1868 и 1881), док се у Крајини направила читава прича око особе »Петра Мркоњића«, које је име био наденуо себи краљевић Петар Карађорђевић, потоњи краљ Петар, када се борио као устапа међу Босанцима (1875). Ништа се међутим није десило, за време поколења које је дошло иза окупације Босне и Херцеговине, што би зажарило ове успомене и учинило да букну у пламен: под краљем Миланом, углед Србије спао је био потпуно, а Хрватска је животарила под коруптном владом Куеновом, док је у самој Босни Калај чинио што је год могао да би се одржао верски расцеп, те да би разједињени и међусобом завађени православно, католици, и муслимани, остали политички немоћни. Правог политичког живота управо није ту још ни било: није

¹⁾ Види о томе својеручно писмо Калајево Бајсту, од 22. јуна 1868, и његове званичне извештаје: бр. 64. од 5. октобра 1868, бр. 68. од 29. октобра 1868, бр. 60. од 17. марта 1870, бр. 3. од 25. јануара 1871, — у бечком Државном Архиву, под »Београд 1868—1875«.

било сабора, није било готово никакве штампе, а школа је било врло мало. Изоловани, заостали, и неискусни, вође народа нису могли да виде даље од мајунских концесија у погледу црквене аутономије, које им је Калај полако, и на парче, пружао.

Али је са годином 1903 наступила изненадна промена, — као да је свеж поветарац духнуо са разних страна: у Хрватској, у Далмацији, у Србији, те почеше да се губе магле које су обавијале тако дуго Босну одржавајући је у осамљености. Нарочито се у Хрватској јавило ново поколење Србохрвата, одгојених у Прагу, Бечу, и Грацу, који су нестрпљиво одбацивали од себе и опортунизам старих маџарона и непрактични супер-патријотизам Анте Старчевића и његова Свехрватства. Творци Речке Резолуције доказаше, да је заједнички рад међу Србохрватима веома практичан и достижив политички идеал, управо да је то једини пут унапред који пружа озбиљне изгледе на успех. Преимућства јединства, након неслоге која је захватила била готово цело једно поколење, била су ускоро очигледна и за најскученије мозгове, и понајбоље су се раскривала пред народним масама услед напрезања и кратковидних напора Будимпеште и Беча да се још једном раставе Хрвати од Срба. И овде су, као најчешће иначе, зла воља и прогони изазвали супротно дејство, и Хрватско-српска Коалиција преживела је све оне жестоке ударе Раухова режима, кризу Анексије, Загребачки Процес и Фридрихов Процес, па чак и диктатуру Цувајеву. Али су с временом и у њеним редовима ојачале опортунистичке струје. Људи су почели да увиђају да на јако slabим темељима почива народна ствар, догод администрацијом и судовима, изборима и штампом, управљају избраници именовани из Будимпеште. Наука »реализма«, коју су многи прваци Коалиције усисали били у Прагу од Масарика и Дрине, упућивала је нарочито у правцу »ситнога рада«, на дуге припреме и незанемаривање ни најузгреднијих задатака и циљева, који су сви водили полако већим напорима, док за њих сазре време. Тако се мудра одлука, да се преухитреном акцијом не ставља на коцку што се извојевало за последњих година, удружила била с извесним видљивим попуштањем националне издржљивости; или, другим речима, једна мешавина од државничког смисла и личне уздржљивости, односно лености, терала је стално вође Коалиције у загрљај компромиса са Пештом, и то баш у самоме часу када су велики догађаји оба Балканска Рата готово освештавали право Србије да се сматра југословенским Пијемонтом, док се званична политика Беча и Пеште показивала све више и више непријатељски расположена према њој.

У том периоду општег превирања почео се јављати један сасвим нов покрет међу нараштајем који је пристизао, који се није ограничавао више на малобројну класу интелектуалаца у Хрватској и Јужној Угарској, у чијим је рукама било догле углавном усредсређено политичко вођство, него се рекрутовао све више из народних маса по свим југословенским покрајинама. Овај је процес убрзаван оснивањем средњих школа са српским или хрватским наставним језиком, те сталним умножавањем правог интелектуалског пролетаријата, поименце у Далмацији и у Босни. Политичка је ситуација била тако променљива и неодређена, свуда по југословенским крајевима, да су млади људи морали подлегати искушењу да по каванама бистре политику, и по улицама приређују демонстрације, у добу када је требало да се сасвим посвете својим студијама и својим ђачким вежбама и разонодама. Једна од првих последица сукоба између Загреба и Пеште године 1907 било је, да је велика већина српскохрватске омладине загребачког Универзитета отишла у Праг на науке, где се је међутим развио најбољи универзитет на словенском Западу. Овде су ови ђаци покренули и свој лист, »Хрватског ђака«, те су још проширили оне интелектуалне везе између Југословена и Чеха што су их раније генерације биле везале, а које су се још више развиле и постале срдачније након Рата. Већи део избеглих ђака вратио се додуше натраг идуће године, али је број Србохрвата који су ишли на науке у Праг, Грац, и Беч, стално растао. Међу њима је анексија Босне и Херцеговине изазвала велико узбуђење, и Масариково посредовање у Загребачком Процесу, као и његово објављивање лажних докумената на Фридјунгову Процесу, одушевили су за чешког политичара целу југословенску академску омладину.

Године 1910 одлучише Србохрвати на бечком Универзитету да издају своје властито гласило, и отада су све више и више ишли својим путем, сматрајући »Хрватског ђака« одвише безбојним, а политичке вође, с малим изнимцима, бојазљивим тактичарима. Веома је значајно да је нови лист »Зора« — штампан у оба писмена, да би се што више истакло српскохрватско јединство — одмах с почетка пао под утицај једне групе босанских студената који су већ заговарали много радикалније методе него њихови сународници из других крајева. Штампана у Босни била је још у повоју, али су две групе фанатичних омладинаца били основали већ »Отаџбину« у Бањалуци и »Народ« у Мостару, а њихови уредници, Петар Кочић и Ристо Радловић, обојица талентовани новинари и књижевници, проповедали су јеванђеље национализма у новом и чистијем облику. Циљ који је свима овим групама, свакој на свој начин, лебдео пред очима било је политичко и

културно јединство свих Југословена у једном једином народу. Како би се до тога дошло у пракси, то је било мање јасно; и читав низ свакојаким планова и путева проповедала је свака група за себе. Ипак су сви све јасније осећали, да је Хапсбуршка Монархија пре на сметњи него од помоћи, и да све надање лежи у оним европским компликацијама које су већина Југословена, имајући живу машту, сматрали пре или после неминовнима, те су се решили да буду спремни, да не би пропустили прилику која се не указује двапут. Речју, свака нијанса од »еволуције« до »револуције« била је заступљена у њиховим редовима.

Али је од нарочите важности имати на уму, да су све те групе, без икаког изузетка, стајале на изразито југословенском становишту, исповедајући апсолутну једнакост, управо јединство, идентичност, Срба и Хрвата, па с временом и Словенаца, те оштро одбацујући сваку помисао на српско или хрватско првенство, како су то желели званични Београд на једној страни или хрватски клерикали и франковци на другој. Као што ћемо још видети, ова народна мисао била је, и још је увек, несимпатична владајућој Радикалној Странци у Србији, што служи такођер доказом да ови млади револуционари никад нису искрено помагани од званичних српских крутова.

Док је, дакле, група омладинаца у Прагу била углавном апстрактна и више литерарна у својим циљевима, а »Зора« у Бечу исповедала радикалније доктрине, покрет је узимао најнапредније облике у Сарајеву и у Загребу. У лето 1910, анексија Босне и Херцеговине била је коначно освештана прокламацијом новог Устава и свечаним отворањем Сабора, које је у име владара извршио генерал Варешанин. Један млад ђак Кочићев, Богдан Жерајић, Србин из Невесиња у Јужној Херцеговини, одлучи да поквари свечаност и да пред Европом буде гласником незадовољства својих сународника, покушавши да убије Варешанина на једном од сарајевских мостова. Али Варешанин измаче неозлеђен, а Жерајић изврши самоубијство пре него што га моглоше ухватити. Није се могло открити сукриваца, и изгледа доиста да се овде радило о спонтаном чину једног прегрејаног фанатика, који је киптео гневом ради неправда чињених његову народу, како их је приказивала екстремистичка штампа. Али је његов пример запалио машту целокупне босанске и хрватске омладине, те је постао идолом »Младе Босне«, — дружине никад право организоване, али стварно више него то, јер се ускоро у њој нашла огромна већина омладинаца рођених у обема покрајинама почевши од задњих осамдесетих година 19. столећа.

Као практичан доказ, како је отров хватао маха око себе, — доказ који је остао стварно непознат све до после ката-

строфе, — може послужити лепо једна анонимна књижица под насловом »Смрт једног хероја«, посвећена глорификацији Жерајића.¹⁾ Њу је написао други један Кочићев ђак, Владимир Гађиновић (рођен 1890 као син православног херцеговачког попа, те и сам одређен у раној младости да постане поп). За време Анексије он је пребеглао у Србију, у намери да се упише у добровољце, те да се бори противу Аустро-Угарске ако би дошло до рата. На тај начин дошао је био, наравно, у додир с комитама и другим људима склоним директној акцији, те када је, године 1912, отишао из Београда у Беч на Универзитет био је, дабогме, заражен идејама Херцена и Крапоткина, надмашујући у својим назорима далеко и најекстремније другове у »Зори«. У Бечу је и написао своју књижицу о Жерајићу, која својим чудним наopakим идеализмом и осећајним стилем тумачи револуционарни покрет који је тада почео да обузима омладину. Гађиновић се тужи, да јавно мњење у Србији не обраћа довољно пажње »онима који долазе«. »Циљ је овоме саставу«, каже он, »у првоме реду, да изазове револуцију у духовима и мишљењима младих Срба, да се спасу од катастрофалног утицаја извесних противнационалних идеја, и припреме за ломљење окова и гвожђа, и за стварање здравије основе једнога светлог националнога живота који има да дође«. Пошто је навео пример Орсинија (атентатора бомбом противу Наполеона III) и руске терористе, даје кратак опис самог Жерајића, кога означава као предестинована за високе националне замисли, и спремна за народну жртву, посред резигнације и апатије свога доба. »У тим моментима ћутања, после великог националног слома« (ту се мисли на успешну анексију Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске), »на позорницу излази један човек од акције, снаге, живота и крепости, тип који отвара епохе, проноси идеје, и оживљује болна и разочарана срца«. »Српски револуционар, ако хоће да победи, мора бити мученик и завереник, човек западних манира и хајдук, који ће заурлати и повести бој за несрећне и погажене. Револуција никад не долази из очајања, као што се погрешно мисли, него из револуционарне мисли која расте у народној душевности богата ентузијазмом, велика унутрашњим животом.« Ту он цитира изреку самога Жерајића: »Остављам Српству да ме освети«, и онда завршује свој састав овим позивом: »Младо Српство, које се дижеш из

¹⁾ Ова је књижица послата из Беча у Београд, и ту је штампана у издању листа »Пијемонт«.

²⁾ »Споменица Владимира Гађиновића« (Сарајево, 1921), стр. 41. На странама 41—51 ове Споменице прештампан је већи део оригиналне књижице, под насловом »Богдан Жерајић«.

садањих развалина и пометености, да ли ћеш донети и васпитати таке људе, таку омладину? — Изгледа да је у томе цео српски проблем, — политички, морални, и културни.«

Ова је књижица остала готово непозната ван ђачких кругова; али је баш у њима имала дубока и одлучна утицаја, — то се најбоље видело на самоме процесу противу сарајевских атентатора, од којих су више њих признали колико је дејство ова књижица на њих имала.¹⁾ Осим тога, и сами догађаји су из дана у дан давали све више подстрека у истом правцу. Избори у Хрватској, децембра 1911, и насилне методе Џуваја, прво као бана, а затим у својству диктатора, изазвали су напетост стање по свима југословенским покрајинама, и уличне демонстрације у којима су студенти узимали активна учешћа. С почетка 1912 проливена је и крв пред загребачким Универзитетом, а 21. фебруара свршиле су се демонстрације први пут удружених студената свих трију вера у Сарајеву пуцањем полиције у масу, којом је приликом убијен муслиман омладинац Салих Агић.

8. јуна 1912, опет је један млад босански студент, Лука Јукић, безуспешно извршио атентат на живот Џувајев усред Загреба, убивши у походу начелника хрватског Просветног Одељења и једног од полицајаца који су покушали да га ухапсе. Иако је за овим покушајем убијства следовало хапшење многобројних студената, очајно стање које је превладавало показује понајбоље чињеница, да су 270 југословенских студената у Прагу потписали својеручно писмо у којем се отворено прети и исказује негодовање Диктатору. Групе студената растурене по разним универзитетима почеле су већ биле да се организују, и »Српскохрватска Националистичка Радикална Омладина« образована је у Бечу децембра 1911. Тада поче излазити читав низ нових ђачких листова: »Вал« у Загребу, који је заменио одвише бескрвног »Хрватског ђака«; »Препород« у Љубљани; »Нови Србин« у Сомбору и Панчеву; »Српска Омладина« у Сарајеву; »Уједињење« у Сплиту. Доцније, 1914, појавише се, за кратко време, још три: »Застава« у Сплиту, под уредништвом Оскара Тартаље, »Вихор« у Загребу, и — са већим амбицијама — »Југославија« у Прагу, као месечни часопис (на коме је сарађивао нарочито и Љубо Леонтић, данашњи председник Орјуне).

У овим групама расположење није било једнако, према темпераменту учесника; али су и најумеренији остављали далеко за собом и најнапредније страначке људе и прваке, а сви су били чврсто уверени да се у Европи спремају догађаји

¹⁾ Види о томе чланак П. Слијепчевића »Југословенство сарајевски атентатора«, у »Новој Европи« од 1. јуна 1925.

од којих зависи коначна судбина њихова народа. Вероватно је већ тада велика већина омладинаца гледала у Жерајићу и Јукићу народне јунаке; али је једна мала група, једва шака људи, баратала и са терористичким плановима. Августа 1913, један млад хрватски ђак по имену Дојчић, који је тога ради дошао био чак из Америке, ранио је тешко, иако не смртно, новог бана, барона Скерлеца; а марта 1914 ухваћен је други један млад Хрват, Јаков Шефер, у загребачком Казалишту, са револвером у руци, у часу када је чекао да убије Скерлеца који је био у друштву надвојводе Леополда Салватора.

У то су доба несамо високошколци већ и ђаци средњих школа, у већини југословенских градова Аустро-Угарске, били заражени револуционарним идејама. Они су стално учествовали у демонстрацијама противу Цуваја и Пештанске Владе, а дисциплинарно кажњавање или протеривање из школе појединих ђака није ретко изазивало штрајкове у знак симпатије по суседним школама. Узрујаност међу гимназистама и средњошколцима намерно је потпиривана од стране младих агитатора са високих школа, који су ишли по градовима потајно потстичући своје млађе другове на оснивање ђачких кружока и друштава. Кад је букнуо Балкански Рат, те је цео Југ плануо одушевљењем за Србију и њене савезнике, неки немирнији духови међу омладинцима препливаше Дрину, или пређоше ноћу преко црногорске границе, па се придружише комитским четама које су ишле као извидница пред српском војском и ушле прве у Македонију. Тако је успостављен и први прави додир између коловођа покрета у Босни и најратоборнијих елемената у Србији. Овome је ишла на руку политика аустро-угарских власти, будући да, у многим случајевима, омладинцима који су били протерани из свих босанских школа, те изричито дисквалификовани да би ушли у било коју школу у Аустро-Угарској, није друго остајало до да сасвим напусте школу, или да се предаду на милост и немилост својих сународника у Србији.

Овака атмосфера, пуна могућности да експлодира, била је као наручена за рођена агитатора кова Владимира Гађиновића, који је напустио био Беч, у зиму 1912, па отишао у Црну Гору да се као добровољац бори под Скадром, одакле је онда отишао да настави своје социјолошке студије на Универзитет у Лозану, остајући у сталном дотицају са многим својим вршњацима и млађим друговима код куће. Одиста, према речима једнога од његових најбољих другова, »он је држао у својим рукама половицу револуционарне Босне: готово сви млађи попови и учитељи били су с њиме«. Својом књижицом, и својим чланцима у »Зори« и у »Српској Омладини«, он је

био опсенио млађи нараштај. Његове речи, пуне узвишеног морала, које су доводиле до истих на чудан начин неморалних закључака као и списи Савинкова и њему сличних руских терориста, подстицале су суровије омладинце на акцију. »Млади људи се морају припремати за жртве«, — то је била његова порука од првог почетка; а највећа жртва састојала се у томе, да се погледа опасности у очи, као Жерајић. Није опште познато, да је у Лозани Гађиновић био у уским везама са руским револуционарцима, међу којима је доцније (1915), у Паризу, упознао и Троцког, који је чак написао и предговор једном избору његових чланака на француском језику.¹⁾ Од неких од њих научио је како се праве бомбе, па је почео да кује завере. Јануара 1913 позвао је неке младе Босанце — међу њима и два муслимана, Мехмедбашића и Мустафу Голубића — на састанак у Тулузу, и ту их је снабдео оружјем и отровом, у циљу да покушају атентат на живот генерала Поћорека, намесника Босне и Херцеговине, па да онда изврше самоубијство пре него што би били сами ухваћени. Али је младе заверенике издала била храброст: у страху од претреса на царинарници при преласку аустријске границе, они бацише оружје кроз прозор жељезничких кола, и од завере не би ништа. Ово су ми усмено причали неки Гађиновићеви интимни пријатељи, који сад живе у Сарајеву.

При свем том, и ови млади људи, и други њихови савременици и саплеменици, нису престајали сањати о терористичкој акцији, и остали су у сталној преписци са Гађиновићем. Али док већи део полу-тајних друштава, која су они образовали, никако нису ишла даље од теорије о револуцији, организоване су, поглавито његовом иницијативом, тајне терористичке дружине, такозвани »кружоци«, у више босанских градова, и поименце у Сарајеву, где је његов пријатељ Данило Илић, један млад учитељ, који је такођер четовао као комита у Македонији, био везом међу многима који су иначе били потпуно непознати једни другима.

До које је мере поштовање власти било поколебано међу омладином у Босни, показује врло јасно читав низ поверљивих аката, састављених непосредно пред катастрофом и после ње, од високих званичника Заједничког Министарства Финансија у Бечу (која ми је један од њих, после Рата, љубазно ставио на увиђај). Ова документа осветљују понекад суревљивост, и оскудицу сарадње, међу Земалском Владом (»Landesregierung«)

¹⁾ Ова је књижица штампана и на хрватском у Бечу 1922, под насловом »Сарајевски Атентат«, у издању »Библиотеке Светлост« — »Édition Slave« —, са предговором од »Л. Т.«. Али се Троцки не слаже са назорима Гађиновића који су му сувише искључиво националистички.

у Сарајеву и њеном тобожњом надлежном влашћу, Министарством Финансија у Бечу, чему се има приписати више него ичему другом успех завере противу Надвојводе. О томе ће још бити речи мало даље, где будемо говорили о самом Атентату и његовим непосредним узроцима.

Изгледа да је у току године 1913 основана у Сарајеву тајна организација под именом Српскохрватска Националистичка Омладина, која није имала ни своје канцеларије ни својих статута, већ која је себи за узор узела била једно слично удружење у Београду названо »Народно јединство«, са којим је Гађиновић раније имао везе. Њен је циљ био да задобије нараштај који пристиже за идеју, да збаци са себе хапсбуршки јарам и успостави Југословенско Уједињење под Србијом; а своје напоре усредсређивала је пре свега код ђака разних препарандија и учитељских школа. Подружнице су постојале у Тузли, Мостару, Требињу, и Бањалуци, али је средиште целог покрета било у Загребу, где је требало да буде одржана, 16. јула 1914, нека врста конгреса делегата свих препарандија разних југословенских покрајина, који би саставио план за пропаганду што се има повести. У једном извештају заменика Намесникова (»Landeschefstellvertreter«) Босне и Херцеговине, Дра. Н. Мандића (бр. 5544 Präs. од 9. јула 1914) по овом предмету, упућену познатом главном штабу шпијунаже (»Zentralstelle für den defensiven Kundschaftdienst«), тада у Загребу (који сам добио на увиђај из архиве загребачког редарства), набрајају се имена шесторице коловођа, а за целу сарајевску групу каже се да броји на стотину чланова, међу којима је истакнутији у омладинским круговима био само један, Лаза Ђукић. Овај Ђукић, ђак учитељске школе по занимању, и један словеначки студент, по имену Ендлихер, били су нарочито активни као лутајући проповедници револуције, настојећи да подрију дисциплину по средњим школама. Феријални Савез, који је тада основан на Сушаку, и којему је душа био Ендлихер, служио је у оно време истим сврхама, само их је прикривао својим програмом. Гимназије у Мостару и у Тузли биле су типични примери до чега је долазило услед оваке прорачунате агитације: у Мостару су неколико старијих ђака својим изаовним држањем наспрам наставника држали целу школу у узбуђењу, организујући непослушност у сваком поједином разреду, док није дошло до отворених нападаја и немира, те је наређена истрага; а из наставничких записника у Тузли прозилази, да су ту неколико старијих ђака јавно напали своје професоре у разреду, па једнога чак и истукли, да су демонстрације и немири били чести, и да је један ђак VII разреда за време часа из веронауке пљунуо у лице православног кати-

хети само зато што је овај био присташа умерене Српске Странке која је у то доба подушавала Босанску Владу.¹⁾ У овим и другим сличним случајевима, дисциплинске мере као да су остајале без икаквога утиска, и то у толиком степену да то на Западу нико не би могао ни разумети. Али већ сама чињеница, да су ову немоћ сви отворено признавали, илуструје боље него ишта друго колико су неодрживе постале прилике, несамо политичке него и социјалне, у Босни уочи катастрофе. Лек који је Министарство применило у овом случају састојао се у томе, да је 30. јуна 1913 гимназија у Мостару затворена на годину дана. Тај је лек био дабогме гори од саме болести, јер омладина, на овај начин ослобођена своје школе, или је ишла у друге школе, носећи са собом заразу (као на пример у Тузли), или је умножавала редове револуционарних усиданих глава каквих је било већ у свакоме граду на Југу.²⁾

Ови млади људи појавили би се на улици сваким и најмањим поводом. У Сарајеву, протестовало се пред талијанским конзулатом, у вези са сукобом између Талијана и Словенаца у Трсту; или су демонстранти мазали и кварили цимере над немачким радњама, у знак протеста противу германизације. У Мостару је приређена демонстрација противу једне немачке позоришне дружине, у Тузли противу певања аустријске химне и противу самога владара. Посред оваке атмосфере сталног узбуђења и агитације шириле су се свакојаке дивље коморцијске вести, у које се веровало због догађаја на Балкану, због аустријске мобилизације и кретања војске, и због низа покушаја убијстава, отпочетих атентатом Жерајићевим. Оваких покушаја било је пет у току од четири године. Вреди забележити да, услед сталних разговора о »атентатима« и заверама у свима круговима, и званичним и незваничним, најзад нико више није узимао ове ствари доста озбиљно. Ово наравно не пружа никакав конкретан доказ, јер почива само на искуству и сећању; али ко је живео ма само и месец-два у овакој атмосфери, неће му одрећи важност, и потврдиће да је овај моменат могао да допринесе много кад се радило о мерама опреза што их је требало предузети, и о пакњи која се имала поклонити ствари пре катастрофе.

¹⁾ Из извештаја »betreffend Mittelschulen, Sanierung der Zustände an denselben«, број 968 од 16. јула 1914, владина саветника Черовића министру Билинском.

²⁾ Веома важан доказ о озбиљности овог омладинског покрета пружа брошура поверљивог тајника Берхтолда, грофа Александра Хојша: »Der deutsch-englische Gegensatz und sein Einfluss auf die Balkanpolitik Oesterreich-Ungarns«, стр. 74: »Когод познаје земљу (Босну) имао је утисак да експлозија није далеко...«

У зиму 1913/4 »кружоци« су настављали с радом, и смишљали су план за нову заверу. Строжији ред што га је заводио генерал Поћорек као намесник Босне учинили су га, наравно, нарочито омраженим; али се он сам добро чувао, и није му било лако прићи. На почетку 1914, Данило Илић отпоче прикушљати младе људе који би били спремни да изврше какво очајничко дело, али ни њему ни његовим сарадницима као да није било јасно шта треба да раде и противу кога. У томе часу оглашена је у штампи посета Престолонаследника у Босни, и Илићев друг Пушара, исекавши ову вест из једнога листа и метнувши је у једну затворену куверту, посла је поштом, без ичега другог. Недељку Чабриновићу, једноме младом Босанцу који је био две године пре тога истеран из Босне ради социјалистичких назора, те је живео и радио у Београду као слагач у Државној Штампарији. Чабриновић показа дописницу другом једном младом Босанцу, Гаврилу Принципу, који је баш свршавао гимназију у Београду, живећи у великој сиротињи. Као што се види — и као што се и показало после пред судом, на процесу — њихове су главе биле већ тако препуне терористичких мисли, да је доста било прост подстицај од стране њихових другова код куће па да их крене на дело. Ово је уједно и најбољи доказ, да је иницијатива дошла из Босне а не од стране Србије.

Док су они, онда, задобијали за своје планове и трећег омладинца, Грабежа, и док су им неки Цигановић, такође босански избеглица, и Танкосић, комитски војвода чијој се чети Принцип покушао без успеха да придружи, давали оружја, Илић је настављао припреме у Сарајеву сасвим независно од њих, и поделио је оружје, које је за сву шесторицу дошло из Београда, другој тројки омладинаца — Цветка Поповића, Васе Чубриловића, и Мухамеда Мехмедбашаића — од којих ниједан није имао никакове везе са Србијом. И тако, кад је Надвојвода дошао у Сарајево, ова тројица, она тројица из Србије, и Пушара сам, чекали су сви, наоружани револверима и бомбама, на разним местима путем којим је имао проћи. Свака је група знала да има и других који чекају с истом намером, али није знала ни ко су ни где стоје, јер је једино Илић био посредник међу њима.

Иницијативу дакле нису дали они који су намакли оружје за ону тројицу у Београду, већ Илић и Пушара, у Сарајеву, и — духовно — пре свију, Гађиновић у Лозани. Изгледа чак да унутарњи обруч није бесприкорно функционисао: да је Илић, у задњем часу, почео да преза и хтео да тргне натраг, а да је Принцип тражио пошто-пото да се поново пита Гађиновића, па кад од овог није долазио одговор настављено је са припремама. Ове и друге појединости сазнао сам од самих учесника, и

њихових најинтимнијих другова, у Сарајеву и иначе, прошлога лета. Изгледа даље, да су неке групе, и поименце Словенац Ендлихер, били у везама с талијанским анархистама у Трсту, од којих су се надали добити бомбе, иако у ствари од овог није било ништа. Може се узети као сигурно, да су понеки коловође међу југословенским студентима у Грацу и Бечу знали понешто од свега што се кува; а данас се зна и то, да су и у Далмацији, бар у једноме од њених градова, неки омладинци били спремни да убију Надвојводу ако би прошао кроз њихов крај, и да су имали потребно оружје којим би то извршили. О целој овој питању (коме треба приписати иницијативу) биће још говора кад будемо дошли до питања одговорности за Сарајевски Атентат. Овде ћемо додати само још две-три речи о самоме Гађиновићу. Кад је букнуо рат, он је отишао у добровољце, и служио је у француској морнарици на Јадрану, па је онда пошао, са Пером Слијепчевићем, у Америку ради прикупљања добровољаца за Српску Војску, и ради скупљања прилога за породице »велеиздајника« који су патили под аустријским репресалијама, и тамо се разболео. Он је умро у Швајцарској 1917, кад му је било 27 година.¹⁾

Када се баца поглед на догађаје, како смо их овде покушали укратко приказати, долази се до закључка, да је још у годинама 1912—1914 рат био, што се каже, на оштрици ножа, да је по разним престоницама било појединаца, или и група, који су безобзирно ишли затим да изазову догађаје, и да је, док је сваки бојаљиво мерио разлоге за и против акције, било какав фаталан случај могао из темеља померити с тешком муком одржавану равнотежу. Нарочито се из овог приказа омладинског кретања даје лепо видети, како је права иницијатива у Југословенском Питању брзо прешла била из руку државника и политичара у руке одважних и фанатичних омладинаца, који не презаху ни од чега и које ни непосредне последице нису биле cadre застрашити. На овај се начин полако био нагомिलाо сав материјал потребан да изазове експлозију, и искра која је запалила барутану креснута је додуше у Сарајеву, али је пламен могао избити, случајно, исто тако и на разним другим местима.

¹⁾ Више о њему, у »Споменици«, стр. 93—106.

IV. НАДВОЈВОДА ФРАЊА ФЕРДИНАНД.

Из догађаја које смо описали у ранијим поглављима види се довољно јасно, да је већ надуго пре јуна 1914 дошло између Аустро-Угарске и Србије до дубокосежних неспоразума, потеклих из истих националистичких извора из којих беху потекле и струје које су већ преобразиле биле лице Немачке и Италије. Нема сумње да је злочин какав је био сарајевски увелике поштрио распру, те тиме повећао и опасности по одржање мира у Европи; али је нипошто није тек он изазвао. Ништа у оном часу не би било у стању да заустави покрет, осим промене политике Аустро-Угарске наспрам њених властитих незадовољних југословенских поданика.

За све то критично време, личност Престолонаследника, надвојводе Фрање Фердинанда, вршила је знатан утицај на људе и на догађаје, услед чега заслужује да се нарочито на њој зауставимо пре него што пређемо на испитивање у појединости самога сарајевског Атентата и његових последица.

Може се тврдити мирне душе, да је у другој десетини овога века Фрања Фердинанд био сасвим јединствена појава међу владајућим европским династијама. По речима грофа Чернина, који је уживао његово пријатељство и поверење, »он је био неуравнотежен у свему: он ништа није чинио као други свет«. А ипак је био човек знатне интелектуалне снаге и широких интереса. Сасвим противно своме стрицу (цару Фрањи Јосифу), он је имао развијен смисао за уметност, и био је познат скупљач старина. Одличан ловац, он је краљевску манију за овај спорт терао до убијања дивљачи у масама; али је страсније уживао у мирољубивој послу вртарства, и баште Конопишта биле су чувене са својих ружа. Није се много бринуо да би био популаран, па то свакако није никад ни постао; али је био веома добар познавалац људи, и он је онај који је »открио« и Конрада и Ерентала. Уопште, његов суд о војницима или државницима — осим ако су ови случајно били Јевреји, које није марио — био је обично веома тачан¹⁾, и, упркос његове надмености и жустре нарави, он је

¹⁾ Види Ауфенбергову књигу на стр. 188.

много лакше подносио отворен разговор и основане разлоге него што би човек мислио. Једном приликом, представници једног од мањих народа Монархије (то су ми двојица од њих, у поверењу, ускоро затим сами приповели), позвани од њега потајно у аудијенцију, критиковали су врло отворено стање у држави, и — исказујући своју оданост лично према њему — скретали су му пажњу, да код њихова народа све више нестаје вере у династију. Надвојвода тиме несамом да није био повређен, него је сам изразио своје чуђење да уопште и има још трага лојалности. Будући човек у коме осећаји лако прекипе, а подложен предубеђењима, он је подједнако претеривао и у хвали и у куђењу, и често би смртно вређао људе где би други на његову месту једва приговорио реч. Умео је задобијати и бити милостив, кад би хтео; али је исто тако бивао и суров и окрутан до крајности, што се врло лепо могло видети на безобзирности према служитељима и запосленима на његовим добрима. Друга једна његова несимпатична особина била је, крајња шкртост у новчаном погледу, и навика да се ценка и погађа с људима који обично нису били у могућности или у положају да му се противе. У овоме га је свакако утврђивала његова жеља, да својој деци осигура имање које би било независно било од чега што би учинио онај који би за њим наследио престо; и доиста је свирепа пронија судбине, да су му деца, на крају крајева, остала без Конопишта, — одлуком Чешкословачког Парламента (од 5. августа 1921), која је тако сурово извршена да деци покојног Надвојводе није допуштено ни да понесе све своје личне ствари из конопиштанског дворца, — насупрот духу мировних уговора и свим начелима међународног права.

Фрања Фердинанд слабо је марио за друштво, и имао је мало пријатеља; али они које би пустио у свој ужи круг били су му одани срцем и душом. Његова природна уздржљивост није била без извесне горчине, која је потицала деломично још од занемаривања и сукоба услед којих је патио као младић, када се мислило да неће дуго живети, али онда поглавито од положаја у који га је ставила његова женидба, са којом су, с временом, све више и више долазиле до израза главне црте његова карактера, и добре и рђаве. Његова одлука да се ожени грофицом Софијом Котек (Chotek), од старе али осиромашене чешке породице, — како се могло очекивати, — није наишла на одобравање Царево, те је постала извором сталног разилажења међу њима. Остали чланови царске породице отворено су негодовали, и непрестане интриге надвојвоткиња¹⁾, дворског

¹⁾ Нарочито су непријатељски расположени били надвојвода Фридерик и његова жена, која је удешавала да дође до женидбе Фрање

канцелара, принца Монтенуово (који је и сам био унук Марије Лујзе — ћерке цара Франца а друге жене Наполеонове — и грофа Најперга, с којим је она живела у мортанатичком браку), те других високих званичника на двору, који су се сви одупирали сваком покушају измене етикете или реда првенства у корист његове жене, стално су узрујавале Франца Фердинанда, доводећи га често до беснила; и не ретко изостајао је он услед тога од дворских церемонија и свечаности у Бургу. Иначе, он је био веран и одан муж и отац, и његова домаћа срећа била је утолико већа што се у кући строго придржавало прописа Католичке Цркве. То га је, уосталом, опредељивало и у његову судбу о људима; он, на пример, није марио официре без религијозног смисла, или чак слободне мислиоце, и Конрад бележи у својим успоменама¹⁾, како га је Надвојвода једном општро опоменуо због изостајања од службе у Недељу за време маневара: »Ја знам Ваше погледе на религију, али кад ја идем у цркву, морате и Ви ићи«. На другој страни, он је био ипак широк погледа него Војвођкиња, и био је веома предусретљив наспрам угледних словачких и немачких лутероваца и према румунском православном свештенству. Он је побијао такозвану »*Los von Rom*«-струју, зато што је тачно видео у њој првенствено политички, антидинастички, и сепаратистички покрет, — религијозан тек у другоме реду. А што није волео слободне мислиоце, тиме је само хтео да истакне још више своју зловољу према Јеврејима, коју је кадикад и јавно показивао на нарочито жесток и индискретан начин.

Затегнути односи између њега и старог Цара потичу пре свега услед разлике у темпераменту. Франца Јосиф био је типичан представник Дома Лотриншког, док је његов нећак имао више карактерне особине Хапсбурговаца, замућене бурбонском крвљу, коју је наследио био од свога деда с материне стране, злогласнога »Бомбе« краља од обе Сицилије. Али је главни узрок суревњивости, која је постојала између Цара и његова наследника, било из основа различно гледање и настојање у политичким стварима. Франца Јосиф је целог свог века претпостављао половне мере, поколебавајући ревност људи од воље и индивидуалности, док је Франца Фердинанд веровао у енергичне акције и волео јаке личности (наравно, само докле су му биле одане). Франца Јосиф везао се био за дуализам, како се овај развио од године 1867: то је био типичан производ његове љубави за споразуме, па сматрајући

Фердинанда са једном од њених ћерака, па је одједаред непријатно изненађена, нашла да је сва његова љубав била упућена наспрам њене дворкиње.

¹⁾ »*Aus meiner Dienstzeit*« III, 436.

себе (поред Деака) његовим главним творцем, он је с највећом суревњивошћу одбијао сваки предлог да се на њему ишта мења, и веровао је тврдо да само он има политичко искуство које се тражи за руковање тако компликованом машином као што је била Монархија. Напротив, Франца Фердинанд је живо осећао многе фаталне струје Дуализма, и није крио своју жељу да дође до радикалне ревизије. Неће бити да је он икад тачно означио шта би, по његову мишљењу, требало мењати до појединости; али је познато да се он овим проблемом много бавио, и да је тражио и испитивао читав низ предлога и нацрта, састављаних од признатих ауторитета међународног и уставног права (какви су били Ламаш, Тецнер, Штајнакер, и Жолгер). Истина је, додуше, да се његова склоност к аутократији није слагала с правим разумевањем уставних питања; али се са својим саветодавцима нашао на истој гледишту: да Дуализам води у хор-сокак, да му је главни недостатак у томе што је без икакве уставне могућности да се, према потреби, ревидира, па будући да је насилно решење такорећи неизбежно, да је главни проблем пронаћи оно решење које ће изазвати најмање поремећаја. Споминемо овде, као можда најозбиљнији међу разним плановима, концепт за ревизију дуалног система што га је саставио пуковник Брош, шеф војне канцеларије (»*Militärkanzlei*«) Надвојвођине до године 1911, иначе војник необично широких видика и лаког разумевања, који је био у присним односима с првацима већег дела малих народа, а ипак је све до краја уживао пуно поверење свога господара.¹⁾ Свакако је Надвојвода нагињао идеји, да се Двојна Монархија претвори у неколико националних држава, које би једну с другом везивали један снажан парламенат и поједина јединствена министарства за извесне заједничке ствари.

У свим тим плановима, главна сметња на његову путу био је положај Угарске, а довољно је позната ствар, да је он према Маџарима био веома рђаво расположен, сматрајући да они доводе у опасност несамо династију него и сам опстанак Двојне Монархије, својом неразумном политиком наспрам свих народа са којима граниче. Његова је антипатија према Маџарима била тако јака, да је једном, примајући једну малу депутацију Словака, рекао за њих: »*Es war eine Geschmacklosigkeit von den Herren, dass sie überhaupt nach Europa gekommen sind*« (»Није лепо од те госпoде, да су уопште дошли

¹⁾ Тај је концепт објављен у целини у »*Neues Wiener Journal*«-у од 30. децембра 1923 и 1. јануара 1924; али је, према тврђи једног ранијег приватног тајника покојног Надвојводе, овај концепт доцније знатно измењен од професора Ламаша и других; види о томе »*Pester Lloyd*« од 5. јануара 1924.

у Европу» (како су ми то причали два члана те депутације с којима се лично познајем). Било на који начин, требало је скршити моћ владајуће олигархије у Угарској. Нови владар, по свом ступању на престо, имао би — према једном члану угарског Устава¹⁾ — да положи заклетву на Устав при крунисању у року од шест месеца; а Фрања Фердинанд је био чврсто одлучио да то не учини, догод се тај Устав не доведе у склад са потребама Монархије као целине. Али се и он сам колебао при помисли да се одупре отворено, па је једва дочекао да нађе изговор за одлагање у несумњивој чињеници, да се аустријска и угарска верзија Нагодбе од 1867 нису слагале у неким важним појединостима, које је требало рапгчистити пре него што би се могло с правом тражити заклетва. Најкарактеристичнији случај овог неслагања односио се је на југословенски проблем: у једној повељи је, наиме, Далмација унесена као да припада Аустрији (што је у ствари и било њен положај), док се у другој подразумева као интегрални део Троједне Краљевине, према томе припадајући Круни Св. Стевана.²⁾

Фрања Фердинанд није био од људи који избегавају незгодне чињенице. Он је увиђао да се његови политички циљеви дају постићи само одбацивањем дуализма, а да га ово мора довести у сукоб са владајућом кликом у Угарској. То га је наводило да тражи себи савезнике међу мађарским народима, — не можда зато што би он веровао у нека демократска начела, већ просто зато да би на тај начин ставио Маџаре у мањину, те постигао нацијоналну правду свуд унаоколо, рачунајући притом да ће остале расе за љубав овога радо пристати на његове планове око уставних рефорама. Тако ће, мислио је, бити могуће поставити над већ постојећим скупштинама у Бечу и у Пешти један централан парламенат и управу над целом Монархијом, можда најпросто удружујући такозване »делегације« те преобраћајући их из саветодавних тела у законодавна. Надвојвода је одлучно рачунао с немогућношћу да се овако далекосежне реформе постигну нормалним средствима и у року од шест месеца након крунисања, како је то мађарски закон прописивао, па је био спреман да објави своје намере манифестом приликом ступања на престо, што би у ствари било исто што и државни удар, те би изазвало

¹⁾ Чл. III из 1790/1, види »Corpus Juris Hungarici« vol. V, стр. 150; или, »Ungarische Verfassungsgesetze« (изд. Штајнбах), стр. 7.

²⁾ Види аустријски закон од 21. децембра 1867, § 8, и угарски у члану XXX од године 1868, т. ј. Нагодбу између Угарске и Хрватске, у којој је стално реч о »Хрватској, Славонији, и Далмацији« као једној уговорној страни, док § 65 изречно тражи »реинкорпорацију Далмације«.

уставну кризу прворазредне величине.¹⁾ Треба још додати, да је пуковник Брош израдио био до ситница и један план, како би се одржао ред у свим деловима Монархије у критичним данима који би следовали прокламацији Надвојводиних намера; он је рачунао, вероватно с правом, да би Угарска била немоћна и пасивна ако би се предузеле праве мере, и оснивао је то своје мишљење добрим делом на искуству од марта 1906, када је једна неуставна влада поставила била свуд око Парламента трупе војника-Немаџара, па дала једном хонведском пуковнику да прочита указ којим се распушта Скупштина, а да се није десио ни један једини изгред у знак протеста у целој земљи.

И у спољној политици имао је Надвојвода своје одређене погледе; управо, његовим плановима за унутрашње реформе у многим је погледу и била подлогом његова жеља да оснажи интернационални положај и престиж Монархије. Крв лозе од Есте и од Бурбона у његовим жилама, укрштена са његовим властитим и његове жене ултрамонтанским назорима, и његова одвратност према слободним зидарима и радикалству, учинили су га подозривим наспрам Италије, за коју је инстинктивно осећао да ће се одредити против Аустро-Угарске у судбоносном часу по Европу. У овом подозрењу треба тражити корене његову интересовању за морнарицу и за проблем одбране Јадрана, који је опет очигледно у вези с Југословенским Питањем. — Било је неминовно да Немачка заузме највише места у његову прегледу целе Европе, али помисао на зависност Аустро-Угарске од њена северног савезника била му је подједнако мрска и са политичког и са династичког гледишта. Гледајући апстрактно, оно што би њему било највише по вољи било би обнова Лиге трију царева, као гаранција за конзервативно развијање Централне и Источне Европе, и као протутежа револуционарним идејама; ово потврђује један занимљив разговор што га је Надвојвода имао са немачким војним изаслаником у Бечу, грофом Кагенеком, пред којим је изрекао своје политичко уверење овом реченицом: »Савез Трију Царева, с пристајањем уз Енглеску гдегод је то могуће (mit tunlichstem Anschluss Englands)«. ²⁾ А гроф Чернин³⁾ истиче нарочито, како је искрено презао од суревњивости у балканским стварима између Беча и Петрограда. Отуда је вероватно

¹⁾ О овим намерама Надвојводе написао је један одличан преглед покојни професор Ламаш, који је отштампан у књизи »Heinrich Lammasch« на стр. 77—95, изашлој у Бечу 1922.

²⁾ Ово цитира, из једног необјављена извештаја грофа Кагенека, Монтелас, у свом »Leitfaden zur Kriegsschuldfrage«, стр. 54.

³⁾ »Светски Пат«, стр. 51.

погрешно приписивати њему ратоборност, иако нема сумње да је било часова када га је његова силовита и жестока природа наводила на мисао да ће до рата доћи. Радо је слушао Конрада, и због његове ревности и војне спремности, и због њихове заједничке неповерљивости наспрам Италије; али и сам Конрад, и Ауфенберг — који је био код њега у великој милости све до зиме 1912 —, приказују њега не мање противним да се упусти у рат него што је био сам стари Цар; а гроф Чернин остаје при свом тврђењу, да Надвојвода нипошто није био толики противник Срба како се то о њему проносило. То потврђује и Др. Данев, пред којим је Фрања Фердинанд дао себи сведочанство, у једној аудијенцији коју је овај имао као бугарски Министар-председник, у Будимпешти за време првог Балканског Рата, да је он отклонио интервенцију Аустро-Угарске противу Србије.¹⁾ Од нарочитог је интереса сведочанство Конрадово: »У разним приликама, када сам говорио са Надвојводом о потреби одлучне акције према Србији, никад нисам могао бити сасвим начисто да ли се Надвојвода у дубини свога срца одлучио на рат. Он је додуше претресао сва питања у вези с ратом, расправљајући о конкретним припремама за рат с интересовањем које би претпостављало да има пред очима и саму акцију; па ипак ми је изгледало да он у срцу свом није волео рат.« И ту додаје свој утисак, као да је Надвојвода у том погледу, противу рата, био под утицајем немачким, поименце цара Виљема. Док је у исти мах гроф Кагенек, у једном свом извештају, цитирао Надвојводу као да је овај рекао, да би рат противу Русије био »уопште једна монструозност«, а да не види ни разлога за рат са Србијом.²⁾ Баш у то критично доба, почетком фебруара, доставио је једно писмо Надвојводе његов зет војвода Албрехт од Виртемберга Бетману-Холвегу, а овај даље Молткеу, у којем се врло одлучно изражава противу рата са Србијом, јер — каже — у најбољем случају би Аустро-Угарска једино добила поданике у које се не може поуздати и »гомилу шљива«. Молтке је одговорио, да се то слаже с ранијим примедбама Надвојводе, и да би главни задатак Канцелара био »да спречи аустријске лудости, уколико је то могуће, — уосталом ни пријатан ни лак задатак!«.»³⁾

¹⁾ Види Даневљев интервју у »Трговинском Вјестнику«, преведен у »Neues Wiener Tagblatt«-у од 9. јула 1914; види и Фридрихов »Zeitalter des Imperialismus«, II, 269.

²⁾ Овај извештај, од 17. децембра 1912 и фебруара 1913, цитира Бранденбург у своме делу »Von Bismarck zum Weltkrieg«, на стр. 372.

³⁾ Ово наводи, из необјављених докумената у немачком Министарству Иностранних Дела, гроф Макс Монтелас у свом делу, стр. 52.

Занимљива потврда овакова држања Фрање Фердинанда може да се нађе и у разговору између Берхтолда, Чернина, и Конрада, 10. октобра 1913, о којем говори Конрад у својим успоменама.¹⁾ Том је приликом војни Катон наваљивао да се противу Србије примени политика акције, па је понављао мишљење што га је проповедао већ годинама: да су »Југословенско Питање и Великосрпско Питање« од основне важности за Монархију. »Али овде у Аустрији« — одговорио му је тада Чернин — »мора се рачунати са Царем и са Престонаследником; а они нису за рат, понајмање Престонаследник, који тврдо остаје на страни мира«. Исте те зиме имао је барон Силаши, пре него што ће наступити своје место у Атини као посланик, аудијенцију код Фрање Фердинанда, и нашао је да је овај »на длаку исто тако мирољубив као његов царски стриц« и веома жељан да дође до споразума с Русијом. Он је кривио Тисину националистичку политику ради сукоба са Србијом и Румунијом.²⁾

Не може бити сумње о пријатељском расположењу Надвојводе наспрам Хрвата, и изгледа вероватно да је он на њих гледао, на једној страни, као на помоћ у борби противу Угарске, а на другој, међу Југословенима, као на протутежу Београду. Чињеница, да су Хрвати католици, говорила је много у прилог њима и код Надвојводе и код његових клерикалних саветника, јер су они у њима гледали оруђе за поновно освојење Балкана из руку православља. Он је с правом осуђивао кратковидну политику која је све више отуђивала осећања Хрвата од Хапсбурговаца, и он је најмање у два маха жестоко протестовао пред Царем противу Цувајева режима, иако узалудно. Његов прави циљ био је, да доведе до уједињења Југословена под хапсбуршким скиптром, — циљ који је, пол извесним околностима, могао поставити Србију, па чак и династију Карађорђевића, у исти однос према Бечу у којем се некад налазили Баварска и Вителсбахи према Берлину. Овај план познат је под именом »тријализма«, али је у очима Надвојводе он био само делом једне шире замисли. Он је, наиме, — како нас гроф Чернин уверава, — имао у виду и могућност да одступи Ердељ Румунији, под условом да онда уједињена Румунија уђе као вазална држава у оквир Монархије. Овај план је у ствари био већ и предмет дискусије, између Чернина и пуковника Храниловића, аустроугарског војног изасланика у Букурешту, и Николе Филипеску, конзервативног румунског државника, који га је — можда и сувише логично — сматрао јединим излазом из борбе која би

¹⁾ Св. III, стр. 463—4.

²⁾ Види »Der Untergang der Donau-Monarchie«, стр. 259.

се иначе заподела на живот и смрт између Румуније и Аустро-Угарске. Али се ниједан од ових планова, очигледно, не би дао остварити пре него што би био савладан упорни отпор Угарске, будући да би у сваком случају неминовна последица било смањивање релативне важности Маџара у проширеној држави Хапсбурговаца.

Даљи врло важан чинилац у карактеру Надвојводе било је ширење кобне бољетице која му је сисала снагу, и која је налазила одушке с времена на време у изливима неурачунљива беснила, које би граничило тада махнитошћу. Симптоми овога показивали су се најјасније приликом лова, када би Надвојвода пуцао на све што би му дошло под руку, тако да су сви бивали у највећем страху. Једном приликом, иако је био добар нишанџија, убио је хајкача; и аустријска аристократија почела је већ била да избегава слати му позиве у лов. Кад је био у Енглеској (1913), његово безобзирно пуцање, и суров начин на који се обраћао својим пратиоцима, тако су рђав утисак учинили на једног члана британске краљевске породице да је почео питати (неслутећи у чему је ствар), да Надвојвода није можда мало шенуо памећу. Професору Масарику су причали присташе његове Странке из околине Конопишта, како је једном одвешник Надвојводе, позван послом у двор, уведен у једну велику празну собу, нашао Надвојводу где седи на патосу и игра са својом децом; »Надвојвода му рече, да и он седне исто тако на под, па видећи га где се снечива тако се разјарио да га је почео страховито грдити, и отерао га је из дворца.«¹⁾ Друга једна прича, коју имам из истог извора, потиче од чешких жељезничара који су имали да се старају о дворском возу: Надвојвода је посетио био немачког Цара у Поцдаму, и ту мора да се нешто десило што је изазвало његово незадовољство, јер — тек што се воз кренуо према југу — он је тргнуо мач из корица и бесно стао ударати плештимице по намештају свога компартмана.

Не зна се сасвим поуздано, да ли је Надвојвода давао себи рачуна о пуној збиљи оваких симптома, али је несумњиво и он сам осећао да са здрављем не стоји најбоље, па је горео од нестрпљивости и муке гледајући како му стриц траје дане у немоћном нераду, а кратко се време што га он сам вероватно има још да проживи измиче, док тако огромни и животни задаци стоје још увек нетакнути. Поуздано је, даље, да је Војвоткиња знала пуну истину: кратко пред своју погибију, она је уређивала породичне ствари са породичним одвешником, и рекла је једном добром пријатељу да би њена мужа могло сустићи лудило сасвим изненада. Иако се ова тајна суревњиво

¹⁾ Види о том код В. Стида »Trough Thirty Years« I, на стр. 367.

чувала, понеке су се ствари ипак дознавале. Све ово тумачи довољно узрујаност у царској породици, у којој се знало да још један једини бронхијални напад може изненадно учинити крај животу старог Цара¹⁾, а стајало се пред ситуацијом да на престо дође, баш у доба потајне европске кризе, човек аутократских склоности, спреман да се упусти у развијање големог програма политичког пустошества, а подложен могућности да изненада изгуби равнотежу или власт над собом, притом под утицајем жене која би га, забринута за своју децу, могла подговорити да мења ред наслеђа и да одбаци »Закон Дома Хапсбуршког«. Један разлог више за узрујавање давала је чињеница, да је закон о наслеђу био друкчи у Угарској а друкчи у Аустрији, да су маџарски националисти очигледно намеравали да прошире јаз, и да није било никаквих законитих или уставних средстава да спрече долазак на престо Надвојводе, макакво било стање његова здравља (његов дед, од очеве стране, Фердинанд I, владао је од 1835 до 1848, иако је сваки знао да је слабоуман, епилептик, и неспособан за престо).

Иако се дакле крило и прећуткивало право стање ствари, ипак се и у ширим круговима полако сазнало за слабо здравље Надвојводе, за његово неслагање са Царем, и за његову намеру да уведе драстичне промене чим ступи на престо, и свакојаки гласови — често сасвим супротни — почели су се проносити. Тако је личност Надвојводе, иако без утицаја на развитак политичких догађаја у ономе часу, играла знатну улогу у животу државе, доприносећи неодређености ситуације, која је била подједнако нестална и код куће и на страни.

Букурештански Мир (од 10. августа 1913) као да је за часак стабилизовао нов положај на Балкану, и отклонио опасност општег сукоба. Али, како смо већ видели, он је био могућ само по цену озбиљних разилажења у самој Тројној Алијанцији. Последицом је било пролазно охладњење између Беча и Берлина, иако је и за једну и за другу страну било очигледно јасна животна потреба споразума, јер је сваки нов инцидент доказивао како би лако могло доћи до конфлграције. Изазовно држање Беча према Београду у погледу Арбаније, акутни сукоб између Русије и Немачке услед мисије Лиман-Сандерса, објава Српско-грчког Савеза, посете српског Наследника Престола у Петрограду и Цара у Румунији, преговори за уједињење између Србије и Црне Горе, сукоб између Грчке и Турске, — сваки поједини од ових момената

¹⁾ Још у зиму 1910 уверавао је Др. Најсер цуковника Броша, повереника Надвојводе, да Цар не може живети дуже од годину-две дана, и да га његово физичко стање може издати сваки час, — види код Ламана, на стр. 81.

изазивао је узрујаност на разним странама. Природно је стога, да су они који су водили послове у Немачкој и у Аустро-Угарској желели да се састану, те да се поразговоре о будућој политици, у свету чија је равнотежа била несумњиво померена Балканским Ратовима. Видимо дакле где Вилхелм II иде у посете Фрањи Јосифу у Беч, и Фрањи Фердинанду, прво у његов дворaц Мирамаре на Јадрану код Трста (у марту), а затим поново (у јуну) у главни двор Надвојводе у Чешкој.

Сви признају да се тада, на тим састанцима, нарочито много говорило о балканским питањима, и да је главна брига Фрање Јосифа и његових доглавника било не толико Србија колико Румунија. 23. марта дошло је до разговора између Вилгема, Фрање Јосифа, и Берхтолда, и из извештаја немачког амбасадора Чиршког, послатог у Берлин — на основу оног што му је цар Вилгема рекао још истога дана¹⁾ — сазнајемо, да су оба ова последња говорила с великим узбуђењем о Румунији, сматрајући је као да је »у ствари већ изгубљена за Тројну Алијанцију«. Сам Вилгема је био већи оптимист, доказујући да Румунија мора остати на страни Централних Сила »противу надмоћи словенске Русије«, и да Берлин треба одсад сматрати везом између Букурешта и Беча. Он није хтео да види у руском оружјању убојну претњу, већ га је тумачио на једној страни наваљивањем од стране Француске, а на другој веома занимљивом теоријом, да је Русија боље обавештена него и Беч и Берлин о жалосном стању Турске, те да се услед тога осећа обавезном припремити се за сваки случај. Мало касније разговарао је Вилгема са грофом Тисом, који је на њега учинио снажан дојам човека »јаке воље и јасних идеја«, па је и с њиме расправљао о румунском питању, исказујући му своје задовољство ради Тисиних преговора са румунским вођама у Ердељу, и уверавајући га, да у том правцу Букурешт и не тражи »никакву акцију већега стила, већ обичне концесије у мањим стварима«. Тиса опет, од своје стране, говорио је о уједињењу Србије са Црном Гором као о најважнијем догађају на Балкану, и — претпостављајући да до њега мора доћи — доказивао је, да је главни интерес Аустро-Угарске у томе да не пусти Србију на Јадранско Море, те да би се зато могло стрпети уједињење ако би се црногорско приморје вратило Арбанији.

На неколико дана после тога, у Мирамаре, Вилгема је поновно главну садржину ових својих разговора пред Фрањом

¹⁾ Овај извештај објављен је у »Deutsche Politik« од 11. јуна 1920, а одштампан је отуд у једном додатку књиге Монтгеласа, »Leitfaden zur Kriegsschuldfrage« на стр. 189.

Фердинандом, који је нарочито истакао потребу да се и Румунија и Грчка, па ако је могуће и Турска, придобију и вежу за Тројну Алијанцију.¹⁾ Надвојвода је врло општро говорио о Берхтолдову држању према Букурешту, исказујући мишљење да би још увек могло доћи до измирења, кад би се само од стране Беча показало »искрене лојалности«, и, више свега, кад би се како треба поступало према Румунима у Угарској.²⁾ Вилгемаво наваљивање на Надвојводу, да има вере у Тису, довело је до отворена разговора о интерној политици Монархије, па када је Вилгема нарочито препоручивао »германску оријентацију«, и истицао потребу да се »Чесима измије глава«, Фрања Фердинанд му је одобравао. И по његову мишљењу, Словени су се били »одвише осилили те постали безобразни«.

У исто то доба слао је гроф Чернин, тада посланик у Букурешту, с времена на време опомене у Беч, да прети опасност да би се могло сасвим изгубити Румунију. Брижљива распитивања довела су га до уверења, да се међу грађанством и међу војском све више шири нерасположење наспрам Аустро-Угарске³⁾; а није му се чинило да би могло доћи до измирења између обе земље, осим ако би се постигло мадарско-румунски споразум у Угарској, и ако би се у спољној политици пружило неко задовољење тражбинама Бугарске. Ово последње било је могуће само на рачун Србије, другим речима — ратом. Рат међутим — тако је он скретао пажњу Берхтолду — не би баш морао значити анексију Србије од стране Монархије, праћену нежељеним повећавањем њена словенског становништва; могло се је удесити и тако, да се »Србија редуцира на минимум«, а да се делови њене територије доделе Бугарској, Грчкој, и Арбанији. Можда је овај предлог Чернина био зачетником оног Берхтолдова предлога у Крунском Савету, 19. јула 1914. Сам Чернин је брже-боље одрицао да би он и помислио био на рат са Србијом, већ да једино говори у смислу, да би Аустро-Угарска могла спречити Србију да свари своје нове земље у Македонији, те да би јој на тај начин могла задати посла на другој страни за многе године. Али извештаји

¹⁾ Види извештај Г. Трајтлера, министра у пратњи Цара Вилгема, послат у Берлин, а објављен код Монтгеласа, на стр. 191.

²⁾ Ово се на длаку подудара са гледиштем што га је заступао аустро-угарски војни изасланик у Букурешту, пуковник Храниловић, који је ишао тако далеко да је тврдио, да је Румунска Влада »ставила као увет за будуће пријатељство« — решење румунског питања у Ердељу. Види извештај Конраду, од 29. јуна 1914, који овај цитира у својим мемоарима III, 553.

³⁾ Два његова извештаја о томе, од 11. марта и од 2. априла 1914, пренео је потпуно Конрад, у својим мемоарима III, 781—9 и 663—8.

Чернинови усредсређују наравно главну пажњу на Румунију, и на незгодан и све више двосмислен положај краља Карола. Он сам истиче, како нико у Румунији, осим самога Краља, министра-председника Браћану, и конзервативнога првака Мајореску, ништа не зна о тајном уговору који је тако дуго везивао ову земљу за Тројни Савез, и да толики румунски министри на страни сматрају да им је дужност да раде на што тешњим везама с Антантом. Краљ није био више »безуслован господар у својој властитој земљи«, и осећао је »да би га отворено признање аустрофилске политике« могло довести до озбиљног сукоба с осећајима румунског народа... На неколико недеља касније, Чернин је о овоме говорио још подробније, поричући назоре што их је износио Берхтолд (као резултат свога сусрета с немачким Царем), да би посредништво Берлина у Букурешту било довољно да успостави старе односе између Аустро-Угарске и Румуније. Он је онда поново опомињао Берхтолда да не учини двоструку несмотреност: да не узима у обзир све изразитије јавно мњење у Румунији, и да сматра и даље Краља јединим одлучним фактором у спољној политици. У децембру пред тим, краљ Карол је сам рекао Чернину, да »како ствари стоје у том часу, Румунија не би могла ступити у рат на страни Монархије«.¹) Сем мале клике дворских аустрофила, додавао је Чернин, сви људи од угледа рачунали су већ на рат између Аустрије и Русије, па су мислили да је најбоље чекати док »с помоћу милијон војника не буду у могућности задати смртни ударац побеђеној страни, те осигурати за себе на тај начин било Ердељ било Бесарабију«.²) Он је уједно оснажио своју тврдњу позивајући се на два инцидента који су се међутим десили: на неуспех Тисиних преговора с ердељским Румунима, који је још више раздражлио расположење према Монархији у Букурешту, и на аферу са бомбом у Дебрецину, — кобан знак да тероризам код Југословена захвата већ и Румуне.³)

Сви ови разни извештаји показују јасно, да су и Беч и Берлин с великом стрепњом пратили како се румунска политика развија све више у смислу непријатељском према Тројном Савезу; да су, док је Вилхелм II рачунао да ће својим личним утицајем на Карола Хоенцолерна бити у стању да успостави

¹) Види Конрадове Мемоаре, III, 634.

²) Код Конрада: III, 635.

³) Мађарска влада, наиме, основала је била године 1912 вештачку мађарско-унијатску бискупију у Хајдудорогу, с отвореном намером да покуша помаћарити румунске унијате. Али је марта 1914 главни викар нове дијецезе убијен од бомбе коју је добио поштом, а више његових свештеника озбиљно је рањено.

равнотежу, његови савезници лепо увиђали да се он вара у свом оптимизму; да би се планом, да се објаве тачке тајног уговора о Савезу, постигло само то да земља сместа одбаци тај уговор, те би се довео Краљ у највећу неприлику; и да би се, у случају да се не може рачунати на војну помоћ Румуније у рату с Русијом, цео стратегијски план Централних Сила имало мењати, при чему би нарочито акутно постало питање неутврђених граница Ердеља. У свом извештају за годину 1913, Конрад сматра Румунију стварно изгубљеном, предвиђајући да ће идућу кризу изазвати тежња Србије и Румуније да се уједине са својим сународницима у Двојној Монархији.¹) Исто је тако и Тиса, од своје стране — у меморандуму што га је упутио Фрањи Јосифу 15. марта 1914²) — веома одрешито истицао опасност која прети од стране Румуније, и потребу да се с Немачком дође до што одређенијег споразума у погледу балканских питања. »Освојење Ердеља«, пише он, »остаје увек највећи скок«. Зато је за њега главна тачка у програму политике »de longue main« било, да се придобије Бугарска за Тројни Савез, и то обећањем будућих компензација у Македонији. Онда би било могућно одвојити Румунију и Грчку од Србије, па их измирити са Бугарском. На томе не би требало радити на врат на нос, али не би требало ни »пасивно чекати« да све само дође, јер није било времена за губљење ако се је хтело да се Бугарска, у својој усамљености, не баци у наручај Русији. »Задатак Аустро-Угарске«, додаје он, »тежак је сам по себи, и не може бити говора о успеху догод нисмо сигурни да нас разуме, цени, и помаже Немачка«.

Док су ова тешка питања спољне политике стајала на дневном реду, посетио је Вилхелм II поново Фрању Фердинанда, у Конопишту (12.—14. јуна).³) И овом приликом кретао се разговор поглавито око румунског проблема, иако је почео о сукобу који је избио био између Грчке и Турске. И Цар и Надвојвода били су мишљења, да се Букурештански Уговор мора држати, а да краља Карола треба сондирати у погледу

¹) Види Конрадове успомене III, 761.

²) Текст овог меморандума објавио је бискуп Fraknói у своје спису »Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges«, и професор S. B. Fay, у своје чланку »Хартије грофа Тисе«, у »American Historical Review« за јануар 1924.

³) Види извештај Г. Трајтлера, упућен у Берлин 14. јуна 1914, објављен у »Deutsche Politik« од 14. маја 1920, а одштампан поново код Монтеласа на стр. 191—4. Овај извештај садржи два разговора, од којих је првome присуствовао и Трајтлер, док је други разговор написан према оном што му је Виљем о томе сутрадан рекао; иако је, дакле, овај извештај веома занимљив, он вероватно није сасвим потпун.

даље политике. Онда разговор прелази на домаћу политику, и Фрања Фердинанд, »говорећи све отвореније и употребљавајући веома драстичне изразе да би означио своје негодовање«, изјављиваше да се Угарска одржава од стране једне мале олигархији склоне клике у потпуно средњовековном стању, и да сваки Маџар ради против Аустрије и противу Монархије као целине. Кад је Виљем почео да хвали Тису, Надвојвода је одвратио, да је овај прави диктатор у Угарској, и да би хтео постати исто и у Бечу, да ради на организовању засебне угарске војске, и да — ако ствари спољне политике пођу низбрдице — добар део кривице зато има да сноси Тиса, због свог рђава поступања према угарским Румунима. Он је завршио овај свој излив тек пошто је изнудио обећање од Цара, да ће овај дати упутство Чиршком да навали на Тису, кадгод га сретне, да чини уступке Румунима.

То је све што се тада сазнало о разговорима у Конопишту; али је, с почетка 1916, Г. Стид објавио, у једном чланку под насловом »Споразум у Конопишту«¹⁾, без ознаке откуда је чуо, једну сензационалну причу, која је тобоже »откривала« најдубљу тајну самога састанка.²⁾ Његов анонимни извештај уверавао га је, да је Вилхелм II, приликом овог састанка, развио пред својим домаћином један грандијозан план, како да се из основе промене мапа Европе. Према томе плану, имао би најстарији син Фрање Фердинанда да наследи једну нову Краљевину Пољску, која би се ширила од Балтичког до Црног Мора; други његов син постао би краљем Чешке, Угарске, Хрватске, и Србије, остављајући немачке крајеве Аустрије, с излазом на море код Трста, да падну под Немачку Царство, под надвојводом Карлом као краљем. Ове три групе биле би везане царинском унијом и војним конвенцијама, те би заједнички господариле над Балканом и Средњим Истоком. Укратко, ту хоће да нам се докаже, да је Фрања Фердинанд, имајући обећања да добије »пространија царства на другим странама, пристао да наследне хапсбуршке покрајине падну стварно под Немачку Царевину«. Овакав план противи се свему што се зна о карактеру Надвојводе, о његовој чврстој вери у величину дома Хапсбурга, о његовој бојазни да не би постао одвише зависан од Немачке. Још мање се слаже с његовом свечаном заклетвом приликом своје женидбе, да се

¹⁾ У часопису »Nineteenth Century« за фебруар 1916.

²⁾ У својим успоменама »Through Thirty Years« I, 396, он је приписује једном пољском аристократу, који је раније био у интимним односима са Фрањом Фердинандом, а који је тврдио да је ту ствар сазнао из ватиканских врела, преко нунцијатуре у Бечу; али је сам Г. Стид предосторожно описује као »једну занимљиву хипотезу — и ништа више«.

одриче престола за своје наследнике, коју је он — у смислу својих строгих верских назора — сматрао апсолутно неразрешивом. И даље, овако његово расположење, добро познато свим његовим ближим пријатељима, још је више утврђивала његова љубав према свом нећаку, младоме надвојводи Карлу, чија је права имао намеру да поштује пошто-пото. Речју, целој оној причи могло се поверовати једино, ако би се претпоставило да је болест лишила Фрању Фердинанда сваког разбора, а да је Виљему то било познато. Али би се у том случају могло посумњати и у здрав разум Виљемов, јер онакав план очигледно не би могао извести човек подложен утицају смртне болести. Можда ће завршне свеске немачких дипломатских докумената, или успомене које мисли објавити Надвојводин тајник, гроф Полцер-Ходиц (Polzer-Hoditz), осветлити мало боље ову тајну; али засад апсолутно нема доказа који би оправдавали веровање у аутентичност ове приче.

У само предвечерје Рата, сазнао сам из поуздана извора, да је сутрадан после Атентата у Сарајеву претражен писаћи сто Надвојводе, не би ли се нашли неки документи; у ствари, ништа сумњиво није нађено, и тек ће сада бити, како изгледа, предати јавности најважнији од тих докумената.

И друге приче кружиле су око оног састанка у Конопишту; па је изношена и тврдња, да су поверљиве информације о ономе што се онде десило допрле и до руског ђенералштаба, одакле су онда достављене Београду, те потакле заверенике Црне Руке да припреме убијство Надвојводе. Све је то потпуно измишљено, јер све да су оваке веома поверљиве доставе и могле допрети до Руса, то се не би могло десити раније него на недељу дана пред Атентат, а кад би се онда измислило и удесило све остало? Напротив, зна се да су будући атентатори прешли из Србије у Босну најмање на четрнајст дана пре састанка у Конопишту, а од тога часа нису им се никако више могле достављати поруке од стране Црне Руке.

Све што се, дакле, може рећи по овом предмету било би, да су журналистичка »откровења« о »ружама Конопишта« била веома распрострањена, те су подстицала на свакојаке измишљотине. Зато што се знало, да се на сваки начин говорило о промењену положају у Источној Европи, претпостављало се да је Фрања Фердинанд смислио неки план како да уништи Србију, а да му је Вилхелм II обећао помоћ Немачке. Иако зато нема никаквих доказа, ово је изгледало вероватно, па се стога и веровало на многим странама. Чињеница, да је Надвојвода пошао у Босну већ на осам дана иза тога, ово је мишљење чинило још више плаузибилним, па су онда и маневри, којима је онде присуствовао, сматрани као главна проба за будући рат са Србијом.

V. УБИЈСТВО НАДВОЈВОДЕ.

Надвојвода Фрања Фердинанд присуствовао је босанским маневрима као врховни надзорник војске, и од самога почетка придавао је својој посети строго војнички карактер. Али је његов главни војни стан био у Илиџама, маломе купатилу на седам километара од Сарајева, и ту је дошла за њим његова жена, војвоткиња Хоенберг. Било је решено да, пре него што се врате кући, званично посете Сарајево, и то баш на сам Видовдан. Након више од пет векова, косовска погибија освешћена је победом Србије на Куманову (1912); али је, већ године 1913, запето стање изазвано другим Балканским Ратом спречило достојно прослављање овога дана. Тако су 1914 Срби први пут дошли у могућност да прославе Видовдан у миру и привидној безбедности, и њиховим сународницима с оне стране границе није требало нарочитог позива да узму учешћа у овоме слављу. Било је стога крајње незгодно да се баш тај дан код толиких других хотимице одабере за посету човека који је оличавао туђинску наметнуту владавину, и који је природно сматран највећом сметњом уједињењу српског народа. На обе стране границе осећали су Југословени ово као претњу и изазивање, и то осећање мора се узети у обзир при оцени оног што је следовало.

У недељу, 28. јуна, изјутра, Надвојвода и Војвоткиња пођоше у градску кућу у Сарајево, кад али неко баца бомбу на њихове кочије, која паде у крило Надвојводи; овај је дохвати и баца иза себе, те паде у друга кола и распрснувши се рани неколико гледалаца и једног часника у том аутомобилу који је ишао за првим колима. Надвојвода је ушао у већницу киштећи од љутине, и пре него што је градоначелник био у могућности да отпочне свој поздравни говор он је узвикнуо: »Господине Начелниче, ја вам долазим у посету, а дочекујете ме бомбама. То је страшно! Сад изволите говорити.« После говора и представљања, Надвојвода запитала генерала Поћорека, да ли да настави возњу, или има изгледа да падне још која бомба. Намесник и шеф полиције изказаше своје уверење, да се ништа више не може десити, и да би се једино могло поћи

одмах у Конак, на неколико стотина корака преко реке, или споредним улицама одвести до Народног Музеја. Зато је Надвојвода изказао своју намеру, да пре свега хоће да посети војну болницу, да види шта ради рањени пуковник фон-Мерици, а онда да се иде у Музеј. Када је гроф Харах покушао да га од тога одврати, Поћорек је мрзовољно узвикнуо: »Зар Ви мислите да је Сарајево пуно убица!« И тако, пошто Војвоткиња изјави да жели пратити свога мужа, обоје седоше у нов аутомобил, у који уђе и генерал Поћорек, док је гроф Харах остао стојећи на степену при улазу.

Први ауто, у којему је седео шеф полиције, пође дуж Апелова Кеја, али код Латинског Моста закрену десно у уско сокаче што води ка главној улици града. Шофер-војник других кола, у којима је био Надвојвода, није познавао Сарајево, па је наравно пошао за првим аутомобилом. Али га Поћорек брже-боље заустави, и он се полако поче враћати унатраг према обали, кад падоше метци из велике близине, испалјени од једног младића који је стајао ту на калдрми. То је био Гаврило Принцип, један од седморице атентатора за које рекосмо да су добили оружје да пуцају на Надвојводу. Одмах следоваше наређење да се вози натраг, у Конак, и после два-три минута сви стигоше онамо. Али је тада већ Војвоткиња била мртва, а Надвојвода, рањен у жилу на врату, изнесен из кочија онесвешћен, издануо је на четврт сата затим, пре него што су му могли доћи у помоћ било лекар било свештеник. Његове последње речи, изговорене шепатом, које је чуо гроф Харах, биле су: »Софија, живи за нашу децу!«

Изгледа да је Принцип опалио прво на Војводу, па је онда — видећи да му је метак погодио — окренуо револвер према Поћореку. Али је у томе часу Војвоткиња, осетивши да се нешто десило, устала са свога седишта да заклони свога мужа, док је у исти час неко из гомиле покушао да задржи руку атентаторову; и тако је овај промашио циљ, и другим метком погодио смртоносно Војвоткињу у струк.

Пре него што се вратимо на оно што је претходило, и што је водило убице у њиховој намери, и пре него што пређемо на одговорност за сам злочин, хоћемо да се још укратко осврнемо на неке догађаје поводом сахране. — Догађаје само мало мање сензационалне и запањујуће него сама сарајевска трагедија. Мртва тела превезена су на далматинску обалу, а отуда морем у Трст, и стигла су у Беч у 10 сати ноћу, 2. јула. Спровод је дочекао на станици нови Престолонаследник, надвојвода Карл, са целим официрским кором бечког гарнизона, и испраћен је свечано у капелу Бурга. Већ тада се говорило много о томе, зашто је за ово одређен тако касни час, избегавајући дневну светлост; а било је већ познато и то, да је млади

Надвојвода, отишавши на станицу, прекршио био аранжман Двора, и да је канцелар принц Монтенуово првобитно намеравао, да се мртво тело Војвоткиње однесе непосредно на место где ће лежати, а само леш Надвојводе да се пусти у Бург. То је било премного староме Цару, па су оба ковчега, који су били разне дужине и сваки друкче украшен, смештена наредо у дворској капели, само не подједнако високо; али ова разлика није била довољна, него су на мртвачки одар Надвојводин положена сва његова одличја и обележја, док је на ковчег Војвоткиње стављено само пар црних рукавица и црна лепеза — јасна опомена на њен ранији положај дворске даме. Венце нису послали ни Цар ни чланови царскога дома, и док страни амбасадори нису положили знаке пажње од стране својих суверена, код одра су осамљени стајали једино опроштајни дарови послати од деце погинулих и од грофице Лоњај (некадашње престолонаследниковице). — Самој сахрани присуствовао је Цар, а службу је служио кардинал-надбискуп; али је капела била мала, и великој публици није никако дата прилика да укаже последње почести мртвоме Престолонаследнику. Ковчези су стајали у затвореној капели цело послеподне, и тек кад је пао мрак оставила је погребна поворка опет Двор. Овај пут, у знак протеста против овако нечувене процедуре, преко сто чланова највише аустријске и угарске аристократије (међу њима породице Лихтенштајн, Шварценберг, Лобковиц, Фирстенберг, Виндишгрец, Хоенлое, Турн-и-Таксис, Сечењи, Зичи, Хојош, Кински, Ледоховски, Штернберг), у пуној гали, али пешице, прикључише се изненадно и непријављени процесiji на заказаном месту и отпратише је све до станице. Воз је пошао у једанајст сати ноћу, а стигао је на малену станицу Пехларн (Pöchlarn) у један сат изјутра. Изгледало је као да се чини сваки могући напор само да се што више отежа присуство онима који су желели да виде спровод, и да се публика што боље одстрани. Јавно мњење критиковало је нарочито принца Монтенуово, приређивача церемонија, и сви су јавно говорили о томе како он, морганатички издањак дома Халсбурга, хоће да се освети жени која би, можда, да није пала од убилачке руке, једнога дана престала бити морганатичка, и попела се на престо као Царица. Па ипак је Фрања Јосиф, пре свог поласка у Ишл, 7. јула, мимо свој обичај, написао својеручно писмо принцу Монтенуово, захваљујући му на његовој верној служби и на бризи с којом је вазда настојао радити све »у сагласности с намерама Његова Величанства«.

Обичним људима све је ово изгледало као нарочито смишљено изругивање успомени мртвих, а војни кругови сматрали су то »фанатичким покушајем да се мртви Надвојвода елиминише што брже са подручја своје раније делатности, и, ако се

и то даје постићи, из успомене својих савременика«, како каже ранији Министар Војни, генерал Ауфенберг.¹⁾ Ово гледиште је још појачано услед начина на који су страни владари нарочито задржавани да не присуствују погребу. Њих су додуше уверавали да их не зову зато што се боје да би могло доћи до нових атентата, — у ствари, Берхтолд је хтео да спречи лични додир и измену мисли између Цара и других владалаца, који би готово поуздано довели били до мира у Европи. Ауфенберг цитира »једног од наших најискуснијих дипломата« као да је рекао, да је ово (држање наспрам страних дворова) »или голема глупост или знак да се већ рачунало са ратом«.

И сами елементи у природи као да су се били заверили да обележе необичну трагедију овом приликом: у самоме часу када се погребна поворка спрема да пође из Пехларна, спустила се над Дунавом једна од најстрашнијих олуја за последњих година. Киша лијући као из кабла унела је забуну и пореметила цео ред: мртвачки су ковчези брже-боље пренесени у малену чекаоницу, а за њима је нагнуо цео свет да се склони од пљуска. Као да је само небо предсказивало слом који ће доћи. Напокон се бура стишала, и сарајевске жртве бише превезене преко Дунава, па узбрдо до Арштетена, где је Фрања Фердинанд дао себи сазидати маузолеј, будући да му је жена била недовољно високородна да би могла почивати под загушним халсбурговским сводовима Калупинске Гробнице у Бечу.

*

Одлука Надвојводе да иде у Босну пала је била још септембра 1913: Конрад каже²⁾, да му је то рекао сам Фрања Фердинанд 16. септембра: а 29. септембра добио је извештај и од Поћорека, да Надвојвода намерава доћи као Престолонаследник, и да ће са собом повести Војвоткињу. Он је ту одлуку донео у својству Врховног Надзорника војске, по споразуму са војним шефовима. У своме говору од 8. јула 1914. пред угарским Парламентом, гроф Тиса је тврдио, да о овоме путу нису званично извештени ни Заједнички Министар Финансија, ни Аустријска ни Угарска Влада. А било би природно, да је питан за мишљење бар Др. Билински, Заједнички Министар Финансија, који је био надлежан за обе алектоване покрајине. У ствари, на њега се баш никако нису ни осврнули, и он је о намераваној посети чуо први пут од Намесника, генерала Поћорека, који га је известио да Надвојвода жели да његова посета има искључиво војнички карактер. Билински прича у својим успоменама, да су у то доба стизала доста

¹⁾ »Oesterreichs Höhe und Niedergang«, стр. 255.

²⁾ »Aus meiner Dienstzeit«, II, стр. 445.

често анонимна писма с претњама убиства и револуције, и то и министрима и самоме Надвојводи, и да је он сам, иако није узимао одвише озбиљно људе који унапред објављују шта кане чинити, мислио да би ипак добро било размислити шта све треба за сваку сигурност предузети. Он је стога дао упутства у Сарајеву, да се конзултују локалне власти (*»Bezirkshauptmannschaften«*), шта оне мисле о овакој посети, са резултатом, да су готово све отклониле од себе одговорност за последице. Ови су извештаји достављени Бечу и Двору, али су донели Сарајеву оштар прекор: да се одговорност цивилних власти и не жели, нити сматра потребном.¹⁾

Стварни резултат био је, да је Надвојвода учвршћен у својој намери да посети Босну, не само зато што је био не-обично тврдоглав, бунећи се противу и најслабијег знака подозрења у погледу његове личне храбрости, већ и због тога што Билинског није марио и није имао у њега вере, гледајући у њему веома поверљива човека Царева и главног експонента поборника за умеренију управу у Босни, насупрот драстични-јим методама које су заговарали Поћорек и војне поглавице. То је био разлог да Билинскога нису нарочито узимали у обзир код свих припрема за посету. У том су ишли тако далеко, да је један штампан програм о посети достављен свима министар-ствима, само не Заједничком Министарству Финансија.²⁾ За време посете приређен је један државни бал на Илиџама, где

¹⁾ Види о томе цитат Алберта Мусе-а у *»Gazette de Lausanne«* од 7. јула 1924, из једног чланка Р. Винера, у *»Der Tag«* од августа 1923.

²⁾ Ја сам имао у рукама овај званични програм, који је наравно био строго поверљив (*»Reservat«*) и од којег је штампано свега 50 примерака. На листи оних којима се има доставити овај акт стоји име Цара и свих главних војних фактора, те заједничка министарства Иностраних Дела и Војно, али нема Министарства Финансија — Босанско —; даље, имена оба министра-председника, оба министра трговине, али само аустријског Министра Унутрашњих Дела (будући да је Надвојвода ишао преко Далмације, недотичући се територија круне Св. Стевана), полиција у Бечу и Трсту, намесништава (*»Statthaltereien«*) у Бечу, Трсту, и Задру, па чак и среског начелника у Метковићу. Као што се види, ова је листа састављена до у најмање појединости од неког педаантног бирократе. Још више: нарочит програм штампан је и за пут Војвођкиње, која је ишла право возом кроз Хрватску, услед чега је на том програму додато име угарског Министра Унутрашњих Дела, уз остала имена, — али је име Заједничког Министра Финансија и ту изостало. Не може бити сумње да је ово учињено намерно, и Билински је говорио истину кад је, у свом телеграму од 3. јула 1914, опомињао Поћорека, да су све припреме за посету Надвојводе предузете *»са нарочитог искључивог гледишта«*, и да су изведене *»искључиво између Надвојводе и Намесника«* (*»Landeschef«*, —

су Надвојвода и Надвојвођкиња били отсели, али на изречну наредбу самога Фрање Фердинанда нису на бал позвани ни-један чиновник Заједничког Министарства Финансија.¹⁾ Овака наредба тако је чудна и противна сваком одржавању угледа и дисциплине, да се намеће помисао да је њен аутор морао смишљати за блиску будућност неке веома драстичне промене на управи Босне, као деломично извођење свога општег плана о *»Великоаустријској Држави«*. Исто тако није Билински извештен о појединостима пута Војвођкиње и о њену дочеку у Сарајеву, већ је, како каже, читао о томе прво у новинама кад их је отворио оног кобног јутра. Ово се, међутим, даје проту-мачити и чињеницом, да је војвођкиња Хоенберг имала тада да први пут на хапсбуршкој територији прими краљевске почасте, што је Фрања Фердинанд наумио био да учини без икакова учешћа цивилних власти, да би тако лакше извео притисак на Цара те накнадно добио његов пристанак и створио прецеденс који би, да се трагедија није десила, био од важних последица на Двору.

Према сведочанству које сам добио од једног од највиших званичника Министарства Финансија, који је стално позиван на саветовање од Билинског, и сам Министар и његови потчињени били су веома узрујани услед посете Надвојводе, јер су добро знали колико је било већ разривено и пуно подземних опасности тле у Босни и у суседним покрајинама. Билински је био, наравно, утолико више нерасположен што је видео да се намерно ради све мимо његово знање и пристајање. У разговорима се тешио тиме што је цела посета била чисто војничка, док се права опасност крила по градовима. Да су га дакле известили о намераваоном дочеку у Сарајеву, он би вероватно уложио био протест; иако није нимало сигурно да би опомена, ма и с овакова места, била узета у обзир. Надвојвода је био самовољан човек, а Поћорек, у којег је имао пуно поверење, охрабрио би га да и даље тера своје без обзира на све остало.

Све су припреме, дакле, потицале од Поћорека, и на његов рачун има да се стави неуспех што се није постарао за довољну заштиту. Према властитим званичним обавештењима Билинског, области у престоници Босне имале су на расположењу у ономе часу укупно 120 полицајаца, те *»нипошто нису биле дорасле своје задатку«*. Штавише, иако је на 70.000 војске било сконцентрисано на домањају Сарајева, ради маневара,

види књигу *»Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges«* од Gooss-a, на стр. 47).

¹⁾ Што прича сам Билински, у својим мемоарима, засад штампаним само на пољском језику, али у изводу саопштеним и у *»Neue Freie Presse«* од 28. јуна 1924.

иначе није постављен прави шпалир улицама. Речју, може се мирне душе поверовати верноме слуги Фрање Јосифа, барону Маргути, који каже¹⁾, да се непотпуност предузетих мера »просто не да описати«; а Маргути је припадао најужем круту дворских људи (као Пар, Монтенуово, и други). Један од најозбиљнијих аустријских писаца о Рату, хофрат Глајзе (Glaise)-Хорстенау, исто тако отворено признаје »необичну небрижљивост и недостатак свих предузетих мера«.²⁾ Најбољи је доказ за ово, уосталом, ако се пореди овај дочек са званичном посетом Фрање Јосифа у Сарајеву, под врло сличним околностима, године 1910: свака улица којом је овај имао проћи била је поседнута двоструким кордоном војске, док је град био препун нарочитих полицајаца и детектива из Беча и Пеште, који су испитивали и надзиравали у свима појединостима густу мрежу жбира и шпијуна и припрема већ учињених од стране босанске полиције. Странци нису пуштани у град догод нису тачно претражени, а појединцима је на стотине забрањивано да напуштају своје домове за време Царева боравка. Тај контраст између 1910 и 1914 оправдава потпуно да кажемо, да су се оне аустроугарске области којима је била поверена брига о Надвојводи понеле с криминалном небрижљивошћу.

Најоштрији прекор за овако држање учинио је немачки посланик, господин Чиршки, који је рекао генералу Ауфенбергу: »Да је на каквој жељезничкој станици узнемирила муха каквог надвојводу, начелник станице лако би могао то платити службом. А за покољ усред Сарајева никоме неће пасти ни влас са главе«.³⁾

Још се мање може изговарати Поћорек, ради свога неуспеха да није осетио сву тежину ситуације. Јер баш је главом он, као намесник Босне, више од године дана пре тога завео био репресивне мере противу српског становништва, и отада је стално истицао да у том правцу треба ићи још даље, денунцирајући Бечу Билинског ради његове безумне помирљиве политике. Још маја 1913 он је поништио био статуте српских друштава у Босни, обуставио делатност »Просвете«, и дао затворити Радикални Клуб у Сарајеву. Он је врло добро знао да у Босни све ври од незадовољства, и да није било потребно подстицање споља па да ово прекипи. Он је знао, да је избор Босне као позорнице за маневре сматран опћенито као претња, или бар као опомена Србији, и да ће се нарочито одређивање Видовдана за званичну посету Надвојводе осетити као директно изазивање српске заветне мисли. Након пет векова, Косово је

¹⁾ »Vom alten Kaiser«, стр. 396.

²⁾ У »Neues Wiener Tagblatt«-у од 28. јуна 1924.

³⁾ »Aus Oesterreichs Höhe und Niedergang«, стр. 255.

било освећено, те је Видовдан могао бити прослављен први пут у слободи, — и баш у тај дан долазио је представник туђинске династије да својим присуством потврди ропство покрајина за чије су ослобођење Србија и Црна Гора у два маха загазиле у рат узалудно. Изгледа доста поуздано, да је Поћорек ове сентименталне чињенице држао једним разлогом више за потребу званичне посете, баш као што су и Конрад и цела војна хијерархија сматрали да је што скорији обрачун са Србијом неизбежан и у интересу Монархије. Поћореков највећи грех био је његова ароганција, која га је навела да све припреме задржи у својој руци, и да се не осврће на туђ савет; то га је, сасвим природно, завело у парадоксну заблуду, да на једној страни истиче у Бечу опасности ситуације, док на другој опет није никако схватао да би њему могла измаћи тако крупна ствар у Босни, да се у једном часу нађе на улицама Сарајева читава четица атентатора. Зато је он изречно уверавао Билинског, како су војне припреме што их је предузео да заштити Надвојводу потпуно довољне (како ме обавештава опет један од највиших доглавника Билинског).

Свакако је очигледно да се и полиција, која у оваким приликама има дужност да предузме своје властите мере, показала чудновато лабава и недорасла; јер одиста, у целој овој трагедији, међу многим необјашњеним стварима, није најмање тајанствена чињеница, да је било могуће тако великој групи завереника да измакне оку босанске и хрватске полиције кроз тако дуго раздобље. Вреди овде забележити, да је на два дана пред Атентат, у Хрватском Сабору, правашки посланик Першић критиковао пораст полицијског апарата, уверавајући да је у самој Хрватској (наравно, по наређењу из Пеште и Беча) 700.000 круна резервисано за полицијске шпијуне и конфиценте. Оно што се десило, показало је јаловост целог режима; али је уједно изазвало подозрење код многих људи, да ли је оволики неуспех надзорних власти сасвим случајан, и да ли се не крије ипак можда каква страшна тајна иза овог Атентата.¹⁾ Није стога чудо, да у врућој атмосфери рата многи, и у Аустрији и на страни, нису хтели

¹⁾ Симптоматичан за фантастичне приче које су ницале иза овог уморства био је један подгачак чланак Ј. Ј. Босдана у »Boston Sunday Globe« (U. S.) од 21. марта 1915, у којем се доказује, да је Надвојвода пао жртвом »аустро-немачких дворских завереника«, да је шофер који га је возио био један од завереника, те да је намерно закреноу у једну споредну улицу да би Надвојводу изложио хитцу убице; да ни Принцип ни Чабриновић нису били прави убице; да су обе жртве носиле око груди свилен оклоп, те да су убијене метком за врат од нарочито увежбаних нишанџија који су за тај оклоп знали.

да верују у просту небрижљивост надзора, јер им она није довољно објашњавала злочин, него се створила теорија о званичном учешћу Беча и Будимпеште, која је била доста распрострањена. Ова је легенда изгледала утолико уверљивија што су почеле и јавно да круже вести о томе, како многи чланови царске породице, високи дворски достојанственици, и угледне личности из политичког и новинарског света, не могу да скрију задовољство, које понегде граничи радостју, што је нестало неомиљенога пара из њихове близине. Међутим, нема ничега што би се ма и издалека могло сматрати доказом, штогод је навођено у прилог овој теорији, јер свака подозрева појединост да је се протумачити на простији и мање сензационалан начин. Једва се може сумњати у то, да је више покушаја учињено да се Фрања Фердинанд задржи од пута, као и да је у очи пласка он сам имао јак предосећај несреће која ће га снаћи. У том погледу вреди навести једну напомену коју је он учинио, после пријема у сарајевској већници, а коју је чуо Г. Чокорило, сарајевски дописник »Тајмса«¹⁾: »Сад разумем, зашто ми је Тиса саветовао да одложим пут«. У ствари, обоје, и необазирање на опасност и неслушање опомена од стране крунисаних глава, познате су ствари у историји, све тамо од Цезара па до Хенрика IV и Александра Обреновића. Али је у овом случају главни узрок, без обзира на лично упорно држање Надвојводе, био сукоб између војне и цивилне власти, као што сам то описао. Било је то класичан пример управо безграничног »шлампераја« (тешко би било наћи за ово згоднији израз), који је био карактеристичан за стари режим у Аустрији.²⁾ Улога полиције у целој овој ствари привукла је с правом општу позорност на себе, па ћу зато навести још неколико разноврсних података што сам их сакупио по овом предмету на лицу места прошлог лета.

Например, немачки конзул у Сарајеву примио је 10. априла 1914 једно анонимно писмо, којим му се скреће пажња да се припрема атентат на Вилхелма II, — то ми је причао детектив којему је била поверена тада ова ствар, показујући ми своје забелешке из оних дана —; па како је Виљем био кратко време пре тога у Бечу и у Мирамаре, а ускоро је опет имао да посети Фрању Фердинанда у Конопишту, ни ова опомена није се могла сасвим одбацити као измишљена, иако се никад није нашло да је била основана. Она, уосталом, тумачи сталне поруке од стране овог конзула у Берлин, после Атен-

¹⁾ Види код Стида, »Through Thirty Years«, I, 400.

²⁾ Сећам се да сам о том чешће говорио с професором Масариком у прво време његова изгнанства, и то је било реч којом је он означавао ситуацију у Сарајеву.

тата, — поруке које су, како сад знамо из званичних немачких докумената, биле меродавне при одлуци да немачки Цар није присуствовао спроводу у Бечу. — Изгледа да су подређени полицајни органи били више узрујани него њихови шефови, и они данас тврде да су осуђивали избор Видовдана за дочек, али да их нису хтели слушати. Они причају и о неком тајанственом човеку који је, на десет дана пре Атентата, више пута долазио на полицију уверавајући да има нешто веома важно да саопшти њихову комесару; али нипошто није хтео да каже шта је то ниједноме од млађих чиновника, па кад двапут шеф није хтео да га прими, он је отишао и није се више враћао.

У току недеље пред сам догађај, полиција је издала наређење, да сви ђаци средњих школа који нису код куће у самом Сарајеву имају сместа да се врате својим кућама. Али то наређење, које би било обухватило готово све главне атентаторе, није се строго извршавало. Тако је, на два дана раније, један детектив у Илицама телефонирао своје средишту, скрећући му пажњу да је на улици препознао младог Чабриновића, који је, како смо већ видели, био изагнан из Босне године 1912. Кад су то саопштили Дру. Герде, шефу полиције, овај је одговорио: »Немојте га дирати«. Зашто, то се даје протумачити лакше него што на први поглед изгледа: Чабриновић је био син једног од најпознатијих аустријских полицајних конфидената. То је, уосталом, на другој страни, како сад знамо, и било одлучно за његово душевно расположење: он је горко патио услед улоге коју је играо његов властити отац, па је неко време чак помишљао нато да промене име. Он није радо о томе говорио, али је једном свом присном пријатељу признао, да је главна побуда за његову терористичку делатност жеља да спере са себе љагу, и донекле да исплати за свога оца. Шефу полиције, напротив, име Чабриновића било је познато у сасвим другој свези, и он можда заслужује да буде извињен зато што је мислио да син једног шпијуна неће бити баш врло опасан. Ништа можда не показује тако јасно колико је разровано морало бити тле под ногама босанске омладине, као чињеница, да је из оваке породице изишао један од главних атентатора.

Да је, уосталом, син једног шпијуна у Аустрији имао извесне привилегије, показује један инцидент који се десио на сам дан Атентата: једва на десет минута пред Атенат, други један члан босанске полиције зауставио је на Кеју младог Чабриновића, тражећи од њега да се легитимише; а овај је нато извадио из џепа дозволу боравка од бечке полиције (и ово сам сазнао од два чиновника сарајевске полиције, који су остали у служби и под новим режимом). Како је он до ње дошао, није објашњено, и на први поглед могло би изгледати да се овим потврђује теорија о учешћу званичне Аустрије у зло-

чину; али се та теорија не да одржати пред протестима свих живих учесника у Атентату, који с презиром одбијају као апсурд и као увреду и помисао да је ико међу њима могао бити у вези с аустро-угарским властима. Побуда је свакако долазила услед националног фанатизма и то у његовој најчистијој форми. Завереници нису тражили, нити су од икога добили, ни пребијене паре; а стање њихових финансија најбоље илуструје чињеница, да је Принцип, онога јутра кад је извршио атентат, морао да узајми од једног пријатеља своту од целе једне круне!...

Очигледно је, према свему овоме, да се трагедија десила добрим делом кривицом сарајевских области. Али је још чудније њихово држање у току идућих 48 сати. У јутро 29. јуна, шарена гомила у базару, у коју се помешало нешто хрватског клерикалног ђаштва, почела је да демонстрира против главних српских установа у граду; па како нико није дошао да томе стане на пут, грају и псовке убрзо заменише изгреди, почињући лупањем прозора а завршујући пљачком навелико и рушењем. Тако су систематски опљачкани и уништени српска школа, друштво »Просвета«, уредништва и управе оба српска дневника »Народа« и »Српске Ријечи«, Хотел Европа, и читав низ дућана и приватних кућа који су припадали угледним Србима, и то такорећи с одобравањем власти. Кад је све то потрајало више сати, генерал Поћорек даде прогласити опсадно стање; али иако је штета процењена на преко пет милиона круна, нико није ни покушао да казни коловође или да плати одштету опљачканима. Напротив, чак су и најугледнији и најконзервативнији Срби из обе покрајине оптуживани и прекоравани у штампи Монархије, и фантастичне приче кружиле су о њиховој тобожњој издаји.¹⁾ Слични изгреди поновили су се, у мањој мери, у већини градова Босне и Херцеговине, што је изазвало, како се чини, оштар протест од стране Заједничког Министра Финансија, Дра. Билинског; али је Намесник остао чврсто на свом положају, те нити је он нити ико од његових подређених органа кажњен за нереде које нису умели спречити. Поћорек је, још горе, одговарао врло дрзовито, поричући да би

¹⁾ Тако је, на пример, »Pester Lloyd« од 30. јуна писао, да је Г. Јефтановић, најбогатији и најистакнутији босански Србин пре Рата, ухапшен баш у часу када је покушао да пребегне у Србију, па да је оптужен ради »предентизма и антидинастичких тежња«. У ствари, њему су тада управо опљачкали били и кућу и хотел и штале и дућане, па је брже-боље морао да се уклони испред руље на други крај града. Његова главна кривица у аустријским очима било је, што је он био таст Г. Спалајковића, тада посланика Србије у Петрограду.

полиција или жандармерија ишта биле пропустиле, али признајући да »веома абнормалне прилике« владају у обема покрајинама, и да се »земљиште подрива све више из дана у дан«, те понављајући своја уверавања, да су једини лек: затворити Босански Сабор, и прихватити изазивање Срба и Србије.¹⁾ Његов одлучни став има се дабогме приписати његову знању, да су војне поглавице у Бечу с пуним срцем на његовој страни, и да одобравају и његове најрадикалније предлоге.

*

Босански су маневри били замишљени као нека врста главне пробе за војне операције противу Србије, какве су биле узимане у обзир још марта 1909, новембра 1912, и јуна, августа, и новембра 1913, само што се сваком приликом нешто десило да спречи саму акцију. Штавише, и сасвим без обзира на састанак у Конопишту, на Балшпацу су већ од неког доба настојали да увере Вилхелмштрасе о потреби придобијања Бугарске уз Тројни Савез, чиме би се непоћудна Румунија још једном упокорила, те се тако постигло изоловање, а можда и подчињење, Србије. Један меморандум који је испрва саставио био, у нешто блажој форми, барон Флотов, месеца маја, већ је био ревидиран у горњем смислу, и одобрен од Берхтолда, 24. јуна²⁾, те је представљао унапред смишљену политику Беча и Пеште још пре него што се десила трагедија у Сарајеву. Овај догађај дао је само баш ону излику коју је дотле било тешко наћи; па је сасвим јасно из дипломатских докумената, да је првобитна намера Берхтолда и војне странке било, да се послуже овим изговором и да одмах изненадно нападају на Србију, рачунајући да се Европа неће томе противити, ако се само нападај изврши још пре него што се расхлади опште негодовање. Овај је план напуштен поглавито услед противљења грофа Тисе, па је одлучено да се одреди истрага у Сарајеву, чији би резултати оправдавали оштру акцију противу Србије. У ту је сврху послат у Босну Г. Визнер (Herr von Wiesner), један од виших чиновника Балшпаца, да испита доказни материјал већ прикупљен на лицу места. 13. јула вратио се он у Беч, пошто је пре тога послао био један телеграфски извештај у којему је дао извод из онога што је нашао. У томе извештају доставља он опште уверење босанских власти, да је великосрпска пропаганда, вођена од стране разних друштава и националистичких организација, позната била

¹⁾ Поћорек Билинском, 6. јула, види код Конрада, IV, стр. 64—6.

²⁾ Штампан као први докуменат у поратној Црвеној Књизи Аустријске Републике; види и код Госа, у »Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges«, на странама 4—6, 13, 32—5.

Србијанској Влади, и од ње одобравана, али додаје, да »учешће ове у извођењу или припреми Атентата, и у набављању оружја, није нишопшто доказано, нити се даје и замислити («*oder auch nur zu vermuten*»); да чак има разлога («*Anhaltspunkte*») веровати, да је то искључено«. Признања самих атентатора, по мишљењу фон-Визнера, утврђивала су учешће Танкосића и Цигановића, који су доставили оружје, и пограничне полиције, која је прокријумчарила она три младића преко границе на аустријско земљиште; али он не пропушта да скрене пажњу својим претпостављенима, да то што су бомбе сигурно из србијанског арсенала у Крагујевцу не доказује ништа, будући да су велике количине бомба издаване нередовним комитетским четима за последњих балканских ратова, па их је још увек лако добавити за оваке паклене подвиге. Вреди додати, да је он одбио оптужбу као да би и Милан Прибићевић узео учешћа у завери, истичући да та оптужба потиче »услед једног неспоразума на полицији, који је за жаљење«. Ово је донекле од важности, будући да је брат Миланов, Светозар, био један од српских вођа у Хрватској, а два друга његова брата била су међу главним жртвама загребачког Велеиздајничког Процеса, тако да су их њихови непријатељи неуморно теретили тужбама које би, доказане, уздрмале биле знатно положај Српско-хрватске Коалиције. На крају свога извештаја, фон-Визнер саветује, да се повуку захтеви Беча у погледу кажњавања неких одређених појединаца, а да се заведу строжије мере при прелазу на граници према Србији.

Визнерово гледиште оспорио је брже-боље генерал Поћорек, који ни после свега што се десило није изгубио свој утицај на високе крутове, па чак ни на сама Фрању Јосифа. По мишљењу Намесника, просто није било вероватно да Србијанска Влада није ништа знала о свему што се спрема, а нарочито о учешћу активних официра у пословима пропаганде на страни, и он је опомињао Беч, да би било опасно постављати само такве захтеве на које би се могло одговорити лепим обећањима без извршења. Он је сматрао својом »најсветијом дужношћу« да нагласи, да је »већ одвише касно« пристати на такво »одлагање коначне одлуке« у погледу Србије. »Домаће тле (т. ј. у Босни и Хрватској) тако је већ разровано« да би свако одлагање чинило војне операције све тежима, те ако би се и даље дало времена великосрпској пропаганди да дејствује, он сам морао би се одрећи одговорности за своје војне дужности у Босни! Тако је он писао Конраду 14. јула.¹⁾ Не може бити сумње, да је овако одлучно исказано мишљење морало ојачати у Бечу странку која је била за рат. Верхтолд

¹⁾ Види код овога св. IV, стр. 83—5.

је, свакако, Визнеров извештај, видећи да је негативан, и чак неповољан, напросто прећутао, и није ни покушао да износи доказе догод прелом са Србијом није било готова ствар.

Дошавши догде, добро ће бити да споменемо углавном оно што је најважније у позамашном свежњу докумената¹⁾ који је Аустроугарска 25. јула подастрла владама осталих пет Великих Сила Европе и Турској, да би оправдала своју акцију противу Србије. Уводни Меморандум има задатак, да изнесе прегледно све анти-аустријске макинације у Србији након анексије Босне 1909, и већ одмах с почетка истиче нарочито Народну Одбрану, основану од генерала Боже Јанковића и од бивших министара Јљубе Јовановића и Јљубе Давидовића. Као што ћемо још видећи, аутори овог меморандума не праве никакву разлику између ове додуше пропагандистичке али иначе потпуно исправне и јавне установе, и друге једне сасвим друкче организације која се после прочула под именом »Црна Рука«, и која је имала терористичке циљеве те била наравно потпуно тајна. У ствари, сам опстанак ове последње лежао је у њену протесту противу не-терористичких начела оног важнијег удружења, које је Црна Рука сматрала апсурдно благим и неефективним.²⁾ Иначе, Меморандум посвећује велику пажњу србијанској штампи, наводећи одломке у доказ несумњиво непријатељског духа који влада у њој наспрам суседне Монархије. Препричава разне атентате извршене у Сарајеву и Загребу после године 1910, приписујући их — сасвим погрешно, и без покушаја да то докаже — непосредно храбрењу од стране Србијанске Владе, коју у исти мах оптужује и за вођење агитације по средњим школама у Хрватској и у Босни. Једва је потребно додати, да је ова агитација у то доба, по свом карактеру, била више хрватска него српска, и да се развила сама од себе у знаку протеста противу скандалозног Цувајева режима у Хрватској.

Меморандум набраја само шест завереника: Принципа и Чабриновића, фактичне атентаторе, Грабежа, који их је допратио из Београда, затим два друга босанска младића, Васу Чубриловића и Цветка Поповића, и напосред једног муслима-

¹⁾ »Аустроугарска Црвена Књига«, 1915, бр. 19 (са 11 додатака).

²⁾ Додатак 5. овог Меморандума износи, у многим појединостима, исказ неког Трифка Крстановића, једног од многих злогласних потказивача који су зарађивали хлеб дајући извештаје на обе стране, те стога потпуно непоуздан. Али и овако, из његова се исказа види да је припадао 1908/9 чети коју је Танкосић припремао за рат, и која би у том случају вероватно била употребљена за упадање у Босну. Он сам међутим каже, да је коначно напустио Босну још децембра 1910.

нина, Мехмедбашића, који је успео да пребегне у Србију. Само су прва тројица били у Београду: Чабриновић у својству сла-гача, а остала двојица живећи у беди и невољи као ђаци гимназије, дружећи се са сумњивим лицима по мрачним кафаницама, те проводећи време у бунтовним разговорима једне мале групе босанских избеглица. У таким приликама упознаше се они с неким Миланом Цигановићем, такођер Србином из Босне, који је био мањи жељезничарски чиновник а ишао је с комитама за последњих балканских ратова. Овome су поверили жељу да ударе на Фрању Фердинанда, највећег душманина српског народа, и од њега су примили четири браунинг-револвера и шест ручних бомба, пошто их је претходно поучио мало како треба њима руковати. Добили су у исто доба и цијанкалија, да би могли извршити самоубијство ако би били у опасности или допали ропства. Ово оружје добио је Цигановић од свог друга-завереника Воје Танкосића, који је с пролећа 1909 био саставио једну комитску чету од 140 чланова, па се онда прославио као комитски војвода године 1913, пошто је већ добио чин мајора у српској војсци. Кад их је тако снабдео, Цигановић се постарао да ова три младића стрампутицом доспеју до границе, а отуда да буду пребачени преко Дрине у Босну, с помоћу и сарадњом неких пограничних стражара у Шапцу и Лозници. То се десило 28. маја, или сутрадан.

То све стоји у Меморандуму, и то је све дотле тачно. Али је нетачно што се приписује у њему учешће у завери мајору Милану Прибићевићу, некад аустријском а тада већ србијанском официру и брату Светозара Прибићевића, како смо већ рекли, и Живојину Дачићу, управнику Државне Штампарије у Београду, који су обоје били додуше активни чланови Народне Одбране, али баш због тога нису имали веза са Танкосићем и његовим друштвом. Али и Меморандум признаје, да ниједан од њих није био у Београду у критично време када су она три млада очајника добили оружје у руке и попли да изврше своју намеру. Доцније, на суду, Принцип је признао да се обраћао Милану Прибићевићу са молбом да му изради стипендију код Народне Одбране, али да га је овај одбио.¹⁾ И Чабриновић исказује, да је тражио припомоћ од секретара Народне Одбране, мајора Васића, и да му је овај одузео свезак Мопасанових прича који је код њега нашао, рекавши му да то није за њега, па му је дао других прикладнијих књига и мало новаца.²⁾ Да су ови млади избеглице тражили помоћи од Народне Одбране, то је сасвим природна ствар, јер је било познато

¹⁾ Види Pharos, »Prozess gegen die Attentäter von Sarajevo«, на стр. 8.

²⁾ Ibid., стр. 5.

да се ова нарочито занимала Босном и Херцеговином и судбином избеглица из тих покрајина.

Неће бити само случај што овај Меморандум наводи имена само шесторице завереника, од којих су тројица дошли из Србије. У ствари, Сарајевски Суд повео је истрагу противу двадесетипет лица, самих Босанаца. На крају суђења, изречене су пресуде над шеснајсторицом, док су деветорица пуштени испод суђења. Тројица главних криваца — Принцип, Чабриновић, и Грабеж — осуђени су на двадесет година робије, будући да аустријски закон не дозвољава смртну казну за лица испод двадесет година; али Илић, Вељко Чубриловић, и М. Јовановић, осуђени су на вешала, и обешени 2. фебруара 1915. (И она прва тројица, туберкулозни у великој мери, умрли су за време Рата: Чабриновић јануара 1916, Грабеж фебруара, а Принцип почетком 1918. И Митар Керовић, који је био осуђен на смрт па помилован на двадесет година робије, умро је такођер у тамници у Мелерсдорфу.) Од осталих завереника, један је осуђен на шеснајст, један на десет, један на седам година, и двоје на три године робије. Али, признати пред Европом да их је двадесетипет било ушлетено у заверу, значило би истицати спонтани карактер завере, а тиме напоредо умањити удео Србије у њој. А баш то је Аустрија радила првих месеца године 1915, само што је Европа била апсорбована и сувише другим стварима па није обраћала пажњу на све те обеде. Читав низ велеиздајничких парница отпочет је противу омладине босанско-херцеговачке. У Травнику је осуђен Боривоје Јевтић на три године, а шесторица његових другова сваки на по две године. У Сарајеву је још десет студената осуђено на по годину дана. У Тузли је Годор Илић осуђен на смрт (али после помилован), а десет његових другова добише по десет до шеснајст година робије, док су други опет осуђени на по једну до пет година. Напокон, у Бањој Луци преко сто првака »Младе Босне« бише суђени и осуђени у навелико организованоме Бањалучком Процесу за велеиздају. Не треба притом нарочито ни нагласити, да је истрага поведена само противу оних који су се било којим начином истицали, док је огромна маса најпросто мобилизована одмах на почетку Рата па послата на фронт као »*Kanonenfutter*« од стране Централних Сила. Али већ велики број учесника у овим процесима, и интернирање у масама југословенских родољуба свих година старости — од којих девет десетина није никад било ни у каквом додиру са Србијом — доказује најбоље спонтани и општи карактер националног покрета међу Југословенима Монархије, и нарочито револуционарних тенденција у Босни.

Једна је тачка у Меморандуму ипак утврђена као поуздана, а то је: да бомбе воде порекло из државног арсенала Србије у

Крагујевцу. Само што то, како већ рекосмо, није било никако чудо, јер је свако знао да су оне у знатним количинама дељене нередовним и комитским четама за време балканских ратова, па их је доста било и у приватном поседу. Танкосићу, као бившем комитском војводи, зацело није било тешко набавити их и без знања власти.

Најозбиљнија оптужба у Меморандуму — која се од тога доба показала као оправдана — било је учешће двојице српских официра који су вршили пограничну службу, код Шапца и Лознице, а који су тајно пребацили младиће преко границе у Босну. Ову оптужбу нико није оспоравао од самога почетка, па је лако било установити брзо све појединости, да је цело питање предато Ханскоме Суду, како је то београдска Влада предлагала, а Аустро-Угарска одбила да прихвати.

Док је истрага вођена у Сарајеву под строгим велом званичне тајне, расле су и множиле су се препирке у штампи бечкој и пештанској, на једној страни, а београдској на другој. Погрешно би било узимати ове распре као просечне изразе јавнога мишљења у обема државама, али је њихово трајање и продужавање утицало на свет и распаљивало духове. Треба, међутим, добро разликовати одмах на почетку између једне и друге штампе. У Србији су листови одувек писали жучно, често и разуларено: утњетавана неправедно и незаконито под Обреновићима, штампа је — након промене режима од 1903 — постала тако слободна да је, у отсуности закона и казне, дегенерисала брзо до безобзирности; али се то трпело, као гаранција да се опет какогод не врати стари систем. Ниједна влада од 1903 наовамо, макако јака била у другом погледу, није имала те снаге да обузда штампу, нити је имала храбрости да покуша донети оштрији закон о штампи; а предузимати рестриктивне мере министарским уредбама, значило би повреду Устава. У часу кад се Атентат догодио, Србија је пливала у страначким распрама више заоштреним него икада, и противници Владе напросто су уживали ако су јој могли чинити што веће неприлике пишући изазовно чак и о деликатним питањима спољне политике. Сасвим је друкче стајало у том погледу у Бечу и Будимпешти. Несамозванични и полувзванични листови, него и читав штампачки свет, са веома ретким изузецима, била је приступачна утицају Балплаца што се тиче спољне политике, те су листови могли бити, према потреби, нахушкавани или обуздавани, такорећи на један миг, успркос законима о штампи који су постојали и у Аустрији и у Угарској а који су конциповани по узору слободоумних европских закона. Ово најбоље доказују случајеви какав је био, на пример, позната Прохаскина Афера у зиму 1912. Речју, док су владе Двојне Монархије,

а нарочито Заједничко Министарство Иностранних Дела, имали у обема престоницама већи део штампе на своме расположењу, београдска је штампа — с изузетком два-три лична органа, који уосталом нису спадали међу најутуцајније — била утолико више без надзора што многи новинари и сарадници нису још уопште имали публицистичког искуства, или су били неуравнотежени, па је била често готова да изневери Владу и најбезначајнијим поводом. Нема сумње да је један од важних разлога за ову разлику било и то што је, међу обема владајућим расама у Монархији, журналистика постала добрим делом монополом Жидова, чија је урођена снисходљивост према власти у овом случају допуњавана анти-словенским тенденцијама, док је опет у Београду новинарски занат, лоше плаћен и још у повоју, привлачио тек незнатан број другокласних појединаца. Притом не треба previdети ни улогу коју је, трујући односе између Аустрије и Србије, играла једна група жидовских такозваних »револвер-журналиста«, који су живели у Земуну, на догледу Београду, па су отуд на најбезобзирнији начин кљукали Беч и Будимпешту вечно скандалозном кроником и свакојаким сензацијама о Србији. Осим тога и међу јужним Словенима било је одувек пустошова, »хохштаплера«, често веома интелигентних и образованих, али невероватно бескарактерних, чија жива машта често прекипи, па лаковерне или скандала жељне странце обасипају свакојаким сензацијама. Систем полицијске шпијунаже који су, као мрежу, разапели били широм Босне и осталих југословенских покрајина аустроугарска министарства Иностранних Дела и Војно, пружао је оваким пустошовима свакојаке згодне прилике, па су мрачни типови — као Ђорђе Настић, Васић, Штајнхарт, и други — играли често веома важну улогу, захваљујући бескрајној лаковерности надлежних и њиховој слепој мржњи према свему што је српско. Жучни памфлети Леополда Мандла примани су под готов новац, и то несамо од историчара Фридјунгова типа већ од свих главних државника Средње Европе.

У жестокој распри која је следовала Атентату, може се лако прогледати кроз прсте органима бечких клерикалаца, чије су наде и тежње с нестанком Фрање Фердинанда задобиле смртни ударац. Али се не може на исти начин извинити либерална жидовска штампа у обема престоницама, која је одувек мрзела Надвојводу и бојала га се; држањем званичних и полувзваничних листова управљао је, наравно, сам Балплац. Најразузданије, то је вредно забележити, писао је »Pester Lloyd«, који је у свим стварима спољне политике, све тамо од шездесетих година, био познат као гласило угарског Министра-председника и заједничког Министра Иностранних Дела. Први његов уводник после Атентата (од 29. јуна) напросто је изјав-

љивао, да »нити ове кржаве тканине још нису јасно извучене, али је већ сигурно куда воде... Пре десет година они су искасапили свога властитога Краља и Краљицу усред ноћи, — они су сад убили аустроугарског Наследника у по дана напред улице. У погледу технике и неустрашивости показали су знатан напредак. То су културни производи које свет може да добавља с те стране.« А сутрадан (30. јуна) опет: »Великосрпски злочин добио је већ жиг посред чела. Задаћа је будућности, учинити га безопасним истребљењем без милости.« Као што се може и мислити, први чланак изазвао је наравно одговор у београдској штампи, да је злочин последицом незадовољства у Босни и аустријских насиља, на што је онда »Pester Lloyd« одвратио (1. јула) жучним коментаром на пуну три ступца, излажући да они који се усуђују говорити о »бајци насиља наспрам њихових сународника« изазивају противу себе оптужбу да су »подстицали на убијство«. И место да пожали изгреде који су узели били маха противу Срба у Босни, он је Похорекв проглас опсадног стања огласио »откровењем факата које београдски центлмени неће моћи више тако лако забашурити својим брбљаријама«. Након ових смишљених излива гнева, отворена је стална рубрика под натписом: »Србијанско прање« или »Из кухиње србијанске вештице«, у којој се на најжучнији начин ређало грдњу за грдњом. Напокон, кад је српски Пресбиро објавио изјаву сажаљевајући што се десило, ради лошег утицаја на односе између обеју земаља, »Pester Lloyd« је одвратио, да земља у којој је »убијање народно еванђеље« а »уморство краљева артикал за експорт«, »нема права да се рачуна делом цивилизованог света«. На оваке провокације Београд је брже-боље одговарао, па је претерујући од ионако већ доста великих изгреда противу Срба начинио читаву »Вартоломејску ноћ«. Доста је да, као пример докле су у том правцу ишли понеки жути новинари, наведемо један чланак у »Звону« (од 16. јула), који каже да је Принцип син бивше кронпринцезе Штефаније, те да је имао да освети Рудолфову смрт над његовим убицом Фрањом Фердинандом!¹⁾

Ове односе није учинило бољима један интервју руског »Новог Времена« са послаником Србије у Петрограду, Г. Спалајковићем, који говори о бечким репресалијама над босанским Србима.²⁾ Чињеница, да се овај посланик прочуо прво једним

¹⁾ Цитирано у првој аустријској Црвеној Књизи, од 1915, бр. 19, додатак IX.

²⁾ Занимљив коментар уз овај инцидент даје Сазоновљева отворена изјава о неуравнотежености (»déséquilibré«) Спалајковића, — у извештају посланика Сапарија Берхтолду, од 21. јула 1914; види »D. A.« I, бр. 45.

својим памфлетом противу аустро-угарске владавине у Босни, и да му је жена била из једне угледне босанске породице, чинило је његово мешање у ствар још више индискретним и љутило је Балшпац. Готово исто тако увредљивим сматрало се и један интервју са самим Г. Пашвићем у »Leipziger Neueste Nachrichten«, за који је овај брже-боље држао да је боље да га демантује у извесним појединостима, а који је барон Гисл можда с правом узимао као да је у ствари био упућен његовим бирачима код куће.

Најчудноватији прилог, можда, овом рату у штампи дао је Г. Хорације Ботомли (Bottomley), који је 11. јула дао лепити плакате по целом Лондону са крупним словима »У пакао са Србијом« (»To Hell with Serbia!«), објављујући уједно чланак у своме »Цон Бул«-у, оптужујући србијанску тајну полицију да је сковала заверу и убијство с помоћу свог Лондонског Посланства. Докуменат који је имао то да докаже — репродукван у »fascimile« — био је једно полу-спањено шифровано писмо на хартији Посланства, које је на неки начин (»never mind how«, како сам каже) доспело у руке Цон Була. Он га је разрешио, и оно је — »на шпанском али неутлађеном језику« — садржавало обећање од £ 2,000 »за потпуно уклањање Фрање Фердинанда.«¹⁾ У ствари, овај »неутлађени шпански језик« био је дијалект што га говоре шпански Жидови у Солуну, па је и човек — који је нудећи овај »докуменат« обилазио разна лондонска уредништва, док није најзад примљен од љубитеља сензација Г. Ботомлија — био доиста Жидов из Солуна. То се даје довести у везу с Одбором »Јединство и Прогрес«, који је имао своје средиште по јеврејским масонским ложама солунским, све док нису истерани Турци на годину-и-по дана пре тога, а који је, као што је познато, био и активно непријатељски расположен према Србији. Да ли треба истицати, да нико у оним данима није узимао озбиљно Цон Була, као критичара; али је његово »откриће« ипак изазвало пажњу и указало на мрачне и подземне силе које се служе добро познатим изанђалим методом лажних докумената да би дискредитовале Србију.

Један догађај, који потсећа чисто на какву мелодраму, унео је још више жучи у ове новинарске распре. Заинтересовани

¹⁾ »Señor G.«, који се спомиње у »документу«, очигледно би имао бити Г. Грујић, тада (5. априла 1914) још увек Отправник Послова у Лондону. Ко и мало познаје Г. Грујића, разумеће одмах да је ствар одвише апсурдна а да би ма и за часак изазвала какву сумњу. Ипак је госпођица Дурам, у својим чланцима и предавањима, међу небројеним другим недоказаним оптужбама, изнела и ту инсинуацију, да је Г. Грујић — као и Г. Јован М. Јовановић — био у завери!

кругови пустили су у свет разне тврдње о томе, како је једва скривао своје весеље Г. Хартвиг, свемоћни руски посланик у Београду, кад му је стигла прва вест о Атентату. Његов аустроугарски друг, барон Гисл, вратио се био 10. јула са свога кратког отсуства, и Хартвиг му је нарочито отишао у посету још исто вече, да би порекао ову причу. Али, седећи још у Посланикову кабинету објашњавајући ствар, њега удари капља и он издахну након неколико часака. Како се то десило у оном узбуђењу после Сарајевског Атентата, овај трагични инцидент изазвао је свакојаке нове невероватне гласове; почело се одмах шалутати, да је главни поборник Словенства отрован кавом од свога најљућег супарника! Београдска Влада приредила је погреб о државном тропку, и дала је ископати почастан гроб мртвине Посланику, а међутим се наставило са »безобзирним и изазовним грдњама«¹⁾, тако да је 13. јула дошло до панике међу аустроугарским поданицима у Београду, и Гисл је ишао тако далеко да је уверавао Пашића, како се спремао систематски нападај на Аустро-угарско Посланство. Обе ове приче биле су подједнако апсурдне; али, иако се ништа није догодило, глас се ширио по Бечу, и узиман озбиљно појачавао је опште узбуђење противу Србије. Долазило је већ с времена на време и до демонстрација пред србијанским Посланством у Бечу, пред које је морала бити постављена нарочита стража.

¹⁾ Види уводник у »Гајмсу« од 16. јула 1914.

VI. КО ЈЕ ОДГОВОРАН ЗА УБИЈСТВО.

Има четири пута којима се може поћи при тражењу одговора на ово питање. Прво и пре свега долази оптужба за учешће у злочину коју је јавно мњење суседне Монархије подигло противу Србијанске Владе, те која служи основом за тешки Ултимагум од 23. јула. Остала три пута означаје српски историк и професор Ст. Станојевић у својој књижици »Убијство Аустројског Престолонаследника Фердинанда« (истодобно, 1923, изашла и у немачком преводу Х. Вендела, у Франкфурту), која је књижица изазвала доста буке; у њој се сам злочин приписује трима различитим групама: студентима-националистима у Босни, официрима-завереницима у Београду, и извесним ближе неодређеним »аустро-угарским политичарима«. Прву и трећу групу писац оставља по страни, прелазећи преко њих са неколико речи (као да је тобоже улога прве групе већ добро позната, и у сваком случају тек »питање техничке природе«, док за улогу треће групе каже да вероватно неће никад ни бити потпуно јасна), па застаје само код друге групе, код »Црне Руке«, дајући јој тако и одвише велику важност у односу према стварним чињеницама.

На другом месту говорио сам о тужби, да је Аустроугарска сама крива за ово убијство, и навео сам разлоге зашто држим да се ова кривица има ограничити само на непажњу, која је уосталом свакако за осуду. Овде ћу покушати да испитам остале три могућности.

Немогућно је недоћи до закључка, да се је Србијанска Влада у онај час налазила у доста тешким приликама, те да јој нарочито компликације споља нису биле нипошто добро дошле. Једва на четири дана пред убијство у Сарајеву (24. јуна), краљ Петар, изнемогао услед болести, именован је регентом краљевића Александра, који дотле није имао никаква непосредног политичког искуства. Истога дана, Пашићева Влада, која је још у месецу априлу била обећала да ће провести изборе за Велику Скупштину и за ревизију Устава, распустила је Народну Скупштину и упустила се у очајну изборну борбу са странкама опозиције. Сасвим је невероватно, управо је гротескно, да би Влада изабрала баш почетак оваке

изборне борбе као час згодан да учествује у завери која иде за убијством на туђем тлу, те која би лако могла да доведе до рата. Али има још пуно других разлога који говоре против званичног учешћа Србије у завери. Земља је лежала изнурена двама ратовима; државне финансије, маколико да је њима штедљиво оперисао Г. Пачу, не би могле да издрже нове напоре. Борбе у Арбанији, вођене с јесени године пре тога, показале су да се сељак-војник нерадо враћа опет под заставу; а уз то је предстојала жетва. Конкордат са Ватиканом тек што је био потписан; а још су се водили преговори деликатне природе са Црном Гором око царинске и војне уније, па можда и око уређења самог династичког питања. Стање у новим покрајинама Македоније није било још ни издалека консолидовано: цивилна администрација онде ужасно је подбацивала, а долазило је и до жестоких распра између грађанских и војних области. Колико су војне поглавице слабо помишљале на рат показује најбоље чињеница, да је војвода Путник отишао био на боловање у Глајхенберг, у Аустрији, где га је онда и затекао почетак непријатељстава.

Одviše се мало обично истиче војна неспремност Србије; а ипак је ова позната чињеница била пресудна и за Владу и за војне поглавице у Београду. Оба Балканска Рата напела су била војну машину до крајњих граница. После њих, било је остало свега 120.000 пушака, и то од шест разних типова. Оскудица у пољским топовима (међу којима су најбољи били Шнајдерови од 75 mm) попуњавана је старим лаганим топовима, са црним барутом, или у најбољем случају Круповим топовима залепњеним од Турака године 1912. Тешке артиљерије није било уопште. Владала је озбиљна несташница у погледу муниције сваке врсте; ова се испојила одмах по објави рата у толикој мери, да се је Србија услед тога налазила на рубу пропасти новембра 1914. Пре разлаза Скупштине, јуна 1914, изгласан је био додуше кредит од 100.000.000; али, наравно, ништа још није било набављено када је букнуо рат. Проблем преноса ратног материјала из Француске у затворену са свих страна Србију био је одувек врло тежак, и те су се тешкоће неколико пута помножиле чим је и Француска сама ушлетена у рат. — Исто тако озбиљна оскудица, као у погледу муниције, владала је у погледу другог ратног материјала и ратне спреме. Војска није имала одела, обуће, шатора, завоја и најпречих санитарских потрепштина; а контингент волова и коња, са колима и возовима, из чега се углавном састоји војна комора, спао је био на бедне остатке.¹⁾ Речју, Влада и

¹⁾ Види о томе дело Живка Павловића, начелника Штаба уз војводу Путника, »Битка на Јадру«, св. I званичне историје Српске Војске.

власти имале су много разлога да презају од сваког повика, а ниједан разлог да се упуштају у политику лаке руке и атенгата. На другој страни, може се мирне душе тврдити, да је знање овог и оваког стања о изнурености и неспремности Српске Војске било један од одлучујућих фактора за аустроугарски Генералштаб и за аустријско Министарство Иностранних Дела у часу кризе. Искушење, да се изведе удар пре него што би Срби добили времена да се поново наоружају и да поврате снагу, било је наравно веома велико.

Овде бих хтео да застанем мало код Црногорског Питања, које сам споменуо, а које је у рачунима Беча играло много већу улогу него што се то обично мисли. Један од резултата Балканских Ратова био је, да је знатно ојачао покрет за уједињењем Србије са Црном Гором, које сад више нису биле раздвојене једна од друге аустријским или турским гарнизонима у Санџаку. Осим малог дворског круга, краљу Николи нико није веровао, а његови су синови сами проиграли били право да буду узети у обзир. С почетка године 1914, црногорски првак Мијушковић почео је био озбиљне разговоре са Г. Пашићем, на овој основи: да обе земље остану споља независне, свака под својом династијом; али да се уједине финансије, царине, и поште, да се изједначе закони и управа, да се споје војске под једном врховном командом, и да се заједнички оријентише спољна политика и уреди заједничко дипломатско заступање.¹⁾ За ове преговоре сазнали су и Беч и Берлин, те су се у Бечу духови толико узрујали, да је грофу Саларију, аустроугарском посланику у Петрограду, послато упутство да извести Сазонова, да, у случају да дође до уједињења између Србије и Црне Горе, »Аустро-Угарска не би остала миран посматрач«, будући да њени јадрански интереси не допуштају никакву промену у односу сила. Кад је ово Сазонов доставио Хартвигу (5. марта 1914), овај оде Пашићу и препоручи крајњу опрезност у овој ствари; а с почетка јула, по упутству Сазонова (од 7. јула), дође поново да саветује одлагање преговора, ради умирења Беча. Ово треба истаћи, јер доказује да ни Сазонов није имао ратоборних намера. Јасно је, уосталом, да је Беч био веома узнемирен, увиђајући да је јединство између Србије и Црне Горе неизбежно, ако Србију бржебоље не покори, — што му је давало још један потицај више за рат. И Конрад од Хецендорфа признаје, у својим мемоарима²⁾, да се овакову уједињењу противљавала само црногорска династија и њени припадници, па је и он био услед тога узнемирен.

¹⁾ Ово је објављено у Сибертовим »Diplomatische Aktenstücke«, стр. 629; извештај посланика Хартвига Сазонову, од 7. априла 1914.

²⁾ »Aus meiner Dienstzeit« III, стр. 663.

Друга једна чињеница, коју треба имати у виду кад се одређује одговорност за Рат, јесте Берхтолдово упорно противљење да узме у обзир разне покушаје посредовања између Беча и Београда у току последње две године пред Велики Рат. Најважнији овакав покушај била је Пашићева понуда, упућена по професору Масарику (који је у децембру 1912 био у Београду), да учини посету у Бечу у сврху закључења уговора којим би се удесили односи, и политички и привредни, између обе земље. О овоме сведочи писмо професора Масарика принцу Виндишгрецу од 6. децембра 1913¹⁾, из којег јасно излази, да је Берхтолд сматрао Масарика посредником који би тиме да ућари нешто сам за себе, па није уопште ни одговорио србијанскоме премијеру. О тој Масариковој посети за посредовање говори и Билински у својим мемоарима²⁾, где прича и о другој посети Пашићевој у Бечу, септембра/октобра 1913, поводом арбанашких немира на новој србијанској граници, када је гроф Берхтолд додуше примио Г. Пашића, и одржао с њиме конференцију, али је »заборавио« рећи му оно што је најпотребније, ако се хтело да не дође поново до несугласица између Аустро-Угарске и Србије.³⁾

На другој страни, треба се увек сетити, да је Србијанска Влада у три разне прилике за пет година — за време босанске Анексијоне Кризе, за Фридјунгова Процеса, и у своме одговору на Ултимаатум — понудила да свој спор с Аустро-Угарском преда беспристрасној истрази Хашког Суда, — поступак који не претпоставља нечисту савест од стране оног који га чини, нити жељу да сакрије иког од својих суграђана ако су криви. Доказивано је с неких страна, да би уступање ствари Хагу значило исто што и бацање у заборав; али је очигледно да су, све ако би се Антанта и показала млаком, две Силе — Аустро-Угарска и Немачка — могле силом наметнути озбиљну истрагу, у којем би случају за њима стајало јавно мњење целог света. Ствар је међутим у томе, да је Аустро-Угарска и сама имала веома нечисту савест у погледу Јужних Словена, па није нарочито жељкала могућност да се пред једним интернационалним судом понове призори из Фридјунгова Процеса, или да се изнесу унутарњи односи у Босни и Хрватској.

Али, иако постоји читав низ разлога који доказују да је Србијанска Влада била далеко од тога да жели провоцирати нов сукоб, она је свакако учинила велику грешку што није

¹⁾ Објављено у пештанском листу »Magyarország« од 25. јула 1924, и преведено у »Prager Presse« од 26. јула и. г.

²⁾ Варшава, I свезак 1924.

³⁾ Види о томе опширније у чланку Љ. Јовановића, »Берхтолд—Билински-Јовановић-Пашић«, »Нови Живот« од 11. априла 1925.

предухитрила захтеве Беча па из властите иницијативе наредила истрагу по овој ствари. Ова се омашка даје само донекле тумачити заузетости у изборној борби. О учешћу мајора Танкосића и Цигановића сазнало се одмах с почетка, па би било у најмању руку добра тактика, ако ништа друго, да се предузело штогод противу овака два јавно позната подозрива човека. Ова се пасивност даје утолико мање правдати, што је Господин Цимерман, немачки Државни Секретар за Спољне Послове, отворено опоменуо српскога Отправника Послова у Берлину, још 1. јула, да Србија треба да »изврши своју дужност« па да поведе истрагу противу осумњичених особа; а ако она то не учини, да »нико не би знао рећи шта се све може десити.«¹⁾ Београдска Влада слала је додуше неке окружнице својим посланствима у којима је уверавала, да је »апсурдно и веровати да би Србија било непосредно било посредно инспирисала подвиге оваке врсте«²⁾, те сузбијала сличне тврдње и осваде аустријске и мађарске штампе; али сва су та писма била намењена тек за дипломатску употребу. Она није предузела ниједан озбиљан корак да пронађе кривце, или бар да ограничи претерану пропаганду. Узаман је бечки посланик, Г. Јован М. Јовановић, слао опомене, — Влада је ћутала цуне три недеље; а кад је напokon, 20. јула, предала у Берлину ноту, с молбом на адресу Немачке Владе да се заузме на Балплацу, уверавајући да хоће да изађе усусрет захтевима Аустрије (гдегод може³⁾), било је већ прекасно, јер се ни Берлин ни Беч нису на њу више много освртали. Ова Нота била је, и по тону и у ствари, веома попустљива, и завршавала је обећањем да ће се пристати на све осим ако би »достојанство и независност« Србије били у питању. Читајући аустријски Ултимаатум напоредо с овим документом, човек се одмах мора сетити тајно признате одлуке Берхтолдове, да Ултимаатум тако састави да не може да буде прихваћен. Једино нејасно место у Ноти јесте уверавање Србијанске Владе, да је она »одмах изјавила своју готовост да поступи по закону« противу сваког србијанског поданика који би био ушлетен, док у ствари нигде нема трага (нити у српској Плавој Књизи нити иначе) да је икака акција предузета од стране Београда у том правцу, осим

¹⁾ »D. D.« IV, додатак IV, бр. 1.

²⁾ »Плава књига«, бр. 8.

³⁾ »Die Deutschen Dokumente« I, бр. 86. — Већи део ове ноте репродукован је окружницом за посланства, уз разне друге појединости. Чудно је само, да у српској »Плавој Књизи« (бр. 30.) има, уз текст ноте, и обећање, да ће се завести »оштрији закон противу злоупотребе експлозива«, којег у немачкој верзији нема. Х. Вендл (у својој књижици »Die Habsburger und die Südslawenfrage«, стр. 60) цитира само прву верзију.

што је званични орган Владе »Самоуправа« дао апстрактно израза овакоме гледишту тиме што је изјавио своје жаљење за Атентат.

У ствари, овако пасивно држање одговарало је потпуно карактеру и политичкој тактици србијанскога Премијера. Г. Пашић је увек више волео да сачека догађаје него да се веже за један одређен правац рада; и он је увек показивао сасвим оријенталну индиферентност према јавноме мњењу и у погледу себе и што се тиче његове земље. Разни неуспеси, да пред Европом представи ствар Србије у најбољем светлу, и онда кад се то веома лако дало постићи, и кад су противници најсмелије извртали чињенице, добрим делом потичу услед ове његове особине. Тако и овде. Од збирака дипломатских докумената, које су једна за другом објављиване, српска Плава Књига премашила је све својом оскудношћу и недовољношћу градива, иако је право да се спомене, да је при спремању за штампање Влада била озбиљно спречена својим хитним повлачењем из Београда у Ниш, при чему су многи документи морали бити остављени у Београду.¹⁾ Истина је, додуше, да ни енергична акција од стране Г. Пашића, оне прве недеље, па и прве две недеље након Атентата, не би навело било ратоборну странку у Бечу да одустане од својих намера; али би јој несумњиво покварило њену тактичку позицију, и умножило покушаје пријатељског посредовања споља. С те стране, дакле, Пашићева Влада има да носи такођер одговорност за оно што се догодило. Она би, дабогме, могла да се брани тиме што је била загњурена у изборну борбу од које је зависила цела будућност Радикалне Странке; али је правилно схватање свега што се дешава у Европи лако могло показати да су у питању ствари од неизмерно веће важности. Па ипак је Пашић остао пасиван, непокушавајући да се оправда пред Бечом, док је у исти мах, на другој страни, допустио да се војни резервисти отпусте кућама, и да се не предузме ништа за одбрану Београда, а Начелника Штаба Врховне Команде, војводу Путника, оставио је у Аустрији да настави своје лечење. Све то може да послужи, бесумње, као сведочанство, да он није нити спремао рат нити помишљао на рат све до последњег часа; али то, у исти мах, доказује и његову велику неопрезност и спорост у оцењивању догађаја.

¹⁾ Тек у години 1925, када је довршено ново и модерно уређено Министарство Иностранних Дела у Београду, и кад су враћени документи који су за време окупације однесени, било је могућно приступити реорганизацији архиве Србије на савремен начин. Кад овај посао буде довршен, биће напокон некадања Влада Србије у могућности да испуни своје обећање и објави довољно исцрпну збирку докумената о почецима Рата.

Било је, међутим, још један разлог да је Србијанска Влада остала неактивна у онако критичан час, а тај је: улога коју је играла такозвана Црна Рука. Ово тајно удружење основано је 1911 од остатака оне групе официра-завереника који су убили краља Александра Обреновића и краљицу Драгу године 1903, те која је онда растурена, добрим делом, услед дипломатске интервенције са британске стране. Његово је право име било »Уједињење или смрт«, а пристапе су врбоване међу онима који су отворено исповедали, да је у оним приликама убијање и терор најбоље средство за пропаганду, те који се нису задовољавали отворенијим и блажим методима друштвене и просветне агитације какве је у то доба проводила Народна Одбрана, основана 1909, после Анексионе Кризе, као наследница Македонског Революционарног Комитета, који такођер није презао од терористичке акције (а коме су на челу стајали политичари и јавни радници од угледа). Узгред буди речено — ради илустрације непоузданости аустријске извештајне службе —, у Бечу су, и пре и после Сарајевског Атентата, стално бркали ове две организације, Народну Одбрану и Црну Руку, иако је свако иоле обавештен о приликама у Београду знао да оне несамо не спадају скупа, већ да су једна другој у многоме противне, те да су им на челу људи који су се често управо душмански односили једни према другима. У Народној Одбрани превлађивали су све више млађи јавни радници, идеалисте, као Скерлић, Божа Марковић, М. Марјановић; она је у то доба углавном имала задатком, да сузбија неписменост у народу, да шири просвету, трезвењаштво, и хигијенско васпитавање, да отвара књижнице по селима и варошицама, и пре свега да даје обавештења и да буди интересовање у погледу националних питања на целој подручју југословенских племена. Ово последње доводило ју је, неизбежно, у сукобе с аустроугарским властима; али у њену програму и у њену држању ништа није било тајно или прикривено, осим што сваки национални покрет мора бити у неку руку субверзиван у држави с мешаним становништвом. Сасвим другаче стајало је са »Црном Руком«. Њени су чланови, како већ рекосмо, били завереници, и то су отворено признавали. Цела процедура, код примања у чланство и на састанцима, била је према томе, и носила је печат тајанствености и терора. Душа овог удружења био је Драгутин Димитријевић-Апис, човек доброг васпитања и привлачне личности, добар, одважан, и поносит родољуб, који је умео да искупи и држи око себе људе, али који није имао у своме суђењу мере и чије је честољубље било безгранично. Доба је било бурно за Србију, и многи млади људи ове групе одликовали су се у борбама Балканских Ратова, те су тако задобијали све више

улицаја на војне кругове. Сам Димитријевић, као пуковник, постао је године 1913 шефом Обавештајног Одељења Генералштаба, и цела извештајна служба ишла је преко њега. Колико је Влада знала о циљевима и тежњама Црне Руке, доиста је тешко рећи; али је она свакако имала пуно разлога — и моралних, и политичких, и са чисто тактичког гледишта — да ову организацију прати с подозрењем и без симпатија. Заста је и дошло до оштрог сукоба између њих с почетка године 1913, зато што су Димитријевић и његови другови, гледајући нарочито према Босни, заговарали концесије Бугарској. Овај се сукоб проширио, након другог Балканског Рата, у распру између цивилне управе и војних команданата у Македонији, и с почетка 1914 извесна група официра, припадника Црне Руке, тражила је да се повуче владина уредба којом се у новоосвојеним крајевима даје првенство грађанским властима. Тада је Влада учинила последњи очајан покушај да уступи свој ауторитет: Стојан Протић, у својству Министра Унутрашњих Дела, нареди да се провали у просторије удружења »Уједињење или смрт«, што је значило отворен рат са завереницима. Апис је, кажу, хтео већ да прихвати бачену рукавицу, па је смишљао чак и да дигне војну буну и да обори Пашићев Кабинет. То уосталом, иако не изгледа немогућно, није доказано; тек се свакако поуздано види и из овог, уза све остало, да државне власти у Србији несамо да нису биле у споразуму са терористама него су их и отворено побијале. Осим тога, обавештени смо, од лица којима поклањамо пуну веру, а која су непосредно после Атентата имала прилике разговарати о томе са Г. Пашићем, да Г. Пашић није нипошто одобравао овај акт, већ да је напротив тада био испуњен мирољубивом политиком према суседној Аустро-Угарској.

На другој страни, треба држати на уму да је удружење »Уједињење или смрт« имало присталица и међу официрима који нису били за терор; ово је било утолико лакше, што Апис о својим плановима није говорио често ни својој најближој околини. Додуше, сви ти планови и све те завере, који се везују за његово име, почивају често на причама из веома сумњивих извора; па и проф. Станојевић, у својој књижици, износи крупне оптужбе без икаквих ближих доказа. Потребно је стога много пажње и опрезности при испитивању ових прича. Поуздано је, међутим, да је Апис имао нарочито утицаја на четнике у Македонији, такозване »комитадије«, и њихове прваке »војводе«, међу којима се одликовао поименце Воја Танкосић, човек сурове душе и спреман на свако зло, али уједно идеалан друг и згодно средство у рукама Аписовим. Његове пустоловине по Старој Србији и Македонији начиниле су га популарним, нарочито међу разбарушеним делом вели-

кошколске омладине у Београду, међу којима су се налазили тада и млади босански студенти Принцип и Чабриновић. Ова двојица, живећи у оскудици и заражени туберкулозом, били су лако приступачни револуционарној доктрини и терористичкој акцији. Они, и други њихови босански другови, обратили су зацело пажњу Танкосићу, на преко њега и Димитријевићу-Апису, на маневре у Босни што их припрема Аустрија, и на које има да дође сам престолонаследник Фрања Фердинанд, човек за којег се држало да је главни стуб такозване »ратне странке« у Бечу и велики противник Маџара и Југословена. Кажу, да је тада Апис сазвао седницу ужег одбора Црне Руке, пред који је изнео предлог, да се Танкосићева два млада друга пошаљу у Босну да уклоне Надвојводу; али да су сви, осим њега и Танкосића, гласали противу предлога. Да ли је он онда ипак извршио наум на своју руку, или је већ било касно да заустави започету акцију, не може се утврдити. Поуздано је, на другој страни, да многи истакнути приручници нису о припремама за Атентат ништа знали, и нема никаквога разлога неверовати тачности исказа једнога од њих, иначе доброг пријатеља стрељаног пуковника Димитријевића (који је и сам био осуђен у Солуну на 20 година заточења), пуковника Чед. А. Поповића, који је, под пуним потписом, описао¹⁾ свој разговор са Димитријевићем о Сарајевском Атентату (вођен у току Рата, године 1915), из којег излази, да је Танкосић свакако обавестио Аписа о намери босанских младића, да учине пошто-пото неко »велико дело«, и да је тражио од њега одобрење »да их пусти да иду тамо«, али да је целу ту ствар доста олако узимао и да нипошто није помишљао нато да овакав атентат може изазвати рат.²⁾ У сваком случају јасно је, по свему што се зна, да би тешко ико задржао био младиће од намишљенога чина, ма шта да се противу тога предузело.

Иако је дакле поуздано да је пуковник Драгутин Димитријевић-Апис знао за целу ову ствар, па да је био са двојицом атентатора и у вези, преко Танкосића, то још нипошто не доказује, да је он дао главни потицај за убијство, како то тврди, без доказа, професор Станојевић. И Чед. А. Поповић, и многи други који су га лично познавали, тврде супротно, да

¹⁾ У београдским »Новостима« од 28. јуна 1924.

²⁾ Ту је верзију употребио поуздано и проф. Станојевић у својој књижици, само што јој је он дао сасвим други обрт, тврдећи, да су Апис и Танкосић »послали у Босну људе да убију престолонаследника Фердинанда«, те представљајући уопште ствар тако као да је пуковник Димитријевић »прихватио и организовао атентат на аустријског престолонаследника«.

је он био и сувише интелигентан а да не би умео одмерити домањај оваке акције. Уосталом, цела ова историја у вези је са мрачном афером Солунскога Процеса¹⁾; овде ћемо засад само споменути, да су пуковник Димитријевић и други одлични официри осуђени на смрт с пролећа 1917, под оптужбом да су припремали тобоже атентат на живот Престолонаследника. Познато је, да је тада — када се са многих страна тражила милост за официре на смрт осуђене — помиловање за Димитријевића-Аписа ускраћено, наводно ради тога што је доказано његово учешће у Сарајевском Атентату. Није додуше јасно кака посла има кривица за убијство у Сарајеву са атентатом на Престолонаследника у Солуну; али се зацело рачунало с тим, да ће се из Париза и Лондона показати слабије интересовање за Димитријевића кад се сазна да је ушлетен у Сарајевску Аферу, па су онда брже-боље њега и још двојицу уклонили с пута. Да ли постоји исповест Аписова о учешћу у убијству Надвојводе, и на који начин се до ње дошло, то још није утврђено; али све да и има такав докуменат, он би једино служио као сведочанство, да је сам пуковник Димитријевић сматрао ово дело својом главном »заслугом«... Радикалска Влада, пошто се послужила овом причом, или овом исповешћу, да се отресе свога најопаснијег премца и противника, подгрејавала је ову историју дуго још после Рата, поименце у часовима кад би се говорило, или поговарало, о некакој ревизији Солунског Процеса; а и такозвана Бела Рукa, састављена из контра-завереника, и створена у Солуну, која је међутим постала стожером Радикалне Странке, натеривала је отуд воду на своју воденицу. Очигледно је да књижица професора Станојевића потиче из исте кујне, и следи исте циљеве, те стога његови подаци и његово излагање, сервирани само као делићи онога што се уистину догодило, и јесу водич који заводи на стрампутицу. Он је покушао да баца нову светлост на један мрачан кут живота Србије, али је жижка од које долази та светлост сасвим померена.

Права иницијатива за Атентат потекла је од саме Босне, и један од завереника који је остао у животу, Боривоје Јевтић²⁾ не претерује нимало кад изјављује, да то »није дело једног усамљеника, једног националног егзалтованог појединца, него целе омладине у Босни«. Не може се довољно нагласити, да велика већина омладинаца у Босни, а у мањој мери и у Хрватској и Далмацији, није хтела да слуша народне прваке и да одобри њихову партијску политику и тактику, већ је — одговарајући

¹⁾ О којој ћемо опширно говорити у једном другом, већем, делу: у »Историји Југословенског Уједињења«.

²⁾ У својој књижици »Сарајевски Атентат«, изашла у Сарајеву 1923.

на насилничку аустро-маџарску владавину у југословенским покрајинама, а имајући пред очима контраст између ње и Србије након победа Балканских Ратова — пошла била путем револуционарне и терористичке акције. Колико је немир захватио био млађе генерације, видело се најбоље по школским штрајковима из политичких разлога у Загребу и по другим градовима, у знак протеста противу диктаторства Цувајева; а онда и по многобројним југословенским студентским листовима и часописима, у Прагу, Бечу, и иначе. Како је опасност била велика доказује читав низ атентата, од којих је Сарајевски био шести по реду у року од четири године (јуна 1910 пуцао је Жерајић на генерала Варешанина, босанског намесника; јуна 1912 Јукић, а новембра исте године Плашиншчак, на Цуваја; августа 1913 Дојчић, а маја 1914 Шефер, на барона Скерлеца). Сви ти атентати потичу од Хрвата или Срба из Монархије, а ниједан од њих није имао никакве везе са Србијом, док је један од атентатора дошао тога ради чак из далеке Америке.

Когод је познавао, ма и најповршније, прилике на Југу, знао је да је тамо атмосфера пуна електричности, и да до експлозије може доћи свакога часа. Што се мене лично тиче, сећам се живо како сам, након боравка од четири месеца на југоистоку Европе (од марта до јула 1913), дао одушке својој бојазни тако отворено, говорећи у Бечу са својим пријатељима, да ме је један од њих повео самоме Билинском, и тражио да пред њим поновим своје опомене, да треба мењати правац политике ако се хоће да избегну револуционарни изливци. Речју, цео званични Беч, Пешта, Београд, Загреб, и Сарајево, без разлике, и на тисуће других људи, као што сам био и сам, знали су каква опасност прети Надвојводи са том посетом у Сарајево на Видовдан.

Али сама завера, са свим својим гранама и везама, откривена је тек после Рата. Сад се зна, да су групе студената биле образоване у свим градовима Босне и Херцеговине, на челу којих су редовно стајали младићи који су били успели да се, бар за неко време, придруже којој од четничких јединица у Србији за Балканског Рата. Како смо већ раније показали, интелектуалну иницијативу давао је Владимир Гађиновић у Лозани, са малом групом својих пријатеља у Сарајеву, поименце Данилом Илићем и Пушаром. Још у зиму пре тога, они су се били одлучили на терористичку акцију; али су тек с пролећа, кад је посета Надвојводе у Босни званично објављена, коначно решили да њега одаберу својом жртвом. Исечак из новина, што га је Пушара послао Чабриновићу у Београд, било је довољно да потакне на дело овога и његове другове Принципа и Грабежа. Њихове су главе већ биле пуне терористичке

стичких идеја, па се касније видело и у току њихова процеса да је нарочито Принцип често ноћу посећивао Жерајићев гроб у Сарајеву, где се заверавао да ће га осветити каквим сличним атентатом противу аустријских угуњетача. Ово признање довело је до неке врсте отвореног ривалства пред судом између оба атентатора, будући да је и Чабриновић тврдио да је одлазио на гроб Жерајићев, и то још раније него Принцип, и да се је решио био да пође за примером Жерајића, знајући да не може сам дуго поживети.¹⁾ Тешко је данас установити, који се од двојице први одлучио на дело; али је лако могућно да је то био Чабриновић, који је имао још и тај разлог, да се својим чином одвоји од свога оца, шпијуна, те да спере љагу са части своје породице, како је он то сам схватио. Једна је ствар сасвим поуздана: да су сва три младића патили од сушице и били неурастеници, да су материјално једва везивали крај с крајем, и да су били на свашта спремни; као и то, да је сваки од њих већ смишљао да изврши какво очајничко дело у својој босанској домовини, пре него што је и допро до њих абер Пушарин.

Начин на који су они дошли до оружја био је одиста доста прост. Њихов главни помагач, Милан Цигановић, био је као и они босански емигрант у Србији, који је имао неко сасвим подређено место у жељезничарској служби; тако подређено да су србијанске власти, кад је Аустро-Угарска навела и његово име као учесника у завери, једва с тешком муком пронашле да такав човек постоји.²⁾ Они су се први пут састали с њим у доста неодређеним околностима: упознао их је у једној кафани један заједнички пријатељ келнер, а они су подозревали да ће и он бити један од многобројних аустријских агената који се врзу по Београду. Али је он набрзо задобио њихово поверење: он је, наиме, служио за Балканског Рата у Танкосићевој Чети, у коју је и Принцип покушавао ући па је одбијен као недовољно развијен. На процесу је Принцип порицао да је икад срео Танкосића, а није било разлога да лажно исказује, јер је иначе са дивљењем о њему говорио, нетоварећи на њ одговорност за само дело. Изгледа међутим поуздано, да је Цигановић довео бар једнога од оне друге двојице у непосредан додир са Танкосићем; а у сваком случају,

¹⁾ Види чланак П. Слијепчевића у »Новој Европи« од 1. јуна 1925, стр. 491.

²⁾ Што Г. Љуба Јовановић о овоме каже у своме чланку, у »Крв Словенства«, сматра Г. Вегерер — у »Kriegsschuldfrage« за јуни 1925 — веома компромитујућим за Србијанску Владу; у ствари, то само потврђује мишљење, да Г. Пашић и његови другови нису никад чули за овога човека, а још мање се њиме служили.

сви признају да су од њега добили револвере и ручне бомбе. То је оружје међутим сразмерно лако било добавити тада у Србији, јер су га на све стране делили четницима када су они уз редовну војску ушли у Македонију године 1912. Уосталом, зна се и то како се је баш до ових бомба дошло¹⁾; па изгледа чак, да су оне купљене за новац који је руски војни аташе (Артаманов) у Београду давао шефу Обавештајног Одсека Генералнога Штаба (Апису) за трошкове око набављања обавештења којима су се и Руси служили.²⁾ Те су бомбе дакле добили млади Босанци, заједно с револверима, од Танкосића; али иначе, сва сведочанства и сви знаци доказују, да је тачна њихова тврдња, да је подстрек за убијство дошао једино из Босне. Можда би се могло рећи, да без мајора Танкосића не би могли били доћи до бомба; али, на крају крајева, сам Атентат је извршен »браунином«, а браунинга је било довољно свуда, и није било потребе да се тек уносе из Србије.

Као што смо већ видели, било је седам наоружаних људи који су чекали на Надвојводу, све на извесном одстојању један од другог дуж обале; и то, прва група, која се састојала из Чабриновића, који је бацио бомбу, Принципа, који је погодио и убио, и њихова пријатеља Грабежа, и друга група, у којој су били Цветко Поповић, Васо Чубриловић, и Мехмед-баша, и напосред Пушара, који је вребао Надвојводу на другом месту, и који тек што је био стигао у Сарајево оно јутро. Иза свих њих стајали су Илић и Вељко Чубриловић, који су обојица после заједно обешени, а читав низ других младих људи био је више или мање посвећен у појединости. Ово је навело самог главог сарајевског надбискупа Штадлера да изјави, набрзо после Атентата, да би Надвојвода тешко био измакао, све да га је Принцип и промашио, јер би имао да прође још кроз »читав шпалир убојица«. Ипак се беспристрасном испитивачу свих околности намеће чињеница, да је овде случај играо главну улогу: да Надвојводин аутомобил није терао шофер који није познавао варош, овај би прошао био поред места где је Принцип стајао са великом брзином, и он веро-

¹⁾ О томе би умео причати пуковник Миодраг Васић, сада у миру, а у оно доба шеф Пиротехничког Одељења крагујевачког Арсенала.

²⁾ Све остало о пуковнику Артаманову и осталим личностима, у вези са припремама за Атентат, о којима говори чланак »Тајне београдске камариле«, потписан од Николе Ненадовића, у »La Fédération Balcanique« од 1. децембра 1924 — на који се позива Госпођица Е. Дурам, прво у својим чланцима, у »Foreign Affairs« за фебруар 1925 и »The Manchester Guardian Weekly« од 3. априла 1925, а после и у својој књизи »Сарајевски злочин«, Лондон 1925, — веома је сумњиве провенијенције, и може се сматрати потпуно измишљеним.

ватно не би никако ни покушао да пуца. Овако је шофер, видећи где редарствени аутомобил пред њим улази у једну узану споредну улицу, зауставио своја кола, и ишао полако, а онда је, по наређењу генерала Поћорекa, пошао лагано уназад, отприлике на два-три метра пред Принципов револвер. Да тога није било, може се рећи, да би Надвојвода или измакао, или био убијен од руке којег другог завереника који своје оружје није добио из Србије. Поуздано је, да се је и много других омладинаца било заверило да ће га убити, и да су сличне групе постојале и у Хрватској и Далмацији. После Рата, на пример, чуо сам о једном месту у Далмацији, кроз које је Надвојвода требао да прође на путу за Босну, да су више младих људи, без икакве везе с организацијом у Босни, наумили били да га не пропусте жива; и то није био само један случај. Уосталом, завера босанских емиграната против Фрање Фердинанда, као главне сметње ослобођењу и уједињењу Босне са Србијом, датира још из године Анексије (1908/9), па је било и покушаја атентата, односно веома озбиљних припрема за атентат, још године 1909 (о којима је нешто начуо и проф. Станојевић, само што — по своме обичају — није своје изворе проверио него је говорио насумце); али би нас сувише далеко одвело, да се у све то овде дубље упуштамо.

На процесу који је следовао, изнуђене су од заробљеника многобројне појединости које веома јасно илуструју њихово држање према званичној Србији. Тако, на пример, доказано је, да стварне тешкоће при кријумчарењу оружја и бомба нису долазиле од стране Босне, већ од Србије. То се тумачи тиме што је у Србији, иако су тако мало њих знали за тајну, постојала стална опасност да власти открију заверу, док су у Босни Вељко Чубриловић и Илић имали несамо извештај број ђака-помагача него су се били постарали и да добију помоћ од више сељака (међу овима браће Керовића, Миловића, и Стјепановића), који су их познавали, веровали им, и радили из пријатељства и националног ентузијазма, а не за љубав новца, још понајмање за новац из Србије.¹⁾ Штавише, из једне веома значајне појединости произилази, да неки од оних, на србијанској страни, који су помогли Принципа и његова два друга да пређу преко Дрине, такође нису имали ни појма о завери која се спрема. Миловић, рибар на Дрини, који је био веза између оба »подземна« система, побегао је поплашен након Атентата у Србију, и тражио је помоћи од Боже Милановића, председника месне Народне Одбране у Шалцу; али га је Мила-

¹⁾ Види чланак трећег брата Чубриловића, Бранка, у »Новој Европи« од 1. јуна 1925.

новић дочекао грубо, и није му хтео дати склоништа, говорећи: »Кад си радио непитајући мене, иди па сноси последице сам«. И Миловић се вратио кући, где је ухапшен, па касније одведен и у тамницу у Мелерсдорфу, и ту је умро услед занемарења, пошто је након злостављања морао бити оперисан. Он сам причао је то што му се десило у своје време своме другу у тамници Васи Чубриловићу (сада професор на Сарајевској Гимназији) који је то и предамном поновио.¹⁾ Зар не илуструје овај мали догађај дивно однос између Народне Одбране и Црне Руче, и зар не обелодањује јасно држање одговорних чланова Народне Одбране наспрам једног терористичког чина? На процесу, у једном моменту, државни тужилац је изнудио од Принципа одговор на своје питање: које су још особе у Србији знале за његове намере; одговор је гласио: »Нико осим Цигановића и нас самих није знао«. — »Зар нико од Народне Одбране није знао?« — питали су га поново; »а онај мајор (Танкосић) што вам је дао бомбе?« — »Танкосић није имао никаква посла са Народном Одбраном«, — одговорио је Принцип; »он је био с њом на врло рђавој нози. Његово учешће у Атентату било је његова лична ствар, и није имало никакве везе са Србијом«. Ово, уосталом, само потврђује што је већ и иначе било познато из других извора (али што је брижљиво избегавао да сазна Балшцац године 1914, а Г. Вегерер данас).

Кад је о овоме реч, вреди истаћи слободно и независно држање пред судом, и веома одређене погледе свих оних младих људи оптужених за учешће у Атентату. Иако смо дужни да општро осудимо њихов чин, исто смо тако дужни да им признамо, да су се од првог до последњег поносили њиме, да су без устезања прихватили све последице, и да су одбили сваку помисао било каквог утицаја споља. У овом свом поноситом и самосвесном држању нису се ни за часак поколебали, иако су неке од њих свирепо злостављали у тамници, па су их чешће и тиролски војници на стражи засипали блатом када би ишли у судницу. Готово без изнимке, они су пред судом исказивали, да их је њихова вера у јединство Југословена навела на акцију. Неки су, као Поповић, тврдили да су подједнако Срби и Хрвати, док су други, као Васо Чубриловић, порицали икакву разлику између Срба и Хрвата; а трећи опет, као Грабеж, изјављивали, да је код свих њих »национална вера« заменила религијозно уверење.²⁾

¹⁾ Види и чланак П. Слијепчевића »Омладина и Сарајевски Атентат«, у »Новој Европи« од 21. јуна 1925, стр. 546.

²⁾ Види чланак П. Слијепчевића, »Југословенство сарајевских атентатора«, у »Новој Европи« од 1. јуна 1925, стр. 489—502, који се углавном састоји из одломака стенографских записника са процеса.

Сам Принцип, који је — према сведочанству очевидаца разног мишљења, стајао за читаву главу над свим осталима у погледу одлучности и јасноће уверења, дао је у току расправе два корисна разјашњења. Запитан од Председника Суда, да ли је рекао »да је било морална дужност Србије да, као слободан део Југословена, ослободи као слободна држава неослобођене Југословене«, он је одговорио: »Да, али не сада, јер је сада Србија уморна« (након два рата). А запитан од државног тужиоца, како је могао и помислити, након искустава од 1908 и 1912, да би Аустроугарска остала неактивна пред оваким злочиним, одговорио је: »Зато што је цела ова ствар било наше сасвим приватно подузеће, а не званично, како то каже оптужба. Србија нема с њиме никакве везе, па не може бити ни одговорна за наше дело.« Ова изјава, учињена на неколико месеца пошто је букнуо рат, представља несумњиво прави дух босанске омладине. За њих је Србија била Пијемонтом, у који су они полагали своје наде за будућност; али баш из тог разлога, они су настојали из све снаге да покажу шта они вреде, да докажу да су Југословени у Монархији достојни своје слободне браће, према оној познатој, да онај који хоће да буде слободан мора и сам умети ударити кад извесни куцне час. Стенографски записници са судске расправе не откривају ни најудаљенији траг о каквом учешћу званичне Србије.¹⁾

Треба још додати, да су од свих разних група и чинилаца у Србији, који овде долазе у обзир, политичари имали понајмање привлачности за нове нараштаје у Босни. Ти млади људи упирали су своје погледе у српску војску и њене вође, у српског сељака-војника, у оне српске интелектуалце у Београду који су радили на остварењу југословенског јединства чисто културним и интелектуалним средствима (као што су били Скерлић, Цвијић, и други), и најзад, суровији међу њима, упирали су погледе у фанатике из Црне Руке. Али су они још тада знали и осећали, да владини кругови Србије, а поименце

¹⁾ Извештаји који су објављивани у току Рата од професора који се потписује измишљеним именом »Pharos«, врло су непотпуни и често нетачни; види се да им аутор не зна ни најосновније елементе питања услед којих је дошло до процеса, те брка чак и југословенску идеју са неком политичком странком. Целокупни извештаји са процеса нису никада објављени, делом и зато што су оригинални записници однесени из Сарајева у Беч, па се Југословени после Рата нису могли њима користити; али је недавно нађен у Сарајеву један препис, те има наде, да ће ускоро моћи бити објављени у својој потпуности. Јер је очигледно, да се из њих сада најбоље дају објаснити побуде којима су вођени завереници у својој акцији.

Г. Пашић и његова непосредна околина, немају никаког разумевања за југословенски идеал, већ да посматрају све са уско србијанског и православног становишта. Ова чињеница постајала је полако све јаснијом у току десет година, начичканих догађајима, које су следовале Атентату, и није случај данас, да се Пашић и његова клика још увек налазе у борби противу југословенске мисли, док се напротив они од учесника у босанском покрету који су остали живи налазе готово без изнимке на страни опозиције.

Још ћемо једну анегдоту овде испричати која врло добро карактерише становиште завереника. На неколико недеља пред Атентат, сарајевска група атентатора одлучи да открије своје намере Николи Стојановићу, касније једноме од најугледнијих чланова Југословенског Одбора, а тада понајактивнијем вођи млађих Срба у Босни; али како су сазнали да се он баш спрема у Београд, они одједаред променуше намеру и задржаше тајну за себе, бојећи се, с правом, да би он могао скренути пажњу Србијанској Влади, те тако омести њихове планове.¹⁾ Данас се једнодушно мишљење Младе Босне даје исказати реченицом Г. П. Слијепчевића (дугогодишњег тајника друштва »Просвете«, и присног пријатеља главних револуционара, нако он сам не спада међу терористе): »О младина (босанска) радила је без Владе (Србије), тајно од Владе, и против Владе.«²⁾

Држимо да смо изнели довољно доказа да покажемо, како је теорија о непосредном учешћу Србијанске Владе у завери апсурдна и неодржива. Остаје још да се испита веома важно питање, да ли је Србијанска Влада уопште ишта знала од свега што се спрема, и да ли је могла спречити злочин да је на време скренула пажњу коме треба. С обзиром на заштрени сукоб у коме се налазила према Црној Руци, више је него вероватно да с те стране није могла ништа сазнати, а још мање да је могла и сама имати удела у завери. Али има разлога да се верује, да је Чабриновић брбљао ствари још у Београду, како то тврди Јевтић у својој књижици, па је понешто могло допрети и до ушију полицији. Чабриновић је био син једног аустројског полицијског агента, и кад га је београдска полиција хтела прогнати због неуредног пасоша, кажу да је Аустроугарски Конзулат протестовао.³⁾ Већ сам овај факат показује,

¹⁾ Ово сам сазнао и од Г. Стојановића, и од завереника који су још у животу.

²⁾ »Нова Европа« XI, 545.

³⁾ Ово је изнесено у »Балкану« од 1. јула 1914, и прештампано од аустројских листова без демантија.

колико је дубоко ухватило било корена националистичко и револуционарно расположење чак и у најсумњивијој средини.

Како било да било, тек ово је питање искрснуло опет на видело потакнуто једним јединственим чланком, поводом десет-годишњице Рата, из пера Г. Љубе Јовановића, бившег председника Народне Скупштине, а у часу Атентата Министра Просвете у кабинету Г. Пашића. Тај је чланак објављен у књижици »Крв Словенства« (штампана у Београду, 1924), и у њему каже писац: »Не сећам се више да ли је то било крајем маја или почетком јуна, кад нам једнога дана каза Г. Пашић... да се неки спремају да оду у Сарајево и убију Фрању Фердинанда, који је тамо имао доћи и бити свечано дочекан на Видов-дан«. Он додаје, да се »то спремало из круга људи тајно организованих и патријотских ђачких кругова босанско-херцеговачких у Београду«, и да је тадашњи Министар Унутрашњих Дела, Ст. Протић, уз пристанак својих другова, »издао наредбу пограничним властима на Дрини, да спрече прелазак младићима који су тога ради пошли из Београда«, али да су их те »власти« (знак навода је његов), будући и саме у организацији, пребациле, а Београду јавиле да им је наређење касно стигло. Мало затим, он описује своје узбуђење и своју забринутост, када је први пут телефонски сазнао вест о убијству у Сарајево: »Иако сам знао шта се тамо спремало, опет сам, држећи слушалицу, био као да ме ко изненада лупио; па кад се после први извештај потврђивао и с других страна, поче ме тешка брига морити«. Цели чланак је написан небрижљиво и најивније, по сећању, и његов писац као да је потпуно смео с ума, како тешку оптужбу садрже његова признања, ако их треба дословно узети, — што бисмо по праву морали чинити у овакову случају, кад политичар од угледа пише о предмету који засеца у живот и част његове земље и њега сама.

Читаоцу се одмах намеће питање, да ли је Београд предузео икакав корак да обавести Беч о завери која се припрема, у којем би случају званична Србија била потпуно решена сваке кривње. Ту треба потсетити, да су гласови о овакову обавештењу доиста кружили непосредно након Атентата.¹⁾ Истина је, да је Г. Јовановић, тада посланик Србије у Бечу, који је био и сувише добро обавештен а да се не би узрујао услед свега што се догађало у крајевима на Југу, отишао Билинском и з властите иницијативе, прве недеље месеца јуна, да му скрене пажњу колико је ризикантно да Надвојвода учини

¹⁾ Први такав глас чуо се кроз интервју што га је Г. Спалајковић дао листу »Новое Времја« 30. јуна или 1. јула, но који је званично демантован са Балплаца 3. јула.

своју посету Сарајево на сам »Видовдан«, будући да би се то неминовно сматрало од свих Срба и с ове и с оне стране границе као нарочита провокација. Тврдило се, неколико пута, да је Г. Јовановић 18. јуна добио и званично упутство од Г. Пашића, да достави абер аустријском Министарству Иностранних Дела.¹⁾ Али ме је сам посланик Јовановић изречно уверавао, да никад није примио овака упутства нити по њима што предузимао. Ово се још више потврђује чињеницом, да Билински, у својим мемоарима, нигде не спомиње ни речју овакву опомену; он, напротив, изречно пориче да је Цару говорио противу посете Престолонаследника у Босни, »будући да нисам имао разлога мешати се у ово војничко путовање.«²⁾ А и барон Румерскирх (Rummerskirch), који је тада био управник дома Надвојводина, пориче да би Билински икад дошао био с оваком ствари. Остаје дакле на званичном Београду да докаже, или да је оно што је знао било много неодређеније него што Г. Љуба Јовановић жели да верујемо, или да је обавестио о опасности Беч на начин, или путем, за који ми досад још нисмо могли сазнати. Па ипак, упркос живе дискусије која се овим поводом заметла у Средњој Европи, и у Великој Британији и Америци, Београд је пустио да протекну месеци а да није учинио никакве званичне изјаве. Обећали су Плаву Књигу још априла 1925, али после о томе није више било говора. Тек у најновије доба, поводом свога личног размимоилажења са Љубом Јовановићем, проговорио је и Г. Пашић!...

Ствар свакако не може остати нерашчишћена. Јавно мњење у Европи и у Америци заинтересовало се је више него икад за проблем одговорности за Светски Рат, и има права да тражи пуно и подробно обавештење од Г. Љубе Јовановића и његова шефа Г. Пашића. Ако до тога не дође на озбиљан и документован начин, мораће будући историчар, излажући агресивну

¹⁾ Ова се тврдња први пут јавила 1916 у делу пок. Е. Денија »La Grande Serbie«, на страни 277, а с појединоштва ју је доцније изнео Ђ. Јосимовић, чиновник посланства под Г. Јовановићем, у »Wiener Sonn- und Montags-Zeitung« од 23. јула 1924; али ме уверава сам Г. Јосимовић, да он никад није овако што тврдио, и да су факта изнесена у тој изјави потпуно лажна. Врло је вероватно да је и овај чланак писао злогласни Леополд Мандл, који је готово двадесет година у званичној аустријској штампи водио борбу противу Србије, па је сад наставља у исти мах у »Reichs-post«-у, главном органу хришћанских социјалиста у Бечу, и у »La Fédération Balcanique«, комунистичком месечнику који излази у Бечу о трошку руске Совјетске Владе!

²⁾ Јасно је, дабогме, да је цела памет Билинскога, док је ово писао, била усредсређена пре свега око сукоба између војних и цивилних власти, о којем смо горе већ говорили.

политику Балплаћа на Балкану и истичући злочиначку небрижљивост аустроугарских области у Босни, оптужити и Србијанску Владу за још већу кривицу, да је одобравала злочин, рачунајући да ће јој он помоћи у њеним нацијоналним циљевима, а заборављајући факт да »зло дело мора на видело«.

Злочин у Сарајеву свакако је мрља на покрету за југословенско јединство. Али, ако хоћемо да будемо праведни, главну кривњу морамо доделити Аустро-Угарској, која је насилничком политиком код куће а изазовном на страни дигла противу себе све делове југословенске расе. Без обзира на убијство, вода у лонцу на ватри кључала би и даље, све док Аустро-Угарска не би развила политику која би задовољила интересе Југословена, или, у противном случају, све док Југословени не би нашли начина да стресу са себе њен јарам.

ДОДАТАК.

»Открића« Г. Љубе Јовановића.

Чланак Г. Љ. Јовановића, у алманаху »Крв Словенства«, прошао је, у доба кад је написан, једва запажен и код куће, у Југославији; јер је у хити штампан, у неугледном издању (Г. Ксјуњина, једног руског избеглице-новинара у Београду). У Енглеској је први пут свратио на себе пажњу с почетка децембра 1924, када га је госпођица Дурам (Edith Durham) прво опширно цитирала у једном свом предавању пред Британским Институтом за Интернационална Питања, а затим коментаришала разним степенима жучности по часописима, и то у »Foreign Affairs« (орган пок. пацифисте Морела) децембра 1924, у »Contemporary Review« јануара 1925, и у немачкој »Die Kriegsschuldfrage«. Британски Институт за Интернационална Питања узео је ствар толико озбиљно, да је дао превести и штампати у целости чланак Г. Јовановића, у броју од марта 1925 свога »Журнала«, а и Г. Лео Макс (Maxse) га је донео у априлском броју своје »National Review«. Много важности придавано је исказу Г. Јовановића и од стране Г. професора Феја (Sidney V. Fay, признатог ауторитета у Америци у питању одговорности за Рат), који је о њему говорио нарочито у своме предавању пред годишњом скупштином Америчког Историјског Друштва у Ричмонду (Va.) 27. децембра 1924, у кругу слушаца од неколико стотина историчара из свих крајева Америке; а касније је о томе написао и два чланка, у »Current History« од октобра и новембра 1925.

Ја сам и лично узимао учешћа у дискусији која се развила после предавања и Госпођице Дурам и професора Феја, осећајући од самог почетка да ову ствар треба темељно испитати. Ово је постало још јасније кад је »Die Kriegsschuldfrage« (немачки часопис, основан у циљу да одговорност Немачке за Рат пребаци на туђа леђа, те да тако припреми

терен за ревизију Мировног Уговора) начинила чланак Г. Јовановића средиштем своје кампање, доказујући из броја у број, са све већом жестином и упорношћу, да ова открића чине потребном темељну ревизију досадашњег суда о кривици за Рат. Нико паметан не може замерити Немцима што су се брже-боље ухватили оруђа које им је лудост Г. Јовановића дала у руке, а чија је веза са чувеним Прикључком Уговору Версајском, па чак и са проблемом репарација, очигледна.

Видећи шта се ради, пријатељима Србије у Енглеској било је немогућно чинити се невестит, па сам ја још 16. фебруара 1925 објавио једно писмо у »Тајмсу«, у којем сам исказао наду, »да ће обоје, и Г. Јовановић и његов шеф, Г. Пашић — који је и сад, као што је био онда, Председник Владе — дати изјаву, доста јасну да разреши кривице њих и њихове другове, и да их ослободи обеде што је противу њих дижу њихови непријатељи у Енглеској и у Немачкој, да су знали за злочин који се има извршити у Сарајеву и да су му ишли на руку. Будући да сам за све време Рата развијао нарочиту активност заступајући гледиште да је званична Србија потпуно невинна, осећам се утолико више обавезним да исто тако јавно изнесем и супротне тврдње, кад оне потичу из тако добро обавештених врела, те да подвучем потребу да се ствар што пре објасни.« Завршио сам овим речима: »Све ако се искази Г. Јовановића и не буду могли побити, то не би ни у којем погледу изменило две основне чињенице: 1) да је једно од главних настојања аустроугарске политике у годинама пре Рата ишло затим, да изолује и покори Србију, и 2) да се је политичко незадовољство, које је граничило буном, ширило посвуда у јужним крајевима Аустро-Угарске, као последица аустромађарске племенске политике, и без икаквога обзира на акцију званичне Србије. Али треба одмах додати, да би немоћ Београда да довољно објашњења несамо утицала на наш суд о догађајима који су се збили непосредно пре Рата, него — што је још много важније — и на наше држање према званичној Југославији данас, јер њеном судбином управљају исте страначке вође који су били на влади јуна месеца године 1914.«

Ускоро после тога јављено је у београдској штампи, али не од званичног Пресбириа, да је Југословенска Влада одлучила издати нову Плаву Књигу о узроцима Рата. Тим поводом написао сам, на пет недеља касније, још једно писмо »Тајмсу«, у којем сам замолио његове читаоце да се уздрже од суда док ови документи не буду објављени. Али је од тога доба прошло више од годину дана, а о Плавој Књизи ништа се даље није чуло; штавише, вероватно је она објава и учињена само из тактичких разлога, у циљу да умири критичаре док се цела агитација и бука не слегну. Жалибоже, Југословенска Влада, место да докаже своју невиност опширним излагањем чињеница, завила се велом тајности. И још горе, званични органи Радикалне Странке наставише искоришћавати ову ствар у партајске сврхе. Године 1924, предводио је умереније и помирљивије крило радикала баш Г. Љуба Јовановић, па је у једноме часу и позван од Краља да састави Кабинет, тако да је изгледало као да ће он пристићи непоустљивијега Г. Пашића у вођству Странке. Важност која се придавала на страни оном његову чланку

узели су поводом неки београдски листови да отворе најжешће нападаје противу њега, и априла месеца нашао се он потпуно изолован у својој властитој странци, у опасности да буде политички умртвљен. Он је међутим стао одговарати надугачко и нашироко својим критичарима низом чланака у »Новом Животу«; али иако је захватио био читавих тридесет година србијанске повести, он ни додирнуо није праву ствар, наиме, да ли је Србијанска Влада знала за заверу, па је пропустила да о њој обавести Беч.

Ствар је, међутим, у томе, да су изјаве у његову првобитном чланку тако потпуно јасне и одређене, да може да буде само једно од овога двога: или ондашња Србијанска Влада, сазнавши о завери, и покушавши из властите иницијативе да ухвати злочинце, али без успеха, намерно није известила о томе аустроугарске власти, па је тиме навукла на себе кривицу саучесништва у злочину који није она припремила нити желела; или је Г. Јовановић, из нарочитих личних разлога, погрешно приказао право стање ствари, а његови некадашњи другови, опет из властитих разлога, уздржали се да јавно кажу да лаже.

Читалац ће, у III и IV одељку ове књиге, наћи довољно података које би тешко било довести у склад с првом горњом могућношћу; па како сам, након обновљених покушаја (види о томе »Нову Европу«, од 1. марта, 1. априла, и 11. маја 1925), узалуд тражио било какву изјаву од званичног Београда, сматрам својом дужношћу да, у интересу истине, изнесем сасвим отворено своје разлоге, зашто мислим да треба прихватити другу горњу могућност.

Г. Љуба Јовановић је, баш као и његов бивши шеф, политичар старе балканске школе, и има за собом револуционарну прошлост. Он је пореклом из Јужне Далмације, и у Србију је дошао побегавши из завичаја након неуспелог устанка од 1881. Он се је отада стално, као што је природно и оправдано, интересовао за судбу младих Срба и Хрвата који би долазили у Србију на студије, и, захваљујући своме пореклу, он је често показивао више разумевања Југословенског Питања као целине него многи његови другови у Радикалној Странци, који својом визијом нису били у стању да обухвате много више од првобитних уских граница савремене Србије. Али је он, у исто доба, један од оних политичара који воле да се истичу, и да прецењују своју важност, и у поратно доба, кад је ушло у обичај да сваки парадира родољубљем и веша о велико звоно осећаје које је пре Рата помно скривао у дну своје душе, Г. Јовановић, како се чини, не би хтео да застане. Мени је причао један од најугледнијих српских писаца и историчара, како је сутрадан након убијства краља Александра и краљице Драге (године 1903) срео на улици Г. Јовановића, па како му је овај, у одговор да ли зна штогод у вези с оним што се десило, рекао као да је он већ од неког времена знао шта се у потаји спрема. На зло брзи писци историје, као што је Госпођица Дурам, која је напросто као болешћу заражена мржњом на све што је српско. Прихватиће бесумње и овај мали догађај као позитиван доказ да је Г. Љуба Јовановић био умешан и у ону ранију заверу. Али свако, ко ма шта зна о оној мрачној афери, зна поуздано и то да Г. Јовановић

није имао с њоме баш никаква посла; и ја сам уверен да ће ми читаоци ово на реч веровати (то је једна од ретких тврдња у овој књизи за коју не дајем тачан извор откуда је имам), нетражећи да се упуштам дубље у ствар.

Ја верујем, да Г. Љуба Јовановић исто тако ништа није знао о завери из 1914 као ни о оној из 1903, већ да он пати од мане коју Немци згодно називају »Wichtigtuerei«. Али има и других мотива који тумаче његов прослављени чланак. Они који познају данашњу ситуацију у Југославији, знају добро да Радикална Странка још од 1918 године води очајничку борбу о политичко првенство у Босни и Херцеговини, али да јој се — из разних разлога — то првенство све више и више измиче испод ногу. Они знају, исто тако, да млађи нараштаји у Босни (и у другим југословенским покрајинама, само у знатно мањој мери) гледају унатраг на револуционарни покрет од 1913/4 с осећајима дивљења, сматрајући Принципа и остале атентаторе народним мученицима. Ако ове две чињенице вежмо, наћићемо и друго тумачење изјавама Г. Јовановића: он је покушао да задобије босанску омладину износећи како је тобож београдска Влада са симпатијама пратила револуционарни покрет, иако је — како смо напред видели — позната ствар да то није било тако. Узгредно, он је вероватно тиме мислио да појача свој положај у Радикалној Странци, насупрот онима чији су видници граничили више старим линијама Краљевине Србије.

Треба овде споменути још и један трећи мотив. Сарајевски Атентат, и улога у њему пуковника Димитријевића-Аписа, неразрешиво су везани за Солунски Процес од 1917, који се завршио стрељањем Димитријевића и још једног официра, ради тобожње завере да убију Принца-регента на Солунском Фронту, стрељањем Малобабића (пре тога једне од жртава Велеиздајничког Процеса у Загребу 1909) као њихова саучесника, и осудом на двадесет година робије Мехмедбашића (јединога од сарајевских атентатора који је успео да пребегне преко границе) као још једног њихова саучесника. Доста чудну улогу играо је на Процесу и Милан Цигановић, жељезничарски чиновник који је некад снабдео револверима Принципа и његове другове, а којег су тада, у Солуну, неки од оптужених официра пријавили као потказивача. Није овде место да улазим у појединости Солунског Процеса (о томе ћу писати опширније у једној већој књизи, о постанку Југословенске Државе, коју припремам); али је потребно да читаоци знају, да је Г. Љуба Јовановић био један од двојице државника који су пошто-пото хтели да се Процес у Солуну са свом строгашћу тера до краја, жестоко противни да се ухапшеницима изађе било у чему усусрет, те користећи се овом афером да би очистили војску од многих официра који су били зазорни Радикалној Странци. Од онога доба, Солунски Процес остао је нерешеним проблемом у унутарњим политичким односима Србије. Многи кругови опозиције држе да је ту учињена груба повреда права и правде, и с времена на време чују се захтеви да се поново испитају чињенице. У том питању, дакле, Г. Јовановић налази се у дефанзиви, па је могуће да је и то допринело његову држању, иако би оставило утисак да хоће да седи на две столице.

Друкче је, донекле, држање Г. Пашића. Као што сам напред већ рекао, он је одувек показивао запањујућу равнодушност наспрам јавнога мњења, и особито наспрам страног јавног мњења. Али то није довољно да растумачи његово ћутање у овој прилици; јер, како ми је недавно писао један од најодушевљенијих пријатеља Југославије, »не би се могло наћи другог примера у целој историји, да би једна Влада, оптужена за тешке кривце, остала упорно ћутећи кроз једанајст година, упркос свим позивима са пријатељске и непријатељске стране, напосто слежући раменима на мишљење целог цивилизованог света«. И данас, међутим, као одувек, одлучујући фактор за Г. Пашића јесте партијска политика. Он не одобрава изјаве Г. Љубе Јовановића, и побија из темеља њихову тачност, — то су ми (још и пре седнице Главног Одбора Радикалне Странке, на којој је из Странке искључен Г. Љуба Јовановић) рекли више његових другова у Влади. Али он настоји да се користи овом ствари више у циљу да уклони с пута једног опасног премца у борби о вођство партије него да спере љагу с имена своје земље; и он, како се чини, нема воље да устане пред својим земљацима, па да изнесе доказе (а ја имам разлога да верујем да их он има), да он, као вођ народа године 1914, није ништа знао о потајној завери која се спрема, или бар да је није одобравао, иако неки о њој с усхитом говоре као о покрету који је довео непосредно до народног уједињења.

Угледнији и мисленији део народа, који увиђа наравно да су предратне прилике биле плодно тле за револуционарне подвиге, сажалева случај да је убијство имало удела у великоме покрету за народно ослобођење и уједињење. Али има других — нарочито у самој Босни — који стално прослављају атентаторе, па на њих пада одговорност и за уклањање спомен-плоче постављене на месту злочина, као и за поновно схрањивање атентатора у нарочит почасни гроб у Сарајеву. Ово последње је бесумње ствар укуса (прослављање дана када је извршено примирје, у западним земљама, као помен-дана, чини нам се прикладније него годишње помињање и прослављање једног злочина), док се за оно прво може само рећи да је акт намерне непристојности, који власти у новој држави нису требале да допусте. Изгледа нам право и потребно, да се то отворено каже и од стране пријатеља Србије, као и од стране непријатеља. Исто тако је веома за жаљење, да се »Орјуна« — једна патријотска организација семифашистичких тенденција — придружила овој политици прослављања, па да сад чак агитује и за подизање споменика атентаторима у Сарајеву. Исказујемо наду да ће одговорни државници у Југославији имати храбрости да стану на пут овако неморалним побудама. Друга је ствар проповедати, да лоша владавина (поименце још кад је и туђинска) неизбежно изазива презирање закона и склоност к изгредима и злочинима (и то је једно од главних »нравоученија« које пружа ова књига); а сасвим је друга ствар оправдавати, или чак прослављати, оваке злочине, кад до њих једном дође.

VII. ПРИПРЕМЕ ГРОФА БЕРХТОЛДА ЗА РАТ.

»Ми (Аустро-Угарска) ћемо имати да ставимо Србију пред избор: да ли жели да буде политички разоружана, или војнички уништена. У последњем случају, ми се не смемо дати задржати чињеницом, што би Русија могла, ради уништавања Србије као државе, загазити у рат.«¹⁾

У главама пред овом учињен је покушај да се прегледно и укратко прикаже сукоб политичких идеја који се стално развијао између Аустро-Угарске и Србије, од значајне године 1903 наовамо. Још и пре него што је избио Велики Рат могао је пажљив посматрач стећи врло јасну представу о чему се све ради, као и о томе за чим иду, на крају крајева, Беч, Будимпешта, и Београд, иако ту одмах треба додати, да је европска дипломатија као таква гледала на све што се дешава и сувише површно и без нарочита интереса. Али након Рата, одлуком револуционарних влада Аустрије и Немачке, да објаве целу своју дипломатску преписку, добили смо одлучних података о свим важнијим моментима и питањима. Данас је доиста главна тешкоћа у томе, да из огромног броја појединости излучимо оно што је права грађа, и — што је најважније — оно што и просечан читалац може разумети и сварити без опасности да се изгуби у бескрајноме лавиринту. У овоме што следи, настојаћу да прикупим и вежем главне чињенице, тако да изнесем и изложим прегледан ток политичких догађаја. Притом ћу се позивати увек на изворе, да би читалац могао, ако хоће, проверити тачку по тачку и приказ чињеница и закључке из њих изведене. Ради лакшег прегледа, поделићемо ову главу на неколико одељака.

¹⁾ Ово је написао Г. Берхтолд Молден, годинама писац уводника »Fremdenblatt«-а, главног органа Балплаца, у својој брошури »Drängende Fragen« (1913), која је изразом званичног мишљења. Године 1917 штампао је исти Г. Молден књигу »Alois Graf Aerenthal«, полузваничан панегирик аустријској спољној политици од 1908 наовамо (види Kanner, »Kaiserliche Katastrophenpolitik«, стр. 177).

Природну полазну тачку пружа нам дугачки експозе аустроугарске политике на Балкану, што га је Балплац састављао још од маја 1914 ради обавештења Немачке Владе, а који је, пошто га је сам Берхтолд прегледао, добио свој коначни облик, како изгледа, 24. јуна, дакле на сама четири дана пред Атентат.¹⁾ Вреди забележити да, иако се сукоб са Србијом сматра наравно главним каменом смутње, предмет око којег се поглавито води расправа јесте промена у држању Румуније наспрам Тројног Савеза од Букурештанског Уговора на годину дана пре тога. Истиче се веома јасно и подробно, како су оба Балканска Рата завршила стварним одстрањем Турске са Полуострва, како је Бугарска побеђена коалицијом њених четири хришћанских суседа, како се повећала русофилска Србија, и како је након свега тога настало значајно померање (*»bedeutsame Schwenkung«*) у румунској спољној политици, несамо услед преврата на Балкану већ и услед растућег незадовољства јавног мњења са маџарском политиком у Ердељу. Меморандум се тужи да је, насупрот обавезама Румуније према Тројном Савезу, румунски Министар Спољних Послова недавно јавно нарочито истакао *»начело слободних руку«* као основ румунске политике; па и краљ Карол, који је сам лично и преузео био оне обавезе, осетио се принуђен да опомене грофа Чернина, који је тада био аустроугарски посланик у Букурешту, да ће он додуше, за свога живота, чинити све што може да би спречио да румунска војска уђе у борбу против Аустро-Угарске, али да он сам *»не може правити политику противу јавнога мњења данашње Румуније«*, и даље, да — ако би Русија напала Монархију — Румунија не би никако могла овој притећи у помоћ, иако постоји тајни савез међу њима.

Тако се створила ситуација у којој су се ранија политичка преимућства овога Савеза стварно окренула наопако, т. ј., у случају рата на Истоку, не би више било потребно да Русија шаље војску на Румунију, а напротив, Аустро-Угарска не би више била сасвим сигурна за своју ердељску границу, која је остала неутврђена захваљујући Савезу. Сматрајући преко потребним отворен разговор између Букурешта и Беча, Меморандум наставља излагање оцењујући шта би било боље: да се примора Румунија на коначно кидане са Тројним Савезом, или да се одрекне пред целим светом тајне која је

¹⁾ Први је концепт саставио био, маја месеца, барон Флотов; други, у који је унесен добар део првога, барон Мачеко. О појединостима говори Гос, *»Das Wiener Kabinett«*, на стр. 4—6, 13, 22—5.

дотле скривала споразум који је везује уз Централне Силе. У тој вези, сасвим се правилно образлаже да, на једној страни, овакав споразум мало вреди као протутежа према Антанти, ако зањ не зна, нити га је прихватило, румунско јавно мњење, док је опет, на другој страни, сасвим невероватно да би било Краљ било икаква влада коју би он образовао могли придобити земљу на овако одлучан корак. *»Зато би категорично или-или од стране Монархије могло довести до отворена прекида«*. Штавише, изгледало је сумњиво да би и нове концесије, као на пример гарантовање нове румунске границе према Бугарској, или чак и извесно приближење Аустро-Угарске Србији, доиста успоставиле старо пријатељство између Букурешта и Беча; а права се кривица за то приписивала држању Угарске према ердељским Румунима. Обавештени смо са друге стране, да је гроф Берхтолд наваљивао на грофа Тису да се умери у том погледу, за љубав спољне политике, а видели смо већ како је ово питање играло важну улогу у конопиштанским разговорима између Вилхелма II и Фрање Фердинанда, који је врло добро знао од коликог је оно утицаја на балканске тежње Тројног Савеза. Али, при свем том, Меморандум стаје без поговора на становиште, да се у разговору са Букурештом не може пристати ни на какав осврт на унутрашњу политику Монархије; другим речима, већ од самог почетка излучује се баш онај предмет који је одржавао румунско јавно мњење у патријотском врећу, и којему се знатним делом има приписати све тешње зближавање између Србије и Румуније.

Од значаја је, да је у првом концепту Меморандума узимана озбиљно у обзир могућност, да краљ Карол и његова Влада посредују између Београда и Беча, али да је гроф Берхтолд држао то неизведивим, па је и наредио да то не уђе у нацрт спремљен 24. јуна. Будући да је Србија сматрана непомирљивом, а Румунија се имала излучити из реда поузданих ослонаца аустроугарске политике на Балкану, то је очигледно требало предузети *»друге диспозиције«* да би се предупредиле намере Русије око образовања једне нове и агресивне Балканске Лиге. Једина алтернатива коју је Берхтолд био у стању да замисли било је: савез са Бугарском, која је већ од неког времена тражила ослонаца (*»Anlehnung«*) у Тројном Савезу.¹⁾ Ако би се Бугарска и Турска могле зближити, па придружити Централним Силама, те ако би се будући савез са Бугарском могао изградити тако да не буде на штету румунских интереса, онда би цела игра била уперена потпуно противу Русије, Србија би заменила Бугар-

¹⁾ Види *»D. D.«* I, 29.

ску у помеду изолованости, а све остале балканске земље биле би привучене у сферу Двојне Монархије, представљајући тако чврсту фалангу насупротив честољубивим тежњама Русије. Као контраст овој примамљивој слици будућности, Меморандум је расправљао о напорном раду Русије и Француске, »да скрше војну надмоћ оба царства с помоћу војске која би им дошла са Балкана«; Русија је ту приказана као да се безуветно подала насртљивим панславистичким циљевима, па се поново истиче заједница интереса између Аустро-Угарске и Немачке. На крају се Берлин позива несамо да каже своје мишљење о политици како је она овде изложена, већ и да узме учешћа у »брзој и енергичној« акцији којом би се стало на пут руским плановима. Из садржине овог Меморандума излази сасвим јасно, да је јуна 1914 Аустро-Угарска стајала спремна да обнови ону дипломатску акцију противу Србије коју је била приморана да одложи услед држања Италије у августу 1913 и услед попуштања Србије оне зиме.

У овом облику био је Меморандум готов, и имао је да се достави Берлину, када се трагедија десила. Овај догађај, као што је природно, послужио је само да утврди Балплац у његову уверењу, па је решено да цео докуменат остане као што је, а да се једино на крају дода, као постскрипtum, кратак опис Атентата, као »несумњив доказ« да је сукоб између Монархије и Србије »непремостив«, и да — успркос својој »доброј вољи и помирљивости« — Аустро-Угарска мора у будуће рачунати »са тврдокорним и непомирљивим, и насртљивим, непријатељством Србије«. То је било већ одавна мишљење грофа Берхтолда, а у томе су га још подржавали његови стални доглавници, поименце гроф Форгач, и барон Макијо, и његов шеф кабинета, гроф Хојоп. Као што смо већ видели, ни на Двору ни у званичним круговима није било нарочитог жаљења за сарајевским жртвама; штавише, осећало се као да је њиховим нестанком решен многи незгодан проблем, док је уједно створен веома погодан повод за драстичну акцију. Нико више и не спори, да су Министарство Иностранних Дела и Министарство Војно били од самог почетка једнодушно за непосредан нападај на Србију. Шеф Генералштаба, барон Конрад, нарочито је пожуривао рат, доказујући — као толико пута за живота Надвојводе — да је свака »изгубљена прилика« обрачуна са Србијом, редом у годинама 1909, 1912, и 1913, стављала Монархију у мање повољан положај, и да би поновно попуштање могло имати кобних последица за њен углед и за њену сигурност. У једном свом извештају, састављену на захтев грофа Берхтолда 2. јула¹⁾, Конрад је

¹⁾ Види код Госа на стр. 25.

уверавао, да је акција постала још хитније потребна услед отуђења Румуније и утицаја који је тиме изазван у општој војној ситуацији; а у својим мемоарима после Рата, он сам каже, како је за њега Атентат био »објава рата од стране Србије«, на коју се »могло одговорити једино ратом«.¹⁾ При спровођу Надвојводе, он је говорио о ситуацији са генералом Ауфенбергом, сматрајући рат као нешто сигурно и рачунајући с интервенцијом Русије као с нечим што се мора ризиковати.²⁾ Већина војних поглавица делила је гледиште Конрадова, па се је вероватно услед ове журбе и догодило, да Поћорекa несамо нису уклонили из Босне него су га задржали у пуној милости; а онда су му чак поверили и врховну команду у првом нападају на Србију.

Држање грофа Тисе, и његов Меморандум Фрањи Јосифу.

Ако би још требало доказа, да су Берхтолд и ратна странка »намеравали узети Сарајевски Атентат поводом за обрачунавање са Србијом«, онда се то даје закључити и из Меморандума који је гроф Тиса упутио Фрањи Јосифу 1. јула³⁾, а у којем цитира Берхтолда у том смислу. Сам Тиса је осуђивао ово као »кобну погрешку«. Јасно је штавише, да је првобитни Берхтолдов план био »изненадан напад на Србију, без претходне дипломатске акције«.⁴⁾ Тиса је наваливао, да се треба држати »центлменски«, док је напротив Берхтолд доказивао, како то »тешко да је на месту« (*»schwerlich angebracht«*) »кад су тако важни државни интереси у питању, а нарочито према такоме суседу као што је Србија«, и то је исто поновио и пред Чиршким 10. јула, тужећи се на опструкцију од стране Тисе.⁵⁾ Ове речи бацају море светлости на менталитет Балплаца. Жучни излив Вилхелма II о обзиру — »према убицама, после свега што се десило! Лудост!« — сасвим је природан, и одговара држању свакога ко је уверен о кривици Србије; али Берхтолд несамо што примењује и сувише популарно правило, да се према дивљацима не мора

¹⁾ Види »Aus meiner Dienstzeit«, IV, 18.

²⁾ Види код Ауфенберга, »Aus Oesterreichs Höhe und Niedergang«, стр. 262. Спомињући овај свој разговор с Конрадом, Ауфенберг каже, да је њему највише бриге задавало стање артиљерије.

³⁾ Види »D. A.« I, бр. 2., стр. 16.

⁴⁾ Види »D. A.« I, бр. 8., стр. 27.

⁵⁾ Види »D. D.« I, бр. 29., стр. 50.

имати обзира — а ми знамо да је он одрицао Србима и право на назив »цивилизован народ« —, него уједно проглашава макијавелистичко право, да уопште треба одбацити сваки обзир кад се ради о великим дипломатским питањима. Постало је већ познатим новинарским триком, да се речју »балкански« описују сумњиви дипломатски методи; али изгледа да су у том погледу најдаље отишли они дипломате из школе Еренталове и Берхтолдове.

Главна објашњење дугом оклевању Аустро-Угарске да отпочне акцију противу Србије треба тражити у противљењу на које је Берхтолд наишао код високих кругова. Он сам био је за рат пошто-пото, и у том погледу подупирали су га све војне поглавце; затим аустријски Министар-председник, гроф Стирк (Stürkgh), чији су уски бирократски погледи, обојени клерикалним утицајем, били већ ионако изразито противни Србији, а коме су спољне компликације биле добродошле да би изишао из хор-сокака у који је његова слаба влада утерала била Аустрију. У мањој мери ишао је за њима заједнички Министар Финансија, Билински (Ritter von Bilinski), који се налазио, услед посебне одговорности свога Министарства за трагедију у Сарајеву, у веома незгодном положају, утолико више што се одупирао плановима које није одобравао будући и сувише присебан и добро обавештен. Али су два чиниоца од првокласне важности била противу рата, и то нико други до сам Цар, и угарски Министар-председник, гроф Стеван Тиса. Фрања Јосиф био је, по својој природи, несумњиво мирољубив, а добро познавање унутарње европске ситуације утврђивало га је у његовој природној несклоности да своју владавину заврши ратом, па можда и револуцијом; уз то је постао опрезан услед поновних неуспеха у разним војним предузећима којима је некада давао благослов. Али његова старост, која га је на једној страни опомињала на опрезност, на другој је страни успављивала његове осећаје и, што је најглавније, смањивала моћ његова отпора. У прокламацији, коју је упутио народима Монархије након Атентата, долази до изражаја његов ублажујући утицај на оном месту где неће да изједначи цело српско племе и званичне му заступнике са малом групом убица; дабогме да су његови саветодавци пристали на ове речи не толико из уверења колико у нади да ће тако уљуљукати и Србију и Европу у осећај лажне сигурности. Стари Цар већ одавна није волео свога нећака, и није био ганут кад је овога нестало. Они који су били у његовој непосредној близини кажу да је прве гласове о томе примио сасвим мирно, као још један у низу трагичних догађаја у његовој породици, и као нешто што неће повући за собом

никакве тешке политичке последице.¹⁾ Његово је држање притом ипак показивало крајњу потиштеност, и он је признао немачком Амбасадору, да »види будућност веома црну.«²⁾ Говорећи тада о изненадној смрти талијанског Начелника Штаба, генерала Полија, он је рекао: »Све умире око мене, — то је јако тужно«. Кад је већ реч о генералу Полију, вреди споменути да је његова смрт било озбиљан удар за Аустро-Угарску, јер је био у личним интимним односима са Конрадом и Молткеем, док је, напротив, његов наследник, генерал Кадорна, симпатисао с Антантом.

У таквом расположењу, Берхтолд и војници су рачунали, веома правилно, да ће најсигурније савладати отпор свога владоца ако га изолују, па предобију на своју страну угарског Министра-председника. Тиса је доиста био опасан противник, пун разлога и домишљатости, а како о некој снажнијој акцији није могло бити говора без пристанка Угарске, то су се сви упели из петних жила да га обрлате. Берхтолд је међутим обвио велом ћутања своје намере, правдајући се пред свима који би што запитали потребом да се чека на све појединости истраге у Сарајеву.

Једини од свих државника Монархије, гроф Тиса је показао прави државнички смисао и проишљивост у току ове кризе. Услед тога се створила читава легенда око његова противљења рату, која би у исти мах да скине сву кривицу с Угарске за коначну катастрофу. Стога је од највеће важности, да се до у појединости испита држање грофа Тисе, па да се јасно изложи његови првобитни погледи, и начин на који је после ратна странка задобила његову потпору, осигуравши тако и пристанак Цара на своје планове.

Тиса је првобитно своје гледиште о Атентату, и о држању које би Монархија имала да заузме, поверио хартији, у оном Меморандуму од 1. јула. Ту он одмах с почетка удара на Берхтолдов план, да се Србија изненадно нападне, наводећи разне разлоге противу оваке политике, коју назива »кобном погрешком«, за коју он не би могао преузети одговорност. Прво и прво, није било одлучних доказа да је Србија умешана у заверу, па би Аустро-Угарска била сматрана од свију као онај који квари мир, те би »загазила у један велики рат под најнеповољнијим уветима«. Друго, час је био и иначе лоше

¹⁾ О томе говори барон Маргути врло уверљиво у својој књизи »Vom alten Kaiser«, на стр. 395; он наводи несамо што је сам чуо и видео, него и што је дознао од грофа Цара, царева ордонанса, и барона Болфраса, шефа царева Војне Канцеларије.

²⁾ Тако извештава Чиршки Бетмана-Холвега, 2. јула, — види »D. D.« I, бр. 11., стр. 16.

изабран за ратну акцију, јер је Румунија била »колико и изгубљена« за Централне Силе, и то без накнаде на другој страни, будући да је Бугарска, једина балканска држава на чију бисмо потпору могли рачунати, стајала изнурена и осамљена након оба Балканска Рата. Идући разлог који Тиса наводи чини немогућим и за најсамовољнијег критичара да му подмеће пацифистичке намере. »Ствари на Балкану стоје тако да ми не задаје ни најмање бригае ако би требало наћи добар *casus belli*. Кад једном куцне час да се удари, лако се може пронаћи (*aufrollen*) разлог за рат из разних питања. Али се прво мора створити така дипломатска констелација која ће равнотежу сила учинити мање неповољном за нас.« Оно што је најзанимљивије код овакова држања, није толико бескрајни цинизам самог аутора, колико чињеница да је — познавајући добро Фрању Јосифа — сматрао да ће му све то бити по ћуди. Права политика, разлаже он даље, мора се састојати у томе, да се Бугарска коначно придобије на страну Тројног Савеза, и то тако да Румунија не буде повређена, и да чак остану отворена враташца за споразум са Грчком. Ако Немачка није у стању да поврати симпатије Румуна, она се не сме противити тому да се Аустро-Угарска осигура од стране Бугара. Осим тога, ако би се и даље оклевало у том правцу, могло би се десити да се Бугарска отера у наручја какве нове Балканске Лиге, која би јој платила њену потпору противу Аустро-Угарске територијалним уступцима у Македонији; напротив, имајући Бугарску на својој страни, то би било »једина могућност« задобити натраг Румунију, која се одувек плашила свога суседа на југу. Закључујући, гроф Тиса, који је ово писао у часу док се још увек очекивало у Бечу долазак цара Виљема да присуствује спроводу Надвојводе, истиче потребу да се »сузбије његова (Виљемова) предрасуда у корист Србије, с помоћу скорашњих страшних догађаја«. Цео став овог документа показује, да Тиса није из начела противан рату, већ да говори само противу предухитрене акције, недовољно дипломатски припремљене.

Није никако чудо, да је наваљивање за склапање савеза са Бугарском долазило поглавито из Будимпеште, јер је мађарска политика према ердељским Румунима, како ју је нарочито Тиса проводио, и била највише крива за преокрет у држању Румуније, у србофилском и русофилском смислу, што је толико бригае задавало Балшпацу. Видели смо већ, како су односи између Мађара и Румуније играли знатну улогу у разговорима вођеним у Конопишту 12. јуна између Вилхелма II и Фрање Фердинанда, који су се обоје сложили у осуди Тисина упорног држања. Виљемове забелешке на

рубовима извештаја Чиршког показују, да је он у исти мах и схватао утицај и бојао се утицаја што би га Тисина »унутарња политика могла имати на спољну политику Тројног Савеза.«¹⁾

Гроф Берхтолд и Берлин.

Већ од самог почетка било је јасно Берхтолду, и онима који су били његова мишљења, да се Тисини тешки разлози противу политике за рат могу стварно савладати само тако ако се Балшпац буде могао осигурати од стране Берлина да ће безуветно доћи у помоћ. Ту је био кључ целе ситуације, и да је држање Берлина било млако или обесхрабрујуће, поуздано би превладали мирољубивији разлози. Зато је Берхтолд предузео да се осведочи о држању Берлина непосредним упитима; утолико пре што се је Чиршки, у првом свом разговору са Берхтолдом после Атентата, како сам каже²⁾, »користио сваком приликом да, мирно али веома изречно и озбиљно, опомене, да се не предухитри«, потсећајући уједно да је Аустро-Угарска дужна узети у обзир положај својих савезника и уопште Европе, и исто тако држање које ће вероватно заузети Италија и Румунија ако би дошло до нове кризе на Балкану. Али су оваке умерене речи, достављене Берлину, узвиглале над главом Амбасадора индигнацију цара Виљема: »Ко га је овластио да тако говори? То је врло глупо! Шта се њега тиче шта Аустрија мисли да треба да ради. После, ако ствари пођу кривим путем, рећи ће се да Немачка није хтела! Нека Чиршки изволи престати с таким бесмислицама! Мора се једном већ обрачунати са Србима, и то с к о р о!« У том смислу је онда Чиршком прочитана буква од стране Вилхелмштрасе за његове »млаке« савете, како о томе извештава Берхтолда посланик Сеђењ (*Szögyény*) 8. јула.³⁾

¹⁾ Види извештај Чиршкога Бетману-Холвегу, од 17. јуна, — у »D. D.« I, бр. 4., на страни 6.

²⁾ Види »D. D.« I, бр. 8., стр. 11.

³⁾ Бр. 243. Овај извештај цитира Гос у својој књизи, на страни 40, али га нема у »D. A.« I, која збирка није тако потпуна као »D. D.«. Ово тумачи бесумње, зашто професор Феј (Fay) у своме чланку »Почети Рата« (у »American Historical Review« од јула 1920, на стр. 632, белешка 55) каже, да оваке опомене Чиршкеме нема ни у једном документу. Будући да је Гос редиговао после Рата аустријску Црвену Књигу, нема разлога сумњати у аутентичност документа који он на другој страни наводи, иако би било занимљиво знати зашто га је овде изоставио. Тешко да је то учинио из обзира према осећајима Берлина, кад је толико других докумената унео у збирку.

Изгледа да је ова опомена деловала магичком снагом, јер већ 2. јула налазимо Чиршког где уверава Берхтолда да, по његову властиту нахођењу, »само енергична акција« може бити од користи, и да ће Немачка увек стајати уз Аустро-Угарску у балканским питањима.¹⁾ Нато је Берхтолд значајно одговорио, да успркос честим уверавањима Берлина у том правцу, он није увек био отуда потпомогнут »на делу«, па да стога ни сад не зна уколико се може ослонити на ово уверавање. Ту је несумњиво алудирао на држање Немачке наспрам Балканског Савеза противу Бугарске, на годину дана пре тога. Чиршки није ово порицао, али је — говорећи опет у своје име — приписивао држање Немачке осећању, да се у Бечу »много разговара о идејама, али никад да дође до јасна и одређена плана за акцију«, што се опет у Берлину сматрало главном погодбом за пристајање уз некога. Па и сад, додао је он, заратити се са Србијом пре него што се постара да се осигура од стране Румуније и Италије, изгледало му је »веома сумњива ствар«. Међутим, у својој аудијенцији код Фрање Јосифа, Чиршки је истицао солидарност Немачке са њеном савезницом »чим је у питању одбрана којег од њених животних интереса«, додајући да »Аустрија има да одлучи када и где се налази такав интерес«.²⁾

Принц Лихновски, дајући своје сведочанство пред Одбором Рајхстага 1919, потврђује мишљење, да је ова промена у држању Чиршкога »морала уследити услед упутстава озго«.³⁾ У исти мах описује он Чиршког, којег је познавао годинама, као типа »савесног« и »чак педантног« званичника, »који поуздано никад не би из властите иницијативе изазивао узрујаност својим држањем, нити би допустио да дође до неслагања између њега и претпостављене му власти«.⁴⁾

Све ратоборнице држање Чиршкога илуструје један извештај Балплаца од 4. јула, у којем се наводе веома снажни изрази, као да их је употребио у разговору с једном неименованом званичном личношћу, »очигледно с намером да буду поновљени у Министарству Иностраних Дела«.⁵⁾ Његова уве-

¹⁾ »Tagesbericht« Берхтолд од 3. јула, — види »D. A.« I, бр. 3., стр. 18—20.

²⁾ Чиршкијев извештај Бетман-Холвегу, — »D. D.« I, бр. 11.

³⁾ Види »Званичне Немачке Документе«, из Карнегијеве Задужбине, Св. I, стр. 34.

⁴⁾ Треба, међутим, истаћи да је Лихновски, у своје чувеном Меморандуму — »Meine Londoner Mission« — тврдио, како му је »с пролећа 1914 један секретар, враћајући се са допушта који је провео у Бечу, рекао, да га је господин Чиршки уверавао, да је рат пред вратима«.

⁵⁾ Код Госа, на стр. 40, белешка.

равања, да ће Немачка подупрети Аустро-Угарску противу Србије свим срцем (»durch dick und dünn«), и да што се пре отпочне акција утолико боље, — достављена су наравно одмах да буду саопштена Фрањи Јосифу и Тиси. А баш истога дана извештава гроф Сеђењ из Берлина о разговору што га је имао са Државним Подсекретарем за Спољне Послове, господином Цимерманом, који препоручује »велику опрезност« и избегавање »понижујућих тражења« од Србије.¹⁾

Оваки разговори и оваке препоруке само су подржавале сумњу у глави Берхтолдовој, па му се и не може замерити што се одлучио да тражи обавештења непосредно на самоме извору. Услед свакојаким коморцијских вести, достављаних од конзулата у Земуну и Сарајеву, који су проносили да је читава чета нових агентатора на путу за Беч — за које гласове Берхтолд наравно није, пред Чиршким, веровао да су истинити²⁾, — цар Виљем, како смо већ једном споменули, наговорен од свога Канцелара, није пошао у Беч да присуствује спроводу Надвојводе.³⁾ Стога је природно, што је Фрања Јосиф, недобивши прилику да се лично састане с Виљемом, одговарајући на писмено саучешће свога савезника, дао израза своје властитом мишљењу о општој ситуацији. Царево својеручно писмо⁴⁾ поверено је грофу Александру Хојошу, Берхтолдову шефу кабинета и поверенику, и он је с њим стигао у Берлин 4. јула. Његова главна тенденција било је, да представи Атенат као непосредан плод панславистичке агитације, и добро организоване завере чији су конци доси-зали до Београда. Па све да се учешће Србије и не могадне утврдити, београдска политика народног уједињења, каже, »унапређује оваке злочине«. Опасност положаја повећавало је отуђење Румуније, па чак и »тако стари пријатељ« као краљ Карол, у чију се »лојалност и добре намере« тешко може сумњати, нису више поуздани, каже, и већ двапут је за последњих месеца слао опомене Бечу да, с обзиром на румунско јавно мњење, не би могао испунити своје обавезе према Уговору у случају општег сукоба. У овакој ситуацији, Фрања Јосиф заговарао је политику стварања једне нове Балканске Лиге под покровитељством Тројног Савеза, а наравно као директан одговор на сличне намере од стране Русије. Јасније казано: Аустро-Угарска би имала себи да постави циљем изоловање и слабљење Србије, придобијање и оснажење Бугарске, одвајање Румуније од Србије и измирење

¹⁾ Види »D. A.« I, бр. 5.

²⁾ Ibid., бр. 3.

³⁾ Види »D. D.« I, брр. 6а и 6б.

⁴⁾ »D. A.« I, бр. 1., и »D. D.« I, бр. 13.

са Бугарском, и помагање, ако је то могућно, Грчкој да поврати добре односе према Бугарској и Турској изменом неких територија. Овака би Лига, тако је он закључивао, осигурала мир на Балкану; али би »она била могућна само тако, ако би се Србија, која сад чини жариште за панславистичку политику, отклонила као политички фактор на Балкану«. И онда надовезује, у првобитном тексту: »И Ви сте, после скорашњих страшних догађаја у Босни, зацело уверени, да не може више бити ни помисли о изглађивању сукоба између нас и Србије, и да ће мирољубива политика свих европских монарха бити у опасности догод ово жариште злочиначке агитације у Београду остане некажњено«. Ове су реченице у последњем часу ублажене, управо кад је докуменат већ отпослан у Берлин, и то услед једног телеграма који је отпремљен на наваљивање грофа Тисе. Ништа не илуструје боље од овог првобитне разлике у мишљењу између грофа Тисе и Берхтолда. Уједно је веома важно забележити, да је мотив што га је Тиса навео за ову промену био чисто тактичке природе: »Да се не би заплашио Берлин« (*um Berlin nicht kopfscheu zu machen*).¹⁾

Било је од највеће важности, да овај докуменат, заједно са Меморандумом о политици, како смо га напред укратко изнели, допре у руке цару Виљему пре него што овај пође на свој пут у Норвешку, 6. јула, и аустроугарском Амбасадору у Берлину, грофу Сеђењ-Марићу, наређено је несамо да се постара зато већ да их саопшти и Канцелару, довољно рано да би овај могао имати још са Царем о томе исцрпан разговор, пре него што се овај крене на пут.²⁾ Амбасадор је,

¹⁾ Види код Госа, на стр. 29.

Изгледа да професор Феј није ово добро схватио, јер он каже, у својим »Хартијама грофа Тисе« — у *»American Historical Review«* за јануар 1924, на стр. 314 —, да Тиса »није био извештен о краљеву писму догод није отпослато у Поцдам; а кад га је коначно видео, он није одобрио ни садржину ни тон у њему«. Ово није тачно, јер би се могло мислити да он, гроф Тиса, није имао са писмом никакве везе пре него што је предато, док је у ствари оно знатно ублажено баш његовим посредовањем. Професор Феј се очигледно ослонио на бискупа Фракној — *»Die Ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges«*, стр. 16 — који, поводом Тисина протеста противу Берхтолдова састава овог меморандума, пише: »Али Берхтолд није чекао да стигне одговор Угарске, — кад је Тиса послао своју пошиљку, меморандум је већ био у рукама Вилхелма II«. Овде је само први део реченице тачан, док је други сасвим погрешан, јер Фракној превиђа чињеницу, да је Виљем добио у руке Берхтолдов докуменат поправљен од Тисе.

²⁾ Види *»D. A.«* I, бр. 4; код Госа на стр. 30.

6. јула, извршио своју задаћу, на приватном доручку са Царем; а немачки и аустријски дипломатски документи забележили су доста опширно како је све текло.

Важно је забележити, у вези са Хојшовом мисијом у Берлину, да би она била бесмислена без намере да осигура помоћ Немачке противу Русије. Јер са малом Србијом, док би ова остала сама, Аустро-Угарска би наравно и сама могла обрачунати.

Вилхелм II и Беч.

Према извештају Сеђења. Цар је пажљиво прочитао писмо, учинивши у први мах само напомену, да је он предвиђао озбиљну акцију противу Србије, али будући да се имају очекивати европске компликације, он би радо питао за мишљење Канцелара пре него што да коначан одговор. Међутим, по доручку, он је постао експанзивнији, и овластио је Амбасадора да извести Фрању Јосифа, да »и у овом случају« (*»auch in diesem Falle«*) — израз који су немачки критичари покушавали да протумаче двосмислено, али који је потпуно јасан и несумњив у вези с осталим речима у реченици — Беч може рачунати на пуну потпору Немачке. Он је био сигуран, да ће се Канцелар с њиме сложити, поименце у погледу акције која се има предузети противу Србије. Само не би смело бити одлагања, јер је извесно да ће се Русија држати непријатељски, а она »никако још није спремна за рат«. Ако дакле Аустро-Угарска »одиста сматра потребном ратну акцију, он (Виљем) жалио би да ми (Аустро-Угарска) пропустимо за нас тако згодан час као што је овај«. На крају је још обећао, да ће утицати на Карола од Румуније, и да ће одговорити жељама Аустро-Угарске у погледу Бугарске, иако савез с овом земљом »њему није нимало симпатичан«, јер нема »ни најмање поверења ни у краља Фердинанда ни у иједног од његових саветника«.¹⁾ Истога дана, касније, Цар је примио Бетмана-Холвега и Цимермана (који је заступао Јагова, јер се овај тек сутрадан изјутра вратио са брачног путовања²⁾) у Поцдаму, и — према извештају самога Канцелара — дао је израза своје схватања озбиљности ситуације у Аустроугарској која је настала услед великосрпске пропаганде. Он је још изрекао поново мишљење, да није на Немачкој да даје савете Бечу, већ да она има да уверава Фрању Јосифа да ће га потпомоћи у овакој кризи, настојећи уједно да спречи

¹⁾ Види извештај Сеђења Берхтолду, од 5. јула, *»D. A.«* I, бр. 6.

²⁾ Види *»Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges«*, стр. 97.

да распра добије европски карактер. Бетман-Холвег се потпуно слагао с овим гледиштем.¹⁾

У идућем телеграму²⁾, берлински Амбасадор извештава о свом разговору са Бетманом и Цимерманом, идућега јутра. Канцелар, према упутствима добијеним од Цара, већ је излагао држање Немачке наспрам Српског Питања. Признајући опасности које прете од стране балканских планова Русије, Немачка је била готова да потпомогне да дође до »формалног пристајања Бугарске уз Тројни Савез«, ако се само може наћи облик који би био компатибилан са немачким обавезама наспрам Румуније. Немачком Посланику у Софији дата су стога упутства, да се придружи сваком кораку што га буде предузео његов аустроугарски колега у приближавању бугарској Влади, а у исти мах упућен је немачки Посланик у Букурешту, да »говори сасвим отворено« са краљем Каролом о намераваним преговорима у Софији, и да што убедљивије изложи, да је савет у корист приближења између Аустрије и Србије, што га је он тако често давао, постао беспредметним услед трагичног догађаја у Сарајеву. Сеђењ додаје, да је у току даљег разговора он утврдио (»festgestellt«), да и Канцелар и Цар сматрају непосредну акцију »најрадикалнијим и најбољим решењем« балканских немира, да је по њихову мишљењу садања конјунктура повољнија него икоја која би могла доћи, и да ни Италија ни Румунија неће унапред бити обавештене.³⁾ Немачки су критичари покушали да доведу у сумњу сведочанство Сеђења, као човека стара којег издаје снага и памћење; али се његова потпуна веродостојност, бар у овом случају, даје доказати поређењем с властитим изводом разговора Бетмана-Холвега, у једној депеши Чиршком⁴⁾; штавише, сам Чиршки, шаљући свој телеграм у Берлин, 7. јула, истиче у њему нарочито, да се горњи извештаји Сеђења, које му је вероватно показао Берхтолд, »потпуно слажу« са депешом коју њему шаље Бетман-Холвег.⁵⁾ У овоме документу налазимо први пут и тачно изложено званично немачко гледиште — које се онда тако често понављало у току оних следећих четрнајст дана, а које су немачки државници потврдили и признали касније

¹⁾ Види »Betrachtungen zum Weltkrieg« I, стр. 135.

²⁾ Сеђењ Берхтолду, од 6. јула, — види »D. A.« I, бр. 7.

³⁾ Јагов је био тада сасвим другог мишљења, постојећи на том да Италију треба »измирити«, јер је он познавао положај и прилике у Италији. Ни војне поглавице нису обавештене о овоме, јер касније, кад се испоставило да Италија неће доћи у помоћ својим двома савезницама, били су они доста у бризи из стратешких обзира.

⁴⁾ Од 6. јула, — види »D. D.« I, бр. 15.

⁵⁾ »D. D.« I, бр. 18.

и у својим мемоарима¹⁾ —: да »Његово Величанство« (што овде, наравно, значи Немачка) »не може дабогме заузети никако држање у погледу питања о којима се ради између Аустро-Угарске и Србије, будући да она леже ван његове надлежности«; али да се Фрања Јосиф може ослонити нато да ће Његово Величанство стајати »лојално уз Аустро-Угарску«²⁾, јер то сматра својом дужношћу, као савезник и као стари пријатељ.

Одговорност Вилхелма II, и храбрење Беча од стране Берлина.

При сваком покушају да се оцени одговорност Вилхелма II за рат, понајважнију улогу морају свакако играти *marginalia*, забелешке што их је он стављао по рубовима званичних аката и докумената. Прво објављене у избору од Карла Кауцког, њих је могућно проучавати, без икаквог страначког коментара, кроз све публикације Немачке Владе³⁾; ко их прелистава, убрзо ће утврдити чињеницу, да су ове забелешке, иако су често у највећој брзини учињене, у Вилхелмштрасе наилазиле на сву пажњу и сав респект који припадају државним списима првога реда. Нека зато послуже само два примера. 19. јуна 1914 телеграфирао је немачки Посланик у Атини неке појединости о посредовању Румуније у турско-грчком спору, и Цар је на маргини учинио неке напомене; ове су сместа послате принцу Валдбургу у Букурешт, с упутством да их саопшти краљу Каролу.⁴⁾ Или: 23. јула, на дан аустроугарског Ултиматума, послао је Лихновски у Берлин један важан телеграм, који је Цар коментарисао веома жучно⁵⁾; његове напомене саопштио је одмах Јагов телеграфски натраг Лихновском, за обавештење и као опомену.

Важно је, да ове белешке бацају много светлости на обесни, необуздани, и неваспитани карактер цара Вилхема; али је најважније, да се из њих лепо види до које је мере он владао над својим министрима и потчињенима, па их — може се рећи — и терорисао. »Магарац«, бележи он кад Берхтолд по-

¹⁾ Бетман-Холвег, *op. cit.* на стр. 135; Јагов, *op. cit.* на стр. 103.

²⁾ У оригиналном концепту су — види »D. D.« I, стр. 33, белешка — овде биле уметнуте још и речи »по сваку цену« — »unter allen Umständen« —, али их је пребрисао Бетман-Холвег.

³⁾ »Die grosse Politik« у 21 свесци, и »Die Deutschen Dokumente«, у 4 свеске.

⁴⁾ »D. D.« I, бр. 41.

⁵⁾ *Ibid.*, бр. 121.

кушава да увери Русију о својим ненастрљивим намерама.¹⁾ »И Ви сте лудак, Г. Сазонове«, пише он свечано, кад петроградски Посланик доставља једну неопрезну реч Сазоновљеви о Тиси.²⁾ »Мали крадац, увек мора да откине свој делић«, каже за краља Виктора Емануила.³⁾ »Охоли Словени« — коментарише тужбу Београда да је Нота преоштра. »Само станте добро на жуљ угурсузима!«⁴⁾ Али своје понајоштрије примедбе резервише он за свога Канцелара, Бетмана-Холвега, кад се овај усуђује да предложи извесне мере у погледу морнарице, потсећајући га да »један цивилан Канцелар« не разуме ове ствари.⁵⁾ Његове напомене том приликом показују сасвим јасно, да је увиђао да Ултиматум мора довести до општег рата, али да он ни за часак не би трпео независну политичку акцију од стране Бетмана-Холвега или Вилхелмштрасе.

Немогуће је готово претерати у истицању одлучног утицаја држања Берлина на »вољу за рат« Аустро-Угарске; јер, у више махова обновљено храбрење, у свима правцима, морало се схватити, како је било и мишљено, као *carte blanche* за што општрији иступ противу Србије.⁶⁾ Наравно да се напросто не може веровати, да немачки званични кругови нису одмах од првог почетка предвиђали, да овакав иступ може

¹⁾ »D. D.« I, бр. 155.

²⁾ *Ibid.*, бр. 120.

³⁾ *Ibid.*, бр. 168.

⁴⁾ *Ibid.*, бр. 159.

⁵⁾ 25. јула, Бетман-Холвег Виљему, — види »D. D.« I, 182.

⁶⁾ Јагов додуше у својој књизи, на страни 103, доказује, да не може бити говора о »*carte blanche*« Бечу, »будући да сам ја поновно рекао аустријском Амбасадору, да ми желимо бити обавештени о корацима које Беч мисли предузимати«; али, иако је Чиршки, као што смо видели, дословно испунио ово упутство, ипак се Берлин хотимично уздржавао од сваког покушаја да задржи Беч од акције, па смо стога потпуно у праву да кажемо, да је Берлин оставио био Бечу отворене руке. Јагов се дабогме мучи да објасни, »да је сасвим друга ствар, да ли се неки кораци признају као потребни у начелу, па се предложи и *modus procedendi*, те тиме узме на себе одговорност за то, или се жели прегходно бити извештен о природи самих корака, да би се могло вршити у извесном степену надзор над оним што се ради. Ми смо хтели ово друго, не оно прво.« Ово међутим само појачава, а не смањује, кривицу Немачке. Уопште, књига Јагова открива чудан менталитет свога писца: он је прилично искрен, али више његових премиса доводе, што се мене тиче, до сасвим других, дијаметрално опречних, закључака од оних до којих он долази. Он неће да допусти, па изгледа као да он доиста и не увиђа, да је негативно држање Берлина непосредно храбрило Беч, и навело Берхтолда да поставља онако чудне захтеве.

лако довести до рата између Русије и Немачке, па тако и до општег Европског Рата. И доиста, видимо где гроф Хојош извештава из Берлина, да је немачка Влада склона »непосредној акцији« противу Србије, »иако јасно увиђа да би се отуд могао изродити светски рат.«¹⁾

Још је одређенији у овом погледу извештај који је послао баварски Отправник Послова у Минхен 18. јула.²⁾ Он саопштава (сасвим тачно, како се после могло видети) главне моменте нацрта аустроугарске>Note Србији, како му их је Цимерман у поверењу изнео, па надовезује овакав коментар: »Очигледно је (*es liegt auf der Hand*) да Србија не може прихватити захтеве који се тако не слажу са њеним достојанством као независне државе. Последица ће дакле бити рат.« И онда додаје: »Берлин се одмах изјавио да пристаје на сваку акцију за коју се Беч одлучи, чак и по цену рата са Русијом«. Истина је додуше да, кад је Хојош почео у Берлину гласно гворити о потреби »потпуне деобе Србије«, Чиршки ипак није био толико несмотрен а да не затражи и од Берхтолда и од Тисе да порекну овако радикалне намере, па да то достави Берлину.³⁾ Али, иако им је на овај начин био добро познат начин мишљења Берхтолдове најближе околине, они у Берлину нису чинили ништа — бар не у то време, све док им Италија није почела да задаје бриге — да би принудили Беч на јасно излагање својих намера, које су, како се види, ишле затим да ставе на коцку мир у Европи; напротив, не само да Берлин није тражио од Беча да се умери, него је често још критиковао и осуђивао Беч што је тако спор и пасиван.

Тврдило се са неких страна, да се од немачких државника није могло тражити да предвиде последице отуда што ће оставити својој савезници Аустрији слободне руке. Овака тврдња могла би их у најбољем случају решити само непосредног кривичног учешћа у иницијативи, на штету њихова политичког разбора. Али, на срећу, имамо и много крупнијих доказа него што је Хојош, да су они уистину предвиђали те последице. *Бел а К њ и га*, наиме, што ју је Немачка Влада издала набрзо после почетка Рата, садржи образложено и врло одређено обавештење како је до рата дошло. Ту стоји: »Аустрија је била дужна да каже сама себи, да не би било у складу ни са достојанством ни са одржањем Монархије, да и даље гледа скрпшених руку шта се збива с оне стране границе. Царска и

¹⁾ Види код Госа, на стр. 83.

²⁾ Види »D. D.« IV, Додатак IV, бр. 2., стр. 126/7.

³⁾ Види извештај Чиршког у Берлин о разговору што га је имао са Берхтолдом, Стирком, и Тисом, којом је приликом Хојош известио о својој мисији, — »D. D.« I, бр. 18. и бр. 61.

краљевска Влада известила нас је о свом становишту, и затражила је наше мишљење. С целим нашим срцем ми смо били у стању да нашој савезници дамо наш пристанак уз њену оцену ситуације, и да је уверимо да би акција, коју она сматра потребном да би окончала у Србији покрет уперен против опстанка Монархије, наишла на наше одобравање. Притом смо добро знали, да би евентуална ратна акција Аустро-Угарске против Србије могла довести Русију на бојно поље, те тако уплести и нас у рат, у смислу наших обавеза према уговорима. Али, увиђајући да су за Аустро-Угарску у питању животни интереси, ми нисмо могли нити саветовати нашој савезници да уступа више него што је у складу с њеним достојанством, нити одбити да јој притекнемо у помоћ у овако тешком тренутку.¹⁾ А касније још додаје: »Ми смо стога оставили Аустро-Угарској потпуно одрешене руке у њеној акцији противу Србије, неузимајући учешћа у припремама«.

Знајући дакле, према свом властитом казивању, да их њихова савезница може лако уплести у рат са Русијом, а водећи већ годинама потанко рачуна о томе шта би могле бити даље последице овакога рата у Европи, значило би крајњи степен криминалне лакомислености, да се Вилхелм II, пре свога пута на север (6. јула), није посаветовао озбиљно са својим политичким и војничким саветницима. Нема сумње да се је услед ове претпоставке тако упорно ширило веровање, да је 5. јула одржано Крунско Веће у Поцдаму, којему да су присуствовали несамо немачки политички прваци и војни и марински шефови, већ и надвојвода Фридрих, Берхтолд, и Конрад од Хецендорфа. Данас је више него поуздано, да се овако Веће није никад састало; а да споменута тројица Аустријанаца нису били тада у Берлину, то је утврђено.²⁾ Али ни ова чињеница,

¹⁾ Види »Deutsches Weissbuch«, стр. 3/4. Г. Јагов, у својим мемоарима после Рата, наводи баш овај исти одељак као извину, док се мени чини да доказује кривицу, — нека дакле читалац суди.

²⁾ Једини конкретни доказ, у прилог тврдњи да се је састајало ово Крунско Веће, налази се у мемоарима Г. Моргентау-а, америчког амбасадора у Цариграду — »Secrets of the Bosphorus«, стр. 54 —, који каже да му је његов немачки колега, барон Вангенхајм, августа 1914, причао шта се десило на томе састанку, приказујући ствар тако као да је и сам био на њему. Лако је могуће да је Вангенхајм, човек сујетан, арогантан, и импулзиван, претерао, желећи да учини утисак на Моргентау-а, а да су разговори у Поцдаму били, у ствари, много мање званични. И познати Меморандум принца Лихновског су наводили као доказ да је то Крунско Веће одржано; али његове речи о »одлучујућим договорима (entscheidende Besprechung) у Поцдаму 5. јула« нису довољно одређене, па се могу

тако победоносно оглашавана од немачких бранилаца, не би ни најмање помогла да скине с Немачке терет одговорности ради изазивања рата. Напротив, из једног меморандума припремљена 1917 у немачком Министарству Иностранних Дела за употребу Државног Подсекретара, Цимермана, а написана од барона Буше (von dem Busche)¹⁾, као и из успомена самог адмирала Тирпица²⁾ сазнајемо, да је 5. јула цар Вилем позвао у Поцдам Министра Војног Фалкенхајна, представнике Генералног Штаба, шефове Војног Кабинета, адмирала Капела (von Capelle) (будући да Тирпиц није био у Немачкој), и капетана Ценкера (Zenker), из штаба Морнарице, и да је — као плод њихове дискусије — »одлучено, да се за сваки случај предузму све припремне мере за рат. Затим су у том смислу издата и наређења.« Према Тирпицу, ове су мере тако удешаване да не би »привукле на себе политичку пажњу« нити »нарочите трошкове«; другим речима, Немачка, видећи куда може повести акција њене савезнице, није ништа учинила да би је задржала, него је и сама одмах ревносно отпочела да се спрема за најгори случај.

Дајући своје сведочанство пред немачком Парламентарном Истражном Комисијом, генерал Фалкенхајн, тада Министар Војни, и гроф Валдерсе, заменик начелника Главног Штаба, признају, да је цар Вилем примио у Поцдаму, 5. јула поподне, самог Фалкенхајна, и генерале фон-Плесена, фон-Линкера, и фон-Бертраба; али они поричу да су војне припреме чињене »пре Ултиматума Србији«.³⁾ Међутим, и Фалкенхајн каже, да му је Вилем, пошто му је прочитао делове писма Фрање Јосифа и приложени Меморандум, обратио пажњу на »веома озбиљне последице« које могу настати услед аустроугарске акције, па га је онда запитало »да ли је војска спремна за све евентуалности«; док Валдерсе опет сведочи, да је генерал Бертраб добио наређење да извести Начелника Главног Генералног Штаба, грофа Молткеа, да је Цар обећао Фрањи Јосифу да ће »стајати

схватити и онако како смо целу ствар ми приказали. Лихновски, уосталом, према овоме што каже, није био сам у Поцдаму, него је Вангенхајм тврдио да су сви главни амбасадори били присутни. Исто то важи и за Сер Хораса Румболта, тада британског Отправника Послова у Берлину, и за Сер Мориса де-Бунзена, према наводима Сер Чарлса Омана, у његовој књизи »Outbreak of the War«, на стр. 16/17.

¹⁾ Први пут објављена од Карла Кауцког, »Wie der Weltkrieg entstand«, стр. 49; а касније у додатку VIII »D. D.« IV, стр. 171.

²⁾ »Erinnerungen«, стр. 209, и код К. Кауцког, на стр. 50. Сам Тирпиц био је у Швајцарској све до 27. јула, према његовим властитим исказима, — види »Званична немачка документа« I, стр. 73.

³⁾ Види »Званична немачка документа« I, стр. 64.

уз њега у његовим тешкоћама са Србијом¹⁾ Адмирал Бенке је посведочио, да га је Цар позвао истог тог дана, и да му је скренуо пажњу на могуће компликације, те да су онда он и адмирал Капеле одлучили »да се не предузимају никакве мере које би могле проузрочити нелагодности«, већ да се предузму »само нематеријалне припреме« за случај рата.²⁾ Ова и друга сведочанства³⁾, изнесена су у намери да докажу, како Немачка није чинила никакве припреме за рат све до после предаје Ултиматума, 23. јула. Али се вредност ових исказа побија стварно двама документима објављеним у званичној немачкој збирци, и то: 1) »D. D.« I, бр. 74., који садржи извештај Валдерсеов упућен Јагову, од 17. јула, а који свршава речима: »Ја остајем овде готов да скочим (sprungbereit): ми смо спремни у Врховној Команди, и засад нема ништа што би требало да предуземамо (veranlassen)«, и 2) »D. D.« I, бр. 80., који садржи телеграм грофа Ведела, дежурног Министра на путу по Норвешкој, Јагову, од 19. јула, којим се саопштава жеља Царева, да се директорима линија Хамбург-Америчког и Северно-немачког Лојда — Балину и фон-Плетенбергу — скрене пажња »у најстрожем поверењу«, преко Посланика у Хамбургу, на Ултиматум који може сваког часа бити предат. И одиста, немачка војна машина била је »schlagfertig« за тили час.⁴⁾

Ако би требало још доказа зато, да је држање Берлина у овом сукобу било одлучујући фактор за Беч, наћи ћемо га у извештају самог фелдмаршала Конрада, о његовој аудијенцији код Фрање Јосифа 5. јула.⁵⁾ Конрад је тада одмах почео да доказује, како је рат са Србијом постао неизбежан, а кад му је Цар одвратио, да би то изазвало нападај од стране Русије, он је тај приговор одбио позивајући се на подупирање (»Rückendeckung«) Немачке. Зато га је Фрања Јосиф сумњајући запитао: »Јесте ли Ви сигурни за Немачку?« — и обавестио га је, да је немачки Цар, запитан од Фрање Фердинанда у Конопишту, да ли Аустрија може рачунати са »безусловном« помоћу Немачке, избегао да да одређен одговор. Да би се ово рашчистило, додао је он, упућена је дан пре тога једна нота у Берлин. На што је Конрад запитао: »Ако одговор буде гласио, да је Немачка на нашој страни, хоћемо ли онда заратити на Србију?« А Цар је одговорио: »У том случају, хоћемо«. Из

1) Види »Званична немачка документа« I, 65.

2) Ibid., стр. 66.

3) Придодата и предговору »D. D.« I, стр. XIII—XVI.

4) Да су учињене и финансијске и трговачке припреме за рат, о томе говоримо на другом месту.

5) »Aus meiner Dienstzeit« IV, стр. 36.

овога се лепо види, да је Фрања Јосиф, као уосталом и Берхтолд, помало сумњао у Немачку; али је уједно очигледно да је чак и он, иако мирољубив услед старости и природне склоности, решен био на рат, и да је све зависило само од одговора из Берлина.

У вези с тим, није без значаја размотрити и остале податке који се могу добити о држању Фрање Јосифа с обзиром на рат. При једној аудијенцији коју је, у току јуна месеца 1914, дао маркизу Палавичинију, амбасадору цариградском, Цар је, како изгледа, рекао, да »он једино у рату види могућност да се извуче из садашње ситуације.¹⁾ У очи самога рата, фелдмаршал Конрад, враћајући се од Цара, описује Фрању Јосифа да је »жестоко огорчен и узбуђен услед акције непријатеља Аустро-Угарске, али да је потпуно свестан шта стоји на коцки, иако је уверен о неопходности мера изазваних тако сурово и несавесно од стране Србије«. »Ако већ Монархија треба да пропадне«, рекао је он Конраду, »бар ће пропасти поштено.²⁾ Изгледа да је он доиста био овакав, кад се дирне у његов понос. Конрад је био добар психолог, и по једној анегдоти коју он прича види се да је разумео Цара. У једном разговору између Берхтолда, Конрада, и Чернина, који се водио 10. октобра 1913, последњи је тврдио да ни Цар ни Престолонаследник нису за рат, а нарочито не овај други, за којег је — познавајући га интимно из личног додира — држао да се неће дати наговорити. Конрад то није порицао, него је просто одвратио: »Али Цар ће се на крају крајева дати обрлатити.³⁾ На другој страни, треба можда овде забележити и оно што по овом предмету каже госпођа Шрат (Schrott), Царева верна Егерија за много година пре његове смрти. Она тврди, да јој је Цар говорио, не једном већ у више наврата, како се нипошто не слаже с Ултиматумом, и да је допустио да буде отпослан једино да би утудио Немачкој.⁴⁾ Ово је вероватно женско прецењивање чињенице, да је извесност немачке помоћи савладала његово опирање ратној акцији. Међутим, има их много који ће зацело претпоставити да верују, да он никад не би допустио да дође до рата, да старост није већ начела била његову душевну снагу, и да је јасан знак овога опадања било његово високо мишљење о више него осредњему Берхтолду.⁵⁾

1) Према извештају Војног Изасланика у Цариграду, од 20. јула 1914 Конраду, који овај цитира у својим успоменама: IV, 107.

2) »Wenigstens anständig zugrundegehen«, — код Конрада, IV, 162.

3) Види код Конрада III, 464.

4) Види код Маругија, »Vom alten Kaiser«, на страни 394.

5) Види о томе и код Силашија, поводом његове последње аудијенције, у »Untergang der Donau-Monarchie«, стр. 259.

Заједнички Савет (7. јула), и напори да се придобије Тиса.

Утицај држања Берлина на Беч показао се непосредно. Гроф Берхтолд је сазвао заједнички Министарски Савет за 7. јула, ради претреса целокупне ситуације с обзиром на обавештења што их је донео из Берлина Хојош. Присутни су били: сва три заједничка министра, — Берхтолд (за Инострана Дела), Билински (Финансије), и Кробатин (Војни) —, оба министра-председника: Стирк и Тиса, и Хојош као секретар; а за неко време и барон Конрад као начелник Генералштаба, и адмирал фон-Кајлер заступајући Морнарицу. Записник, како га је објавила аустријска Републиканска Влада 1919¹⁾, даје веома јасан извод о свему што се ту десило. Берхтолд је председавао, па је прешао одмах на ствар, излажући о чему се ради речима: »Да ли је куцнуо час, да се Србија учини једном за свагда безопасном с помоћу силе (*Kraftäusserung*)?« Будући да је за то требало дипломатског припремања, он да је већ питао за мишљење Немачку, и то с најбољим успехом, јер су обоје, и Цар и Канцелар, »најодушевљеније обећали безусловну помоћ од стране Немачке... за случај ратних компликација противу Србије«. Он сам, рекао је даље, слаже се са Берлином у томе, да је боље необавештавати унапред Италију нити Румунију, већ да одмах треба отпочети акцију, па онда чекати да оне евентуално затраже компензације за себе. Затим, да се мора ризиковати опасност рата са Русијом, али да се њему чини, имајући у виду далекосежне планове Русије, да створи балкански Савез противу Монархије, логичније, да се овоме стане на пут »што скоријим обрачуном са Србијом«, јер би одлагање стављало Аустро-Угарску у све мање повољан положај. Нато је следовала дискусија, у којој су сви присутни, осим једног, без резерве усвојили гледиште Берхтолдово: Билински је рекао, да је рат са Србијом пре или после ионако неизбежан, јер је само сила може опаметити²⁾; Кробатин је излагао, да би, после две већ промашене прилике (1909 и 1912), било фатално по престиж Монархије на Југу да се сад пропусти и трећа³⁾; а Стирк је доказивао, да је ово најпогоднији психолошки тренутак за рат, додајући, као један разлог више, да би политика оклевања и слабости неповољно утицала на држање Немачке наспрам Аустро-Угарске.⁴⁾

¹⁾ »D. A.« I, бр. 8., стр. 25—38; види и код Госа, на стр. 50—60.

²⁾ »D. A.« I, стр. 31/32.

³⁾ *Ibid.*, 32/33.

⁴⁾ *Ibid.*, 30.

Једини Тиса остао је неуверен, иако је и он већ почео да признаје да му се рат чини сад више вероватним него што му се чинило непосредно након Атентата. Иако се у записнику не каже, коју су тактику за нападај предлагали или одобравали остали, из Тисина разлагања излази јасно, да се главна дискусија водила око намере »да се Србија изненадно нападне, без претходне дипломатске акције« (»као што је било у плану, како се чини, па као што је било чак и говора, на његову жалост, при разговору са Хојошем у Берлину«).¹⁾ Ову је мисао Тиса жестоко побивао, доказујући да би то шкодило Аустро-Угарској пред Европом, и да би ујединило противу ње цео Балкан, осим изнурене Бугарске. Он је разлагао, да Аустро-Угарска мора прво ставити услове Србији, »тешке услове, али не таке да их не би било могућно испунити«; ако би они били прихваћени, то би значило »једну одлучну дипломатску победу за Аустро-Угарску«, а ако би били одбијени, онда би и он био за рат. Али чак и у том случају, тврдио је он, рат би имао довести »до смањења но не и до потпуног уништења Србије«, из два разлога: прво, зато што Русија не би то допустила без борбе на живот и смрт, и друго, што он као Министар-председник Угарске не би могао допустити тако присаједињење земљишта које би знатно умножило словенске елементе Двојне Монархије.

Напокон је једнодушно решено, да се донесе што скорија одлука; само што је Тиса продро са једним својим главним захтевом: да се неће наређивати мобилизација све док Србија не одбије конкретне услове и ултиматум који ће јој се упутити. Сви су се, осим Тисе, сложили у назору, да би »један чисто дипломатски успех, све кад би и донео одлучно понижење Србије, био без вредности, и да стога треба ставити Србији тако далекосежне захтеве, да би их ова вероватно одбила (*die eine Ablehnung voraussehen liessem*), те би тако био отворен пут за радикално решење војном интервенцијом«. Тиса је, попуштајући, пристао био да услови буду »веома тешки«, али ипак »не такови да би открили намеру Аустро-Угарске да их учини неприхватљивима«, будући да у том случају не би било правне основе за објаву рата. — Кад је дискусија настављена, после подне, потакнути су разни војни проблеми, па се доста дуго расправљало о »односу снага (*Kraftverhältnisse*) и о томе какав би ток вероватно узео један европски рат«.²⁾ На крају је Берхтолд нарочито нагласио, да »иако постоји још увек разлика између мишљења Тисе и свих осталих, ипак су се

¹⁾ »D. A.« I, 27.

²⁾ *Ibid.*, 36.

приближили једно другом«, јер би и Тисини предлози »по свој прилици« одвели к истом »ратном обрачуњу са Србијом« какав они сматрају неопходним.¹⁾

Сасвим је јасно, да је овај Савет значајно одлучан моменат уколико се тиче Аустро-Угарске, и да је одлагање акције уследило једино услед потребе да се Тиса до краја преобрати и придобије за рат. А кад је већ једном, на Тисино наваљивање, напуштена намера да се изврши препад, онда је лако наћи и други разлог за одгађање, наиме потреба да се прикупи оптужни материјал у Сарајеву. За Берхтолда, овај је разлог био чисто тактичке природе, — да би Европа остала мирна; у ствари, како ћемо још видети, негативни резултат истраге довео би озбиљно у неприлику сваког министра који би био мање одлучан за рат него Берхтолд.

У очи састанка од 7. јула, гроф Тиса је дао уврстити у »Будапешти Хирлап« једну полузваничну изјаву: да нема разлога бојати се рата, да још нису нађени конкретни докази за кривицу Србије, и да стога треба причекати на исход истраге по овом предмету. Дан после састанка, он је одговарао на интерпелације у угарском Парламенту са ванобичном резервисаношћу, протестујући противу претпоставака као да би ситуација у Босни била подривена, и осуђујући проту-српске изгреде, али тврдећи у исти мах да се истрага и даље води. Сазив Крунског Савета протумачен је званично потребом да се расправи унутарња ситуација у Босни. Ипак је полузванични »Пестер Лојд« писао о »намераваоном дипломатском демаршу у Београду«, тврдећи да се неће предузимати на начин »који би могао повредити самољубље или достојанство Србије«, али додајући у исти мах значајно, да се од београдске Владе ишчекује »да уништи то легло пацова«, јер ће иначе бити немогући добри односи са Бечом. У исто доба — иако записник заједничког Савета показује, да је тешко дипломатско »понижење« Србије било најмање за чим се ишло —, пресбиро Балплаца настојао је брижљиво да се на страни шире баш противни утисци. Тако је на пример »Neues Wiener Tagblatt« 9. јула донело очигледно инспирисану белешку, да било какав се корак предузело према Београду »он неће садржавати мешање у суверена права Србије«, те да се може очекивати да ће Београд пристати на све захтеве, будући да се »неће тражити ништа што би се могло тумачити као изазов или понижење«.

Оних недеља које су следовале састанку министара, чињени су концентрични напори са разних страна да се придобије Тиса, поименце од стране Берхтолда и немачког Амба-

1) »D. A.« I, 38.

садора. Тиса међутим није губио времена да пошаље Цару и други меморандум¹⁾, у којему је разрадио био гледиште које је он заступао на састанку министара. Главна нота у њему било је да он, »при свим веома задовољавајућим порукама из Берлина«, не може да одобри оружан напад који би, »по сваком људском предвиђању«, изазвао мешање Русије, те »услед тога и светски рат«, а у којем би румунска неутралност (»при свем оптимизму у Берлину«) била веома сумњива. Кудикамо повољнији пут био би стварање нове политичке констелације на Балкану с помоћу »једне разборите и активне политике«, која би ипак излазила усусрет гледишту Конрада и Генералног Штаба, који су сматрали да би надметање у наоружавању »за идућих неколико година« испало на штету Аустро-Угарске (»eher zu unserer Ungunsten«).²⁾ Тиса је спреман да понесе одговорност за рат, ако би »праведни захтеви« Монархије били одбијени; али је био мишљења, да се Србији мора »дати могућност да избегне рат, наравно по цену врло тешког дипломатског пораза«. Ове захтеве требало би, рекао је, завити у конкретне форме и изнети »у одмерену, не претећем тону«, будући да би овака тактика могла да задржи од учешћа и Русију и Румунију, те да доведе до британског притиска на Антанту, и да повољно утиче на Царево страховање од сваке анархичне или антидинастичке тенденције. Чак, уверавање да Монархија »неће да уништи, а још мање да себи присаједини, Србију«, било је потребно и зато, да спречи компликације с Италијом, да осигура симпатије Велике Британије, и да омогући Русији да остане само посматрачем. Аустро-Угарска би се задовољила општрим сламањем (»Knickung«) србијанске обести, али би у исти мах предузела брзе и енергичне кораке да придобије за себе Бугарску и остале балканске државе.

Било је природно, да Тиса гледа на целу ствар с мађарског гледишта, те да на њега утиче несамонај наслеђени страх од Русије и она одвратност за нове суграђане Словене, што су толику улогу играли седамдесетих година код његова оца, него и брига у погледу држања Румуније. Треба се, у вези с тим, сетити, да су преговори које је он сам водио са румунским првацима у Ердељу пропали били тек на кратко време пре тога; а ми данас знамо, да је цело Румунско Питање, и у унутарњем и у спољњем односу, сачињавало у то доба једно од најважнијих проблема које се имало решити и за Берлин и за Беч, о којем су, како смо видели, опширно разговарали и Фрања Фердинанд са Виљемом у Конопишту, и Конрад са

1) Од 8. јула, — види »D. A.« I, бр. 12., стр. 41—6.

2) »D. A.« I, стр. 42; »Aus meiner Dienstzeit« IV, 55.

Молткеом у Карлсбаду.¹⁾ Према Конраду, Тиса је био уверен да ће Румуни навалити на Ердељ у случају Аустро-руског Рата.

Међутим се Берхтолд договарао са Чиршким, који је дошао био до закључка, да је Тиса »елеменат који затеже ствар«, те којему је Берхтолд поверио своју намеру, да ће пошто-пото настојати око Цара да захтеви упућени Србији буду у сваком случају »тако постављени да о њихову прихватању не може бити говора.«²⁾ Плод њихова разговора био је један нарочит меморандум Берхтолдов Тиси, у којем је поновио Виљемова хитна упутства Чиршкome, да обавести Беч »да Берлин очекује акцију Монархије противу Србије, и да се у Немачкој не би могло разумети ако бисмо ми прилику која нам се пружа пропустили без одлучног ударца.«³⁾ Чиршки је такођер извештавао о уверењу које превлађује у Берлину, да је услед хитних представака од стране Берлина у Букурешту уклоњена свака опасност да би се Румунија умешала у рат. Затим је још Берхтолд додао: »Из даљих напомена Амбасадора видим, да би се свако ценкање са Србијом од наше стране сматрало у Немачкој слабошћу, што би свакако утицало неповољно на наш положај у Тројном Савезу и на будућу политику Немачке«. Овако важна саопштења, завршавао је он свој меморандум, поуздано ће »имати утицаја« на Тисину »коначну одлуку«.

9. јула имао је Берхтолд аудијенцију код Фрање Јосифа у Ишлу, о чијој је главној садржини обавестио сутрадан Чиршког. Цар је, каже, био веома миран, исказујући своју захвалност према Вилхелму II и његовој Влади, и сложивши се с њиховим мишљењем, да »до одлуке сада већ мора доћи«; он је осећао, да »се сукоб можда даје некако избећи«, али је иначе био склон да се ставе »конкретни захтеви Србији.«⁴⁾ Образлажући ово Чиршкome, Берхтолд признаје да је овај начин бољи, јер ће се тако избећи да падне кривица на Аустро-Угарску, док би се у исти мах олакшало Румунији, па и Британији, да остану неутралне. Он затим позива Берлин, да каже своје мишљење о облику који би се имало дати захтевима Србији, наглашујући да се рок за одговор из Београда мора

¹⁾ Види код Конрада III, 668.

²⁾ Чиршкога извештај у Берлин, 8. јула, — види »D. D.« I, бр. 19.

³⁾ »D. A.« I, бр. 10.

⁴⁾ Извештај Чиршког у Берлин, од 10. јула, — »D. D.« I, бр. 29. Виљем је на рубу овог извештаја забележио, код Царевих речи да до одлуке сад мора доћи: »Како је већ четрнаест дана прошло од *pro memoria* Његова Величанства, то ствар траје доста дуго«, из чега се лепо види његова нестрпљивост; а код речи о »конкретним захтевима« додао је Виљем: »Aber sehr! und unzweideutig!«

учинити што краћим, јер би и самих 48 сати дало могућности Београду да се договори с Петроградом.¹⁾ Он је још додао, да би потпуно прихватање захтева од стране Србије било за њега решење »веома несимпатично, те се смишља, шта би се могло поставити као захтев а што би пристанак Србије учинило сасвим немогућним«.

Овако држање Берхтолда од огромне је важности за цело питање одговорности, будући да је његова готовост, том приликом, да прихвати савет и вођство Берлина, која се има приписати можда Тисину оклевању, давало јединствenu могућност за мирољубиву акцију. Али Берлин, далеко од тога да се тиме што боље користи, или да се противи ратоборним намерама Берхтолдovим, које му је саопштавао Амбасадор, одговара напросто одбијањем да искаже макакво своје мишљење, с мотивацијом да је »то ствар Аустрије.«²⁾ Једини савет који даје Берлин састојао се је у томе, да би требало прикупити грађу за илустрацију општих струја велико-српске агитације, па је објавити пре него што се предаду »захтеви или ултиматум« у Београду. Сама чињеница, да Јагов говори о »ултиматуму« као о једној од ствари коју би Беч могао предузети, значајна је по себи, и морала је охрабрити Берхтолда у његовим намерама.

Кад је Чиршки донео овај одговор на Балшлад, Берхтолд је прихватио гледиште фон-Јагова о потреби једног излагања целокупне србијанске политике, и још је од своје стране додао, да је сад потребна »веома хитна акција« — које је речи цар Виљем, кад је примио извештај у Берлину, двапутa подвукао на своме званичном примерку.³⁾ Врло је важно забележити, да је Берхтолд овом приликом (13. јула) обавештавао, како се нада да ће колико сутра доћи до споразума са Тисом, у смислу да поднесу једну заједнички састављену ноту Фрањи Јосифу у Ишлу 15. јула, те да је онда предаду у Београду још пре него што Поенкаре пође из Париза у посету руском Цару.⁴⁾ Укратко, на десет дана пред саму

¹⁾ »D. D.« I, бр. 29., стр. 50; ту Виљем ставља напомену: »Хартвиг је мртав!« — другим речима, он је био потпуно зато.

²⁾ Извештај Јагова Чиршкome, од 11. јула, — види »D. D.« I, бр. 31.

³⁾ Извештај Чиршкога у Берлин, од 13. јула, — види »D. D.« I, бр. 40.

⁴⁾ Поенкаре, у својој књизи »Les Origines de la Guerre«, на стр. 195 спомиње један телеграм што га је примио од грофа Сечена у Паризу, још 11. јула, — а који је дешифрован на Кеју д'Орсејском за време Рата, — који би, ако је аутентичан, показивао »потпун споразум« што је још тада постигнут био између Немачке и Аустро-Угарске у погледу »ситуације која проистиче услед Атентата и свих

предају Ноте Србији, Берлин је био званично обавештен о ономе што је Беч намеравао да чини, и може се рећи да је пре остајао при својој ранијој политици, да форсира акцију, него да је задржава.

Даљи доказ да је Берлин, иако још није познавао тачан текст Ноте, знао бар на шест или седам дана унапред све главније тачке њене садржине, пружа баварски Отправник Послова у Берлину, који је 18. јула доставио Минхену потпуно тачан извод из ових тачака, онако како му их је саопштио државни подсекретар Цимерман.¹⁾ Овај извештај показује, да је Вилхелмштрасе добро обавештавана од стране Чиршкога; а у исти мах и то, да је Јагов врдао веома неискрено, на недељу дана касније, када је покушавао да ублажи незадовољство Италије, ради тога што јој ништа није унапред казано, тврђом да ни Немачка ништа раније није знала. Берлин је чак имао намеру да наведе отсуство Цара, Министра Војног, и Начелника Главног Штаба, као коначан доказ да је »Немачка исто толико изненађена акцијом Аустрије колико и остале Силе.«²⁾

14. јула је доиста Тиса дошао у посету Берхтолду, а затим отишао и до немачког Амбасадора. Шта се ту десило, сазнајемо засад из извештаја Чиршкога Бетман-Холвегу³⁾, док се не објаве и Тисини мемоари. Тиса је говорио отвореније него икад. Дотле, изјавио је, он је једини стално проповедао опрезност, »али је са сваким даном јачало његово уверење, да Монархија мора доћи до енергичне одлуке, да би доказала своју животну снагу, и да би учинила једном већ краја неподносном стању на Југоистоку«. Србијанска штампа и србијанска дипломатија превршили су били сваку меру својим изјавама. »Тешко ми је падало, да се одлучим у прилог рату; али сам сада чврсто уверен да је он неопходан, и стајаћу свом својом снагом на одбрани величине Монархије«. Исто то потврђује и једна депеша Сеђења Берхтолду, од 16. јула, у којој се даје извод извештаја Чиршкога Тиси, »који је сад напустио све своје раније приговоре, те се слаже потпуно са што оштријом акцијом«. ⁴⁾ Потпун споразум, додаје Чиршки, постигнут је сада међу свима водећим факторима, а на одлуку Фрање Јосифа много је утицало »безуветно пристајање Немачке уз бок Аустро-Угарској«. Овако јасно изражаваће не би

могућих последица«. Овај телеграм није садржан у поратној Аустријској Црвеној Књизи (»D. A.«).

¹⁾ Види »D. D.« IV, Додатак IV, бр. 2.

²⁾ Ibid., стр. 128.

³⁾ 14. јула, — види »D. D.« I, бр. 49.

⁴⁾ Види »D. A.« I, бр. 23., стр. 60.

се, поуздано, могло очекивати од Амбасадора кад се обраћа својим надлежнима, да није то било и званично становиште, иначе би навучао на себе још теже прекоре него што су били они које смо напред споменули.

Тиса је тада саопштио Амбасадору, да ће Нота Србији добити своју дефинитивну стилизацију идуће Недеље (19. јула), али да је одлучено да се не доставља догод Поенкаре не напусти Петроград.¹⁾ А онда, ако се Србија не би покорила без поговора, Аустро-Угарска би сместа мобилизовала. Нота ће, међутим, додао је он, бити »тако састављена, да њено прихватање буде стварно искључено (so gut wie ausgeschlossen)«. ²⁾ Излазећи од Чиршкога, Тиса је рекао: »Ми ћемо одсада заједно мирно и чврсто гледати будућности у очи«, — што је изазвало Вилема да напише на извештају карактеристичне речи: »Најзад, човек! (Na, doch mal ein Mann!)«.

Тврдило се са неких страна, да је Берхтолд одлагао с акцијом из веома похвалног разлога да би прибавио целокупни оптужни и доказни материјал противу Србије. Али записници Заједничког Савета сведоче, да је он у ствари то чинио једино у жељи да би осигурао до краја помоћ Немачке и савладао Тисину опозицију, све док више није могло бити сумње с обзиром на ову важну тачку. Како смо већ раније видели, Визнеров извештај из Сарајева више је скидао кривицу са Србије него да би је товарио на њу, па га је стога Берхтолд напросто оставио на страну, неосврћући се на њ, да га не би одвратио од његове ратне политике.

Берхтолд и Тиса раде споразумно.

Истога дана (14. јула) када је Тиса био код Берхтолда, позвао је овај к себи Чиршкога, да га обавести, како је дошло до општег споразума у погледу појединих тачака Ноте, те

¹⁾ Вилем је овде на страни написао речи: »Колика штета!«

²⁾ Вреди забележити, да је и немачки амбасадор у Цариграду, барон Вангенхајм, у поверењу рекао своме талијанском колеги, маркизу Гарони, 15. јула, да ће Ултиматум бити састављен тако да учини рат неизбежним. Ово је саопштио јавности Г. Барзилај, тада члан Талијанске Владе, у своме говору у Напуљу 26. септембра 1915. У вези с тим, забележићемо још и то, да је 23. јула бугарски Посланик у Петрограду јавио у Софију, да му је принц Хоенлое (аустроугарски војни изасланик) баш рекао, како ће то после подне бечка Влада предати једну веома оштру ноту Београду, »у којој има потпуно неприхватљивих тачака за Србију«, — види »Бугарске Дипломатске Документе« I, бр. 201.

како је Тиса »чак унео поштрење неких ставова«.¹) Берхтолд је објашњавао да је технички немогућно спремити Ноту за 16. или 18., будући да текст има да буде коначно прихваћен од заједничког Већа Министара 19. јула, па одобрен од Цара 21., али да он јамчи (*»er stehe ein«*) да ће Нота бити прихваћена, те да ће је стога моћи доставити и предати у Београду 25. јула. И он и Тиса, додао је, желе да Берлин зна, да је једини разлог за одлагање предстојећа посета Поенкареова у Петрограду, јер се сматрало непаметно, да први глас о Ноти стигне у руску престоницу баш у часу док су Цар и Сазонов под утицајем таквих »подстрекача« (*»Hetzer«*), каже Берхтолд у писму Сеђењу 14. јула²), као што су Поенкаре и Извољски. Нека Берлин буде уверен, да неће бити »оклевања или неодлучности« у Бечу. — Овај телеграм Чиршког пружа драгоцене доказе у два правца: прво, из њега се види јасно да је Берлин знао унапред цео план Беча у погледу протусрпске кампање, и да је знао за Берхтолдову намеру да спречи мирољубив исход акције постављањем немогућих захтева, па да ипак, оцењујући последице у Европи, није ништа учинио да би својој савезници везао руке. Друго, њиме се уништава теорија што су је неки мађарски критичари покушали изградити: да су Тиса и његова Влада били тобоже противни рату, те да је услед тога према Угарској, неимајућој учешћа у одговорности за рат, неправедно послужено на Конференцији Мира. Документи које смо горе навели доказују дефинитивно, да је Тиса, иако с почетка уздржљив и противан да се упусти брже-боље у ратну авантуру, био у ствари и сувише спреман на рат, кад је једанпут била осигурана пуна немачка помоћ. Међутим је цела мађарска штампа, и званична и незванична, кинтела изазовним чланцима противу Србије, на које су даномице одговарали београдски револверски листови, трујући тако јавно мњење у обе земље. Али о том смо већ говорили на другом месту.

16. јула, одговарајући на једну подужу интерпелацију клерикалног посланика Смречањија у погледу српске пропаганде, Тиса је одржао говор у пештанском Парламенту, у којем је изјавио, да се »афера са Србијом мора по сваку цену рашчистити«, само што још није хтео да каже како. Он је рекао: »Влада није мишљења, да ово рашчиставање мора довести до ратних компликација... Рат је веома жалосна *ultima ratio*, којој се не сме прибегавати док се не исцрпу сва могућна остала решења; али на коју наравно мора бити спремна и за коју мора бити способна свака нација

¹) Извештај Чиршког Бетман-Холвегу, 14. јула, — »D. D.« I, бр. 50.

²) »D. A.« I, бр. 21.

и свака држава, ако хоће да остане нацијом и државом.« Овај говор био је кобним случајем везан за један ранији Тисин говор, којег су се морали сетити многи слушаоци, а који је он држао баш на годину дана пре тога с истог места, у којем је говорио о праву сваког балканског народа (а у том случају бугарског народа) да тргне мач из корица као последње средство, — чиме је врло осетно допринео да буде изазван други Балкански Рат.

Вреди забележити још и то, да су у Берлину доста јасно исказивали сажаљење, »што је Тиса својом изјавом у Парламенту донекле подигао вео«.¹) Они из Вилхелмштресе су потпуно одобравали тајанственост коју је одржавао Беч, и сматрали су давање допушта војним шефовима врло »вештом« тактиком.²)

Оно што је напослетку коначно одлучило у Бечу, било је својеручно писмо упућено од Вилхелма II Фрањи Јосифу 14. јула, с острва Борнхолма³), садржавајући у најсвечанијим изразима — поткрепљеним позивањем на политику пријатељства свога прадеда — поштену реч да ће се Немачка наћи на помоћи »у тешким часовима« (*»In den Stunden des Ernstes«*). Он је изречно одбијао »да заузме држање у питању о којему се ради« између Аустро-Угарске и Србије; али одлучне речи којима прихвата потребу да се стане на пут »великосрпској агитацији« на Балкану показују, да је он баш напротив хтео да остави саме Бечу одлуку какву акцију треба предузети, одричући се сваке жеље да врши над њим утицај у том правцу. С обзиром на онај Меморандум Балплаца о политици на Балкану, он је наглашавао готовост Немачке, да се бори противу образовања једне Балканске Лиге под руским покровитељством, да помогне задобити пристанак Бугарске уз Тројни Савез, и да опомене Румунију да се причува од даљег приближавања Србији. Овако бодрене морало је учврстити Балплац у његовим ратоборним намерама, и било је добро срачунато да уклони и последње покушаје оклевања код самога Фрање Јосифа.

За оних пет дана што су следовали разговору између Чиршкога и Тисе, и Чиршкога и Берхтолда, Беч се био завио у потпуно ћутање, али је у потаји хитно даље вршио своје припреме. У вези с тим занимљиво је забележити, да је још 12. јула Јагов послао био упутство Чиршком, да скрене пажњу Берхтолду, да »Русија и Србија имају поверљива оба-

¹) Како је извештавао Herr von Schoen Минхенску Владу 18. јула, — види »D. D.« IV, Додатак IV, бр. 2.

²) Ibid., стр. 126.

³) »D. A.« I, бр. 18.

вештења, да Аустро-Угарска појачава своје гарнизоне на границама Србије и Русије.¹⁾ Не каже се откуд се црпе ово обавештење, али је очигледно да је извором могао бити само Извештајни Одсек Немачке Војске; исто тако није ништа додато овој опомени, али се подразумева да тиме Берлин није мислио да задржи Беч од даљег припремања, већ да је једино желео да се боље скривају трагови. Иначе, за време ове паузе наилазимо на први и једини знак узрујаности од стране Берлина, и то у другом једном телеграму Јагова Чиршком.²⁾ И Берхтолд и Тиса су се одрицали оног Хојошова плана о деоби Србије — каже Јагов Амбасадору —, али ниједан од њих није даље наговештавао ништа о »својим територијалним захтевима«. Намере Беча могу се, паравно, изменити услед тока догађаја, али је потребно да Беч »има већ спреман општи напрт циљева за којима се има ићи«. Чиршки, стога, нека затражи од Берхтолда његово мишљење у погледу »будућег облика (*Gestaltung*) Србије«, али нека »избегава утисак као да би желео да спречава акцију Аустрије или да прописује неке границе или циљеве. Било би нам једино од користи, да знамо бар донекле камо води пут којим се иде« (*es wäre uns nur von Wert, einigermaßen darüber orientiert zu sein, wohin der Weg etwa führen soll*). Сам Јагов нам одгонета ову своју закаснелу забринутост, казујући како би обавештеност о намерама, на који се начин мисли поступати према Србији, била од одлучног утицаја на држање Италије и Велике Британије.³⁾ Колико му се ово врло по глави показује и једна друга порука, од сутрадан (18. јула), којом, понукан својим властитим блиским познавањем Италије и њених државника, опомиње Берхтолда »да не гаји никакве илузије« већ да буде с тиме начисто да ће »нападај Аустро-Угарске на Србију несамо непријатно одјекнути у Италији, већ да ће лако изазвати и непосредно опирање с њене стране«. ⁴⁾ Он предлаже да се покуша забавити Италију у Валони, што би можда било најбољи пут за Аустро-Угарску да учини лакшим свој положај наспрам Србије; али у сваком случају сматра »споразум на време између Беча и Рима преком потребом« (*»dringend geboten«*). Овај корак Јагова паралисала је тврдоглавост Берхтолда, који нипошто није хтео да чује за компромис у питању Валоне⁵⁾, одбијајући да допусти и помисао да

¹⁾ »D. D.« I, бр. 37.

²⁾ Од 17. јула, — види »D. D.« I, бр. 61.

³⁾ *Ibid.*, стр. 88.

⁴⁾ »D. D.« I, бр. 68, стр. 96.

⁵⁾ »*Tagessbericht*« Берхтолд од 20. јула, — види »D. A.« I, бр. 35, и код Госа, на стр. 116—8.

би Аустро-српски Рат могао бити поводом за Италију да тражи компензације од Тројног Савеза (према члану VII Уговора од 1912).

Али, ако је Јагов и мислио да ће врло лако уследити компликације од стране Рима, то није спречавало општу тенденцију Берлина да пожурује Беч на акцију. Чак је Берхтолд сматрао да је боље ако своје објашњење одлагања, што га је дао био преко Чиршког, допуни још парочитом поруком упућеном немачком Канцелару по Сеђењу.¹⁾ Он је тумачио, како би се енергичан иступ у Београду баш у часу када је Поенкаре у гостима код Цара могло сматрати у Петрограду »политичким изазовом«, што би Николу II могло отерати у наручја екстремиста; зато му се чини, каже, мудрије, не предавати Ногу док Поенкаре не оде из Русије, а то би повукло за собом још недељу дана одлагања. Сеђењ је ово одмах доставио куд треба, и Јагов је додуше примио разлог али је уједно дао израза своје »сасвим изванредном жаљењу услед овог одлагања.«²⁾ Лако је могућно, да је у први мах жеља да се не изазива Русија било један од Берхтолдових стварних разлога за одлагање, а поуздано такав који ће Берлин радо прихватити. Али је јасно, да је врло брзо главним разлогом за њега постало то, да избегне сваку могућност француског учешћа у току кризе, тиме што ће предати, баш у часу кад председник Француске Републике и Француске Владе пођу на пут морем на неколико дана, такве захтеве које Србија мора било примити било одбити пре него што они могу стићи натраг у Париз те успоставити поново потпун додир са дипломатским светом. Цела игра Берхтолдова била је заснована на тајанствености, и, ако би успео да се за његову тајну не сазна прерано, уколико је ствар више одлагао утолико је више изгледа имао да подвали Европи.

Као што је било заказано, одржан је још један заједнички Министарски Савет у Бечу 19. јула³⁾, који је одобрио Берхтолдов предлог да се Нота Србији преда у 5 часова поподне 23. јула, са роком за одговор од 48 сати. Сматрало се, да се не може даље одлагати ствар, с обзиром на нестрпљивост у Берлину и на подозрење у Риму које је све више расло. Након претреса о војним мерама, Тиса је предложио да се донесе резолуција којом би се порекли сви планови о каквим освајањима у Србији, те обавезујући Монархију да не присаједињује никаквих територија, осим можда неких исправака граница које би се из стратегијских разлога чиниле потребним.

¹⁾ 15. јула, — »D. A.« I, бр. 21.

²⁾ Извештај Сеђења Берхтолду, од 16. јула, — или »D. A.« I, бр. 23.

³⁾ Види записник у »D. A.« I, бр. 26.

Ово је гледиште побијао Берхтолд, образлажући да би Монархија, иако сама у случају победе не би присвајала себи земљиште Србије, морала настојати да дође до радикалне деобе Србије између Бугарске, Грчке, Арбаније, и можда Румуније. Осим тога, рекао је, ситуација је на Балкану сасвим несигурна: у Арбанију се не може поуздати, па чак и Бугарска би могла поново постати русофилском, тако да на крају рата »можда не би било ни могућно ништа неприсајединити«. Али је Тиса остао при свом првобитном мишљењу, правдајући га пре свега маџарским противљењем да се доведе у склоп државе још Словена, а онда и својим уверењем да ће се Русија борити на живот и смрт да спречи уништење Србије. Стирк је предлагао да се нађе средњи пут на тај начин што би се из земље протерала династија Карађорђевића а Србија подвргла Монархији војном конвенцијом; но изгледа да тај предлог није наишао на одобравање. Напокон је закључено, да кад букне рат — јер овај пут, изгледа, сви присутни сматрали су као да се то подразумева — Аустро-Угарска достави изјаву од своје стране Силама, да она не води освајачки рат и не намерава да присаједини себи Србију. »Наравно«, овом се резолуцијом није мислило одрећи »неопходно потребних стратегијских исправака«, или »смањивања Србије у корист других држава«, или »привремене окупације србијанске територије«.¹⁾ Сумњиву светлост на искреност оваког уверавања баца једно место у записнику с овог састанка, — тамо где Тиса истиче добар утисак који ће одрицање територијалних захтева учинити на европско јавно мњење, а Берхтолд одговара, да је он »у сваком случају намеравао да да оваку изјаву у Риму«, иако се ово дабогме никако није слагало са гледиштем које је он иначе тако упорно бранио.

¹⁾ Види записник у »D. A.«, стр. 66—7.

VIII. ЗАВАРАВАЊЕ ЕВРОПЕ.

Довде су наши писмени извори откривали Берхтолда као човека стално ратоборна и у потаји активна; међутим, при крају кризе, особина која се код њега највише истиче јесте његова подмуклост. Одмах уз његову природну жељу да осигура неограничену помоћ Берлина, и непосредно иза тога, иду његови неуморни напори да уљуљка Европу у лажно осећање сигурности. Да је то учињено потпуно систематски, показује најбоље следећи инцидент. Према плановима Заједничког Већа од 7. јула, решено је да Министар Војни и Начелник Генералштаба пођу на отсуство из Беча 11. јула, и Берхтолд је сам поверио Чиршкome, да је то учињено »намерно«, да би се »умирило свако узбуђење«.¹⁾ Он је радио тако у смислу једног меморандума барона Конрада, који је наглашавао потребу да се избегне свако прерано узрујавање њихових противника, које би их могло потаћи на мере за одбрану.²⁾ Сам Конрад отворено је објавио у својим мемоарима извештај о једном свом договору са Берхтолдом, који је имао још 8. јула, када је пала одлука да се иде на отсуство; изгледа да је већ тада Берхтолд утврдио 22. јула као дан предаје Ултиматума Србији³⁾, из чега се даје даље закључити, да је већ тада био поуздан да ће предобити или »обрлатити« Тису. Они су тада расправљали о последицама навале на Србију и рата с Русијом, и Берхтолд је овај разговор завршио речима: »Пре свега, нипошто никакве мере које би нас могле издати; не сме се учинити ништа што би могло привући пажњу«.

Пресбиро Иностраних Дела потрудио се, наравно, да рашири вест о отсуству главнокомандујућих, и дописник »Тајмса«, напореде с другима, пао је дабогме у клопку. »Тајмс« од 16. јула доноси, да су несамо Конрад и Кробатин већ и

¹⁾ Извештај Чиршкога у Берлин, од 10. јула, — види »D. D.« I, бр. 29., стр. 50; потврђено и од Конрада, у »Aus meiner Dienstzeit« IV, стр. 61.

²⁾ »D. A.« I, бр. 14.

³⁾ Конрад, IV, стр. 61—62.

оба министра Народне Одбране напустили одсуство, доводећи у везу овај догађај са побољшањем курсева на бечкој Берзи. Исто је тако и Сеђењ из Берлина извештавао Берхтолда, како је талијански Амбасадор био »крајње узнемирен«, али се сад опет умирио — другим речима, дао завести — вешћу, да су Кробатин и Конрад напустили Беч.¹⁾ Треба додати, да је Берлин несамо сматрао овај начин завођења Европе у блудњу врло »паметним«²⁾ него је и сам пошао истим путем. Један од најдрагоценијих сведока, онај господин Шен (Herr von Schoen), баварски Отправник Послова у Берлину, којег смо већ више пута спомињали, каже својој властитој Влади, 18. јула, да је постојала намера у Берлину, да се одсуство Царево у Норвешкој и допуст Молткеа и Фалкенхајна (а могао је додати још и Тирпица) наведу као доказ, да су у Берлину »били исто толико изненађени акцијом Аустрије као и остале Велике Силе.«³⁾

Да је Берлин и на друге начине затварао очи пред напорима Беча да заведе Европу, то доказује и један занимљив догађај у штампи. 19. јула објавила је званична »Norddeutsche Allgemeine Zeitung« један чланак који је говорио о аустроугарском захтеву за »разбистравање« (Тисин израз) као прихваћену од јавног мњења у Европи, те у којем се даље каже: »Ми се придружујемо овоме с надом која се чује с више него једне стране, да би озбиљна криза била отклоњена ако Србијанска Влада на време попусти«. У сваком случају, каже се ту даље, интереси Европе као целине »чине пожељним и потребним, да свака распра између Аустро-Угарске и Србије остане локализована«. Овај чланак, који је дабогме изазвао живе коментаре у европској штампи, утицао је веома неповољно на курсеве берлинске Берзе, и навео је »Тајмс« (од 21. јула) да штампа свој први повик на узбуну под насловом: »Једна паника која не слуги на добро« (»An ominous scare«). У ствари, онај чланак је био намењен од стране Вилхелм-штрасе сасвим другој сврси, као подвала, што се види и из једног телеграма који је дан пре тога упутио Јагов Чиршком⁴⁾, а у којем скреће пажњу Амбасадору, да ће 19. јула изаћи чланак, обазрив у тону, из обзира према европској дипломатији, али да га у Бечу не треба схватити као неко »узмицање« од стране Немачке... Оваки карактеристични инциденти чине немогућим свако одрицање, да је Берлин био кроз цели месец јула стално јатаком Беча.

¹⁾ »D. A.« I, бр. 23.

²⁾ »D. D.« IV, додаток IV, бр. 2, стр. 126.

³⁾ Ibid., стр. 128.

⁴⁾ 18. јула — види »D. D.« I, бр. 70.

Али су све ово тек поједине чињенице које су случајно остале да послуже доказом. Много су важнији, а исто тако с предумишљајем учињени, кораци што их је Берхтолд предузимао готово у свакој европској престоници, да би завео на стрампутицу надлежне факторе, и да би спречио сваки покушај интервенције у корист мира. Приказ аустро-србијанског спора не би ништо био потпун без осврта на ове махинације, па ће бити можда најзгодније да испричамо њихову историју све до дана прекида односа са Србијом, пре него што пређемо на саму Ноту и на њен пријем од стране Србијанске Владе. Наравно да се не можемо овде упустити у опсежну дипломатску анализу оних кобних »Дванаест дана«, јер би нас то одвело предалеко; али, да би се положај Србије, у злосрећном сукобу који је пола света увукао у рат, оценило правилно, много је важније средити и изложити све оне чињенице из којих се разазнаје главни правац акције него просто ређати догађаје који су следовали један за другим све док није дошло до катастрофе. Нема сумње да ми много тога још не знамо, а можда и да има много тога што никада нећемо ни сазнати; али већ оно што се досад зна, доста је за оно што нама треба. Чак се може мирне душе тврдити, да никад досад није историјска светлост била у стању да се, тако брзо након самих догађаја, увуче у мрачне кутове једне велике дипломатске трагедије.

А сад да пређемо на Берхтоldово завађање појединих престоница, па да почнемо са Петроградом.

Берхтолд и Петроград.

У самом Петрограду створена је Атентатом веома незгодна ситуација, будући несамо да је званично руско јавно мњење било нарочито осетљиво на оваке догађаје, који су га у толикој мери потсећали на унутарње прилике у Русији, него се је одмах осетило да се овим Аустро-Угарској пружа баш онај повод за нападај на Балкан који је она тако жудно тражила, а који је Русија стално желела да јој ускрати.

Први одлучан знак о држању Русије било је пријатељска опомена што ју је Министар Иностраних Дела, Г. Сазонов, дао аустроугарском Отправнику Послова, грофу Оту Чернину (рођаку грофа Отокара Чернина, који је тада био аустријски Посланик у Букурешту, а касније Министар Иностраних Дела), још 5. јула. Његово спомињање непрестаних нападаја у аустријској штампи на Србију, и њихов узбуђујући утицај на руско јавно мњење, навело је грофа Чернина да од своје стране спомене могућност, да би његова Влада отпочела трагање за злочинцима на србијанском тлу; нашто је одвратио Сазонов,

да ниједна држава није патила толико колико Русија од злочина припреманих на туђем земљишту, — »па јесмо ли икад покушали да ма у којој земљи употребимо мере каквима ваши листови прете Србији? Немојте поћи тим путем.«¹⁾ Овај разлог сиже до у корен целог питања, и не треба да буде испуштен с вида ни при једној оцени држања и акције Русије за време кризе. — Међутим, време је пролазило, па како — осим изазовних чланака у аустријској и мађарској штампи — ништа није предузимано од стране Беча, Петроград се полако почео смиривати и бивати поузданијим, и средиштем општег интереса постаде тада скоро посета француског Председника. Сам Сазонов оде на петодневни допуст 14. јула, а и његова два главна доглавника, Нератов и Трубецкој, нису били у граду.

Како ће се држати Русија, то је у оно доба веома јасно изложено краљу Каролу од Румуније, и он је све поновио немачкоме Отправнику Послова у Букурешту.²⁾ Сазонов је, наиме, уверавао Краља, да је и сама помисао на рат у Русији увелике омражена, будући да садржи ризик »и одвише многих унутарњих немира«. На другој страни, Русија не би нипошто могла остати скрштених руку у случају да Аустро-Угарска нападне Србију.³⁾

18. јула имао је, како изгледа, аустроугарски амбасадор гроф Фридерик Сапари свој први разговор са Сазоновим по предмету аустро-србијанских односа након Атентата. Том приликом, Сазонов се изражавао »донекле узнемирен« последњим вестима из Беча, али је врло одлучно одбијао да верује у учешће званичне Србије. Сапари се заклањао својим тобожњим незнањем како стоји са истрагом у Сарајеву, иако је изјављивао да је »Беч уверен, да ће Србијанска Влада изаћи насусрет сваком могућем захтеву од наше стране.«⁴⁾ Немачком Амбасадору је Сазонов говорио много отвореније, критикујући званично трпљење анти-српских изгреда у Босни након Атентата, поричући да постоји иоле знатнији број тобоже »лојалног становништва« у оним покрајинама — »изузев у најбољем случају нешто мало муслимана и католика« —, и истичући

¹⁾ Палеолог Вивијанију, 6. јула, — види Француску Жуту Књигу, бр. 10.

²⁾ Принца Валдбурга извештај у Берлин, од 11. јула, — види »D. D.« I, бр. 41.

³⁾ И Г. Таке Јонеску, покојни угледни румунски државник, приписивао је исто држање Сазонову, у разговору са принцем Лихновским у Лондону 23. јула, како Лихновски извештава Берлин истога дана, — види »D. D.« I, бр. 129.

⁴⁾ Сапаријев извештај Берхтолду, од 18. јула, — види »D. A.« I, бр. 25., стр. 61.

коректно држање Србијанске Владе.¹⁾ Немачки Амбасадор, у свом извештају Берлину, подвлачи упорно непријатељско расположење Сазонова наспрам Аустро-Угарске, и све веће презирање које превлађује у Русији наспрам ове државе. У једном свом каснијем разговору са Сазоновим, он није могао одолети а да га не оптужи у лице са »непомирљиве слепе мржње према Аустрији«, на што му је овај одвратио: »Мржња не одговара мојој природи; ја дакле Аустрију не мрзим, али је презирем.«²⁾ Кад се је идући пут састао са Сазоновим, на недељу дана касније, овај је био већ веома узрујан, услед извештаја што их је добио из Лондона, Париза, и Рима, и — ако се може веровати Пурталесу — њихов разговор био је веома живахан, при чему је Министар Иностранних Дела нарочито замерао опасној политици коју воде Форгач и Тиса, и ратоборним циљевима клерикалне групе око покојног Надвојводе, а истичући поново »потпуно исправно држање београдске Владе.«³⁾ Он је скретао пажњу Амбасадору, како »Аустрија, апсолутно решена да поремети мир, не треба да заборави да има да рачуна с Европом«, и да Русија неће трпети »понижавање« Србије, нити ће допустити да јој се упути ултиматум. Овај разговор, и сличне изјаве у разговору с талијанским Амбасадором, маркизом Карлоттијем⁴⁾, достављени су наравно и Берлину, којему је на овај начин изречно скренута пажња на крајњу опасност руске интервенције, ако се Беч не би могао задржати од акције. Али је у Берлину мање него икад било говора о утицању у правцу задржавања; напротив, Виљемове напомене на рубу Сапаријева телеграма⁵⁾ показују право узбуђење и при помисли да би могло доћи до неког задржавања. Тако, на пример, тамо где се наводи изрека Сазонова, да »нипошто не треба постављати питање ултиматума«, Виљем бележи с очигледним задовољством: »Тај је већ ту!« (»Ist bereits da!«)

20. јула примио је Сапари текст>Note упућене Србији, и пропратну ноту за Велике Силе⁶⁾, коју је с усменим коментаром имао да преда у руке Сазонову изјутра 24. јула.⁷⁾ Носећи овај тајни експлозив у својим грудима, био је он присутан пријему дипломатског кора од стране председника Поен-

¹⁾ Пурталесов извештај Бетману-Холвегу од 13. јула, — види »D. D.« I, бр. 53.

²⁾ Пурталесов извештај Бетману-Холвегу од 25. јула, — види »D. D.« I, бр. 204.

³⁾ Ibid., од 21. јула, — види »D. D.« I, бр. 120.

⁴⁾ Ibid., стр. 141.

⁵⁾ Ibid., стр. 138—141.

⁶⁾ »D. A.« I, бр. 29.

⁷⁾ »D. A.« I, бр. 30(5).

кареа, 21. јула, и, одговарајући на једно питање о односима између Аустрије и Србије, имао је дрскости да изјави, да Беч »гледа на ситуацију мирно, у чврстом уверењу да Србија неће одрећи што будемо имали од ње да тражимо«. ¹⁾ Одговор на Поенкареово питање, у чему ће се састојати ови захтеви, он је избегао непоштеном изјавом, да је »истрага још у току, и да му још ништа није познато о њеним резултатима«. Разлоге Поенкареа, противу тврдње да је званична Србија одговорна за оно што се десило, и његов покушај да изведе поређење с убијством Карноа и сличним случајевима, назива Сапари »без такта« и »претећим у тону«, стављајући им насупрот »отворено и смотрено држање« Сазонова. И Пурталес извештава Берлин ²⁾ о утиску свога друга Сапарија, да »Поенкаре подстрекава овде на конфликт са Тројним Савезом«; али додаје своје властито мишљење, да су напротив опаске Председника потекле услед подстицања од стране Сазонова, који да тера »политику блефа«. Што се тиче самог Поенкареа, он је добио неповољне утиске, и слутио је да Сапари има ушутства да ћути, а да Аустро-Угарска припрема један *coup de théâtre*. ³⁾

Француски су гости пошли из Петрограда ноћу 23. јула, пре него што је вест о предаји Ноте у Београду, у шест увече, могла допрети до Петрограда; а Сапари је тек сутрадан изјутра, према упутству, предао докуменат Сазонову, уверавајући га да Аустро-Угарска »не гаји никакве осећаје несклоности (*Missgunst*) или зловоље насипрам Србије«, него је напротив за кризе 1912, својим »искреним и незаинтересованим држањем«, учинила могућим да Србија удвоји своју територију. Једини циљ који она има пред очима јесте, да заштити Монархију противу »заразе бунта« од стране суседног јој краљевства, па да затражи и од Србијанске Владе да ту заразу угуши а не да је трпи. Даље, да је Балплац прикупио пуно доказа, да је Београд имао учешћа у убијству, те да не може даље мирно подносити, па се сад узда у солидарност Русије с акцијом која треба да стане на пут краљоубијству и анархији.

Овако конвенционалне изјаве, у тако очигледној противречности са чињеницама, не би биле у стању да изазову повољан утисак ни у које време, — утолико мање на неколико часака по одласку председника Поенкареа; оне су само потврђивале мишљење о Берхтоldовој дволичности, и пре свега о

¹⁾ Извештај Сапаријев Берхтоldу, од 21. јула, — види »D. A.« I, бр. 45.

²⁾ 23. јула, — види »D. D.« I, бр. 134.

³⁾ Види Палеологовоу књигу »La Russie des Tsars«, I, стр. 10.

његовој живој жељи да прави неприлике Русији спречавајући непосредно договарање између ње и њене савезнице на Западу.

Да је Сазонов знао оно што ми знамо данас: да је Балплац, далеко од тога да би био утврдио учешће званичне Србије, имао већ од 13. јула признање свога властитог изасланика (фон Визнера), да ће се то учешће несамо тешко дати утврдити него да је оно сасвим невероватно, он би се зацело још јаче наљутио. Још један доказ ове дволичне игре, за који такођер није Сазонов знао у часу кад је примио Сапарија с нотама, садрже »умирујућа обавештења« што их је Балплац дао био руском Амбасадору у Бечу, 21. јула, у смислу да је овај на основу тога сматрао да може отићи на који дан одсуства на кампању. ¹⁾

Сазонов је, како извештава сам Сапари ²⁾, и као што је и природно, одмах схватио да Аустро-Угарска хоће рат, и да се користи Атентатом за изговор. »*Vous mettez le feu à l'Europe*«, рекао је. Србија не може нипошто прихватити ове захтеве, говорио је даље; јер ако би се, на пример, аустроугарским званичницима дало право да се мешају у унутрашње ствари Србије, »онда бисте Ви желели увек да се мешате, па какав би то живот био тада за Европу!« На Сапаријеве речи о монархичкој солидарности, Сазонов је кратко одвратио: »*L'idée monarchique n'a rien à faire avec cela*«, па је додао, да након оваког ултиматума у дипломатском досијеју не остаје више стварно ништа: »*C'est que vous voulez la guerre, et vous avez brûlé vos ponts*«. Разговор није пошао бољим током, када је Министар добар део одговорности и кривње за оваку политику сваљивао на Форгача, а Амбасадор му нато одвратио бранећи овога и спомињући »помирљиву улогу« коју је овај дипломат играо у Београду као аустроугарски Посланик! Будући да је Форгачев главни посао у Београду био да води надзор над припремањем лажних анти-српских дипломатских докумената у свом властитом Посланству, то је Сапаријево позивање на ову његову улогу морало Сазонова само још више раздражити, тако да је, иако се понашао »релативно мирно«, његово држање уопште било »потпуно непријатељско« (*»durchaus ablehnend und gegnerisch«*).

Одмах иза овог разговора, Сазонов је сазвао седницу Кабинета, која је трајала пет сати, па је онда примио немачког Амбасадора. Њихов је сусрет с почетка био врло буран; али је свршио с пријатељским позивом Сазонова, да Руси и Немци

¹⁾ Види Француску Жуту Књигу, бр. 18. и 20.; и код Поенкареа, на стр. 233.

²⁾ У свом извештају Берхтоldу, од 24. јула, — види »D. A.« II, бр. 16., 17., 18.

заједнички пораде на одржању мира. Његов главни разлог био је, да се аустро-србијански сукоб не тиче само оних двеју држава него и целе Европе, утолико пре што ова садашња Нота упућена Србији узима полазном тачком ноту саме Србије од априла 1909, којом се ова одриче сваког интересовања за Босну, а та нота била је резултатом настојања свих Великих Сила. Он је скренуо пажњу Пурталесу, да ће Русија тражити »интернационалну истрагу« над градивом које буде прикупно Беч. Зато је овај одговорио да Аустро-Угарска неће пристати да се ико меша у њен спор са Србијом, а да Немачка »не може прихватити никакав предлог који се не би слагао с достојанством њене савезнице као велесиле.¹⁾ Сазонов је понављао да Русија не може мирно гледати намере Аустро-Угарске да »прогута Србију«, на што је Пурталес одвратио, да то и није њена намера, »већ да је по правди и заслужи казни«. Сазоновљев позив на мирољубиву кооперацију дочекал је с уверавањем од стране Амбасадора, да »Немачка не жели изазвати рат, али да ће наравно у свему потпомоћи интересе своје савезнице.«²⁾ Доста је важно забележити, да Пурталесов властити извештај о овом сусрету, упућен у Берлин, потврђује тачност извода што га је у свом извештају дао Сапари, али — што је веома чудно — не спомиње ни речју мирољубиви позив Сазонова!³⁾ — Ови телеграми Пурталеса и Сапарија упућени у Берлин, односно у Беч, доказују коначно, да су Централне Силе биле довољно обавештене о држању Русије, те да намерно нису узимале у обзир непосредну опасност рата коју су изазивали својом политиком.

Међутим је истога дана (24. јула) гроф Берхтолд примио руског Отправника Послова у Бечу, принца Кудашева⁴⁾, саопштавајући му своју нарочиту жељу, да извести Русију што пре може о корацима предузетим у Београду. Руски Амбасадор, Г. Шебеко, отишао је био на одмор, на два дана пре тога, »добивши умирујућа обавештења« од Балплаца, како смо већ видели.⁵⁾ Ова нарочита жеља Берхтолдова, изражена у часу

¹⁾ Извештај Сапарија Берхтолду, од 24. јула, — види »D. A.« II, бр. 19.

²⁾ Ibid., стр. 20.

³⁾ Извештај Пурталеса Бетману-Холвегу, од 25. јула, — види »D. D.« I, бр. 204., стр. 210.

⁴⁾ Види дневни извештај Берхтолдод од 24. јула, у »D. A.« II, бр. 23.

⁵⁾ И Сер Морис де Бунзен извештава 1. септембра 1914 — види »Британску Дипломатску Препишку«, бр. 161 — о томе: »Руски Амбасадор је тако мало обавештаван о ономе што се спремао, да је отишао из Беча на четрнајст дана одсуства око 20. јула«. Ово додуше не служи баш на похвалу Г. Шебеку и његовој далековидости, али је један доказ више

кад је трећина краткога рока датог у Ноти била већ минула, мора да се и самом Кудашеву чинила доста мршавом; али је њена крајња неискреност очигледно јасна нама, кад знамо из записника Министарског Савета, и из преписке са Берлином, да се је главна сврха Берхтолдове тактике састојала баш на-против у томе, да скрије своју акцију пред Петроградом док-ле-год може, и да је краткоћа рока била срачуната пре свега нато да спречи руску акцију у Београду.

Кудашев је дао израза својој бојазни, да су захтеви и сувише оштри, и наговестио је да он мисли да их је немогућно прихватити. На његове речи, да Русија не може мирно гледати на »понижавања Србије«, Берхтолд је одмах одвратио, да »ништа није даље од њега од помисли да понизи Србију«, и да то није ни у интересу Аустро-Угарске. Невероватну дволичност оваког уверавања најбоље илуструје записник Министарског Савета од 7. јула, на којем је Берхтолд навео био све своје другове, осим Тисе, да се сложе у томе, да би успех, »чак ако би се свршио и са одлучним понижењем Србије, био без вредности«, т. ј. да се је смрало нешто што је још горе од »понижења«. И ту своју жељу исказану Кудашеву Берхтолд је после мирно забележио у свој »Tagesbericht« (који нам уједно служи главним извором за овај инцидент), — зар то није карактеристично за менталитет и његов и целога Бал-плаца? . . . Исто је тако лажно било и његово уверавање, да Аустро-Угарска не жели територијалних промена, док је у ствари у Министарском Савету (од 19. јула), како смо видели, нарочито истицао потребу деобе Србије, па евентуално и могућност анексије! . . . Кудашев је, даље, био веома узнемирен услед краткоће рока, и чувши каква је упутства добио Гисл да поступи у Београду, он је рекао: »Alors, c'est la guerre.«¹⁾

Идућег дана, Кудашев је, у име своје Владе, послао телеграм Берхтолду²⁾, који је међутим отишао био у Ишл, тражећи хитно продужење рока, и у том смислу саопштио је усмено гледиште своје Владе сталноме секретару барону Макију (Macchio), који га је одмах обавестио, да се овај предлог неће узимати у обзир, додавши, да писмо уз Ноту није упућено Силама с намером да оне нато одговоре већ једино »као чин интернационалне куртоазије.«³⁾ Берхтолд је несамо телеграф-

противу тврдње да је Русија имала ратоборних намера. Чиршки каже — 23. јула, види »D. D.« I, бр. 131. — да је Шебеко био код Берхтолда пре свог одласка, али да Србија није том приликом ни споменута!

¹⁾ Све ово цитирамо по извештају самога Берхтолда, који га је, како изгледа, сасвим мирно диктовао, — види »D. A.« II, бр. 23., стр. 24.

²⁾ »D. A.« II, бр. 28.

³⁾ Ibid., бр. 29.

ски одобрио овако непомирљиво држање¹⁾, него је пошао и даље у свом одговору Кудашеву, скрећући му укратко пажњу, да »чак и након прекида дипломатских односа« (на који је, дакле, Берхтолд тада већ с поузданошћу рачунао) »Србија може довести ствар до мирољубива решења безусловним прихватањем наших захтева, само што бисмо у том случају ми били принуђени да тражимо од Србије накнаду свих трошкова и губитака услед предузетих војних мера.«²⁾ Какав се други разуман закључак даје извести из свега овога до да је Берхтолд остао при свом старом мишљењу, да би мирољубиво решење било »у знатној мери несимпатично«; управо, још горе, да је, након свега, додао још један немогућ захтев, такав захтев који је морао још увелико смањити вероватност да ће Русија утицати на Београд у мирољубиву правцу. — Али, одбијајући Сазоновљев позив о продужењу рока, Берхтолд је ипак још истога дана послао така упутства своме Амбасадору у Петроград³⁾, да се из њих види, како је у најмању руку желео да задржи Русију од акције, иако је увиђао да нема више много изгледа да ће убедити Сазонова. Салари је имао да опише Монархију као »територијално засићену« (према изразу који је још 1908 сковао би Ерентал), и да нарочито истакне дефанзивни карактер њене акције, њену беспримерну трпељивост према маломе суседу, отсуство сваког непријатељског осећања наспрам балканских хришћана или наспрам православља, и преимућствено конзервативну природу аустроугарске политике уопште. Сви ови разлози били су конвенционални и неуверљиви, сем занимљиве изјаве да је протеривањем Турске из Европе »уклоњена свака могућност сукоба« између Аустро-Угарске и Русије. За своје властито обавештење, Салари је извештен, да се Русији не сме више дозволити да заштићава Србијину политику узнемиривања Монархије. Ако међутим Русија намерава да употреби ову прилику »за коначно обрачунавање са Централним Силама«, онда наравно, напомињао је Берхтолд сасвим исправно, сва су ова упутства беспредметна. Али је могућно, да се она налази у неприлици, и да »није тако жељна нападаја и спремна за рат«, како то представља жута штампа, или »како би то можда желели Поенкаре и Извољски.«⁴⁾

У овој последњој реченици дало би се открити, вероватно, један од главних чинилаца који су Берхтолда навели на акцију, па онда сурвали и целу Европу у рат. Нема готово никакве

¹⁾ »D. A.« II, бр. 30.

²⁾ Ibid., бр. 27.

³⁾ 25. јула, — види »D. A.« II, бр. 42.

⁴⁾ Ibid., стр. 38.

сумње, да је Берхтолд делио мишљење Вилхелма II, да је Русија још сасвим неприправна за рат, те да ће се услед тога задовољити дипломатским протестима, у страху од последњег средства, т. ј. мача. Укратко, он је рачунао с понављањем кризе од 1909, када је Берлин, стојећи »у сјајном оклопу« иза Беча, принудио Петроград да се одрекне заштићивања Београда. У овом мишљењу утврђивао је Берхтолда највиши војни ауторитет у Монархији, барон Конрад, који је ценио да Русија неће бити спремна за рат у већем стилу све до 1916, и да то међувреме пружа последњи рок у којему се може још окушати насилно решење Српског Питања. Ово је гледиште, уосталом, стално проповедао и Пурталес. Још 25. јула известио је Сеђењ Беч о разговорима Пурталеса са Сазоновим (што су му их показали у Вилхелмштресе), закључујући из извесних речи Сазоновљевих да »Русија засад неће предузимати никакве ратне мере.«¹⁾ А Палеолог²⁾ бележи, како је обавестио Сазонова, 27. јула, да је Пурталес пред холандским и белгијским посланицима дао израза своме уверењу, да ће Русија приклонити главу. Напокон, и познати нам већ баварски Отправник Послова, Г. Шен, пишући свој извештај за Минхен 18. јула, цитира Цимермана који да је рекао, да је »блеф једно од омиљених оруђа којим се служи руска политика«, и да »Русија радо звецка сабљом, али да је у одсудном часу нерадо извлачи из корица за друге.«³⁾

Али, без обзира на војничке разлоге, државници бечки и берлински црпили су храбрости нарочито и из неповољних унутарњих прилика у Русији. Огроман раднички штрајк, организован у Петрограду и по другим градовима у доба француске посете, тумачен је, зацело не без разлога, као симптом револуције, довољно јаке да одврати Цара и његове саветнике од сваког мешања у туђе послове. Немачки Амбасадор, у својим извештајима Берлину, истиче нарочито хладноћу и индиферентност руске публике наспрам представника свог француског савезника.⁴⁾

Једва се може у то сумњати, да су руски званични кругови гледали на рат с тешком бригом, иако је гледиште, да би рат послужило можда за отклањање унутарњих немира имало несумњиво својих присталица, којима су насупротив стајали други са много паметнијим мишљењем, да би рат, све и кад се не би одужио преко мере, само још подесеторстручио унутарње немуре. Одлучујући фактор, међутим, лежао је у сазна-

¹⁾ »D. A.« II, бр. 34.

²⁾ У »La Russie des Tsars« I, стр. 33.

³⁾ »D. D.« IV, Додатак IV, бр. 2., стр. 128.

⁴⁾ Пурталес Бетману-Холвегу, 24. јула, — види »D. D.« I, бр. 203.

њу, да напуштање Србије несамо што би поткопало руски углед и утицај на Балкану, већ би такорећи аутоматски отерало све државе Полуострва, чак и Румунију и Турску, у сферу Средишњих Сила, те тако померило, на велику штету Русије, целу поделу снага на Истоку Европе. Ми данас с подозрењем посматрамо, а знамо и зашто, појмове о »престижу« који је играо тако значајну улогу у предратној дипломатији; али се у овом случају радило доиста о престижу, угледу, Русије, и што је већа била опасност од револуционарних и субверзивних елемената у самој Русији, утолико је мање било могућно за икакву владу у Русији да отуђи од себе оне широке кругове који су свесловенски осећали и мислили. Тако су оба ова главна мотива, на којима се оснивала руска политика на Ближем Истоку за последњих двеста година, — на једној страни, династичка и империјалистичка амбиција, жељна да повећа свој углед и своју моћ отклањајући сметње што их Русији поставља географски положај, и, на другој страни, вековне везе расе, вере, и навика, које су кроз толико времена наводиле балканске хришћане да у Русији гледају свог старијег брата и ослободиоца, те услед којих су се више и средње класе старе Русије искрено и живо осећале чашћу обавезане —, та два мотива удружена, приморавала Руску Владу да све стави на коцку за Србију. Баш чињеница, да се године 1909 повиновала претњи из Берлина, чинило је поновно сагибање главе још немогућнијим; а нетактичност с којом је Вилхелм II пред целом Европом изнео био на пазар дипломатски пораз Русијин, још је повећао бојазан Петрограда да би Централне Силе могле опет јавно изобличити немоћ Русије да пође у помоћ својим пријатељима. Али све и да дипломатски докази претежу сви на противну страну, било би немогућно за сваког когод загледа само мало дубље у ствар порећи, да је одстрањење руског утицаја на Ближем Истоку било доиста главни циљ Берлина и Беча, и да је Сарајевски Атентат употребљен тек као згодно оруђе да се тај циљ постигне. Исто онако као што је на победе Србијине 1912 одговорено стварањем Арбаније, на пораз Бугарске потпором Немачке краља Константина и краља Карола при Букурештанском Уговору, на руско приближење Румунији отпослањем Лимана Сандерса у Цариград, исто је тако сад очигледни пораз у Сарајеву имао да послужи поводом за нову игру, па је требало одговорити на њ читавим низом брзих контрапада који би несамо изоловали Србију него уједно оставили и Русију без иједног пијона. Обе савезнице желеле су остати у миру с Русијом, али по цену новог покорјења, које би овај пут могло бити и последње.

Ми ћемо још видети како је, чак и после прекида дипломатских односа, Сазонов учинио задњи очајан напор за изми-

рењем, који би готово поуздано отклонио био рат — да је било ма и мало само добре воље у Берлину и у Бечу. Али перфидно и прикривено држање Берхтолдово, и негативно и нестрпљиво држање Берлина, нису се мењали до краја, док је акција војних поглавица у Петрограду и Берлину, изазвана делом услед страха а делом нескрупулозним честољубљем, само још ускорила несрећу коју су дипломати предвидели и намерно пропустили да спрече.

Очигледно је из свега што смо доведе рекли, да је главни фактор у рачуну Немачке — нетолико и Аустрије, која је од самог почетка намерно ишла за ратом — била претпоставка, да Русија није спремна, те да ће услед тога додуше дипломатски протестовати али да неће загазити у рат. У то је веровао цар Виљем, и у том веровању утврђивали су га потајни војни извештаји, телеграми грофа Пурталеса, вести из Букурешта о усплахирености Сазонова, мишљење Димена (Dumaine), француског амбасадора у Бечу, и — можда више него све друго — избијање штрајка, готово револуционарних размера, у самоме часу кад су Французи дошли били у посету Русији. Виљем је стога мислио да ће моћи застрашавати Цара, и нагонити његову Владу на исто онако повлачење као што је било оно којим је завршена Босанска Криза године 1909, резонујући да је, ако би ипак Русија одговорила на изазов, боље да у лето 1914 отпочне отсудан сукоб него у неко касније време. По речима грофа Молткеа, немачког Начелника Штаба, »свако одлагање значи смањивање наших изгледа.«¹⁾

При свем том, иако је тако јасно да је ова претпоставка о неспремности Русије била одлучним чиниоцем за Берлин и Беч, ипак се веома често говори о том, како се Русија спрема за рат са Централним Силама, и како је баш лето 1914 одредила била роком за извођење свога плана. Неколицина загрејаних новинарских глава ишли су чак тако далеко, да су износили могућност о учешћу званичне Русије у убијству Надвојводе, — обеда тако неозбиљна да је једва вреди побијати. Најбољи доказ, да Русија није ни помишљала нато да удари на Немачку године 1914, дају сами догађаји што су се десили с јесени оне године. Цео план руске Врховне Команде почивао је на претпоставци, да се целокупно испупчење што га представља Пољска, укључујући и Варшаву, не да бранити противу немачке офанзиве, већ да мора бити напуштено. Даље, једино да би одвратила велику војну опасност од Западног Фронта, Русија је чинила оне надчовечанске напоре у Источној Прусској, чиме је додуше привукла знатне непријатељске снаге, али је коначно она доживела катастрофу. Непотребно је до-

¹⁾ Код Конрада, »Aus meiner Dienstzeit« III, стр. 670.

дати, јер то зна сваки ко је учио војну историју, да је недостатак стратегијских жељезница поставио био Русију у веома неповољан положај наспрам Немачке, чији је стратегијски систем био готово исто тако савршен на Истоку као на Западу. Сама чињеница, да је Русија настојала око тога да усаврши и прошири своју саобраћајну мрежу — свакако имајући притом у виду и ратне потребе, као што се то чини са војничког гледишта у свима државама —, било је баш једним од најачких разлога немачких војних кругова при наваљивању да се подели мегдан још у 1914. Да се званична Русија у то доба колебала између једне ратоборне струје са панславистичким симпатијама, и једне германофилске странке која је с неповерењем гледала на западну демократију, не може нико порећи; али да је она ратна странка наваљивала у правцу рата, уздајући се у брзу офанзиву и лаку победу, то се једва даје веровати. Пре би се могло рећи, да је ова странка, видећи да се политичка ситуација измиче из руку политичара, истицала потребу да се хитним војним мерама ускори решење. Неко ће рећи, да је то учињено услед панике која је завладала била водећим круговима; али је тачније овде говорити о узбуђењу насталом услед обавештености о надмоћи немачке војне машине.

Систематскији покушај, да се баца на Русију главна кривица за Рат, учињен је истицањем злочиначког обмањивања Цара од стране његова Министра Војног, који је наредио мобилизацију насупрот његовим упутствима. Али је пажљив читалац, држим, дошао зацело већ до неизбежног закључка, да права одговорност за рат пада у доба пре Ултиматума од 23. јула, и да оне Велике Силе које су догле радиле на томе да намерно заведу Европу и осујете сваку интервенцију, имају да снесу одговорност за оно што се отуд изродило. Неке новије публикације¹⁾ покушале су да оспоре тврдње Сухомлинова, да би скинули сву кривицу са Русије. Међутим, ми свакако морамо признати, ако на ствари гледамо из праве перспективе, да су 31. јула, када је генерал Сухомлинов починио свој злочин, војне групе већ потиснуле биле у позадину политичаре у свима престоницама на копну, те да је мир висео о концу и могао пасти сваког часа, на најмањи покрет панике или изазивања. А на то су отворено ишли и Берлин и Беч.

Што је прекид учинило неизбежним, било је упорно тврђење Средишњих Сила, да се судбина Србије ништа не тиче Русије, већ да о њој има да одлучује једино Беч. То је било право значење речи »локализација«; а ипак је од самог по-

¹⁾ Види нарочито генерала С. Доброполског књигу »Die Mobilmachung der russischen Armee«, 1922.

четка свако знао, да Русија никад не може пристати на гледиште које би значило исто што и одрећи се заувек свога положаја у Словенству. У томе је језгро целе ствари, и то само софист или цепидлака може порицати.

Овде можемо надодати још неколико индикација из приватног извора, којима не треба придавати одвише велико значење, али које могу послужити да, попут перца, покажу откуд ветар дува. Ево тих индикација. — Најмање на годину дана пре Рата, известио је Сер Бернарда Перса (Pares) Г. Звезинцев, тада извештач Одбора за Одбрану Царевине у Думи, да би, услед реорганизације војске, која је баш била у току, права опасност за Русију имала да наступи у јулу и у месецима затим године 1914, будући да ће онда прелаз од старог стања у ново достигнути свој врхунац. Отуда је он, Звезинцев, закључивао да ће Немачка, ако мисли да удари на Русију (а он је веровао да она то мисли), изабрати тај тренутак за нападај.

Уопште, неодређено стање у којему се налазила Русија у годинама пред Рат илуструје добро једна изјава године 1916 генерала Алексејева (који је тада био Начелник Штаба, у ствари и Главни Командант, наследивши великога кнеза Николу) Сер Бернарду Персу: да је он, од године 1909 до 1914, као Начелник Штаба Кијевског Војног Округа, имао стално наређење да буде спреман за одбијање непријатељске навале у свако доба, у року од 24 сата. — Зар ова два ситна догађаја не казују доста јасно, колико је Русија била неспремна да сама с војском напада?

Овове ћемо овде још додати три кратка инцидента политичке природе. — С пролећа 1914 учинио је посету Русији Др. Шајнер, старешина Чешког Сокола, па је био и са Г. Сазоновим, који му је пребацио што се Чеси тако слабо интересују за Русију; и рекао му је тад, у разговору, да се не може рачунати са Русијом, будући да њена војска још није спремна за одлучну борбу. Јануара 1914 изразио се Сазонов готово на исти начин пред другим једним угледним Чехом, Дром. Клофачем, наглашујући да Велике Силе не желе рата.¹⁾ Напокон, и Г. Пашић, враћајући се из Петрограда почетком 1914, у разговору са Мештровићем, вајаром, рекао је овоме, како Русија настоји да избегне сваку ратну компликацију, и како неће бити спремна бар још за две-три године.

¹⁾ Види усмене предс. Масарика, »Die Weltrevolution«, стр. 14.

Држање грофа Берхтолда према Француској било је сушта дволичност. Гроф Сечен био је приватно обавештен од грофа Форгача, још 8. јула, о намерама Аустро-Угарске¹⁾, и његов је задатак био да, чувајући брижљиво тајну, уљуљукује у сан бригу и бојазан Орсејског Кеја и париске штампе.

Председник Поенкаре, праћен министром - председником Вивијанијем, и руским амбасадором у Паризу Г. Извољским, отишао је у Петроград 15. јула 1914, а пошао је натраг кући у касну ноћ 23. јула. Ова посета Русији била је припремљена још јануара те године; а требало је да за њом следеју посете Штокхолму, Кристијанији, и Копенхагену, — тако да у њој није било ништа ни издалека изазовног, као што се понекад тврдило. Видели смо већ раније, да је једна од главних намера Берхтолдових било: да предухитри руске и француске државнике, да не виде пре него што се растану колико је озбиљан положај на Балкану и у Европи; а у исти мах, да сведе на најмању меру опасност да Француска интервенише пре него што истекне рок Ултиматуму. Тој сврси ништа није могло боље послужити од чињенице, да су се баш за то кратко време Председник и његов премијер налазили укрцани на ратном броду на широком Балтичком Мору, те су им на тај начин биле везане руке за било какве деликатне дипломатске послове.

20. јула примио је Сечен, као и његови другови у других пет европских престоница, Ноту која је имала бити упућена Србији, са пропратним писмом за велесиле, и с упутством да их преда на Орсејском Кеју у јутро 24. јула. Усмено је имао да се ограничи на учтиво признање француских напора за последњих криза »да нађе излаза из неспоразума између обеју група сила«. Сечен је одмах скренуо пажњу Берхтолду, да ће бирање баш оног момента за предавање Ноте, у који Поенкаре напушта Петроград, бити сматрано у Паризу као покушај да се Французи предухитре (*»Überrumpelung«*)²⁾, и да ће га штампа дочекати с нападајима. На то је Берхтолд одговорио³⁾, да овако држање од француске стране треба дочекати разлозима: прво, да се пре овог корака у Београду чекало док се не заврши с истрагом у Сарајеву — разлог за који је наравно и сам знао да је без основа и неискрен —; и друго, да би било »још много мање уљудно нарушавати свечаности у Петрограду ранијом акцијом«, док је у ствари (што се

¹⁾ Види код Госа, на стр. 20.

²⁾ Извештај од 22. јула, — види »D. A.« I, бр. 51.

³⁾ 23. јула, — види »D. A.« I, бр. 57.

дабогме није могло рећи у Паризу) прави разлог било, како смо видели (и како Берхтолд и сам каже на истом месту), да »Бечу нипошто није ишло у рачун« да предузима акцију у часу кад су Цар и његови доглавници изложени утицају двају »агитатора« као што су Поенкаре и Извољски. Међутим је Г. Димен посетио Берхтолда, излажући пред њим опасности једног »племенског рата« између Аустро-Угарске и Србије; али је покварио сваки утисак својих напомена исказавши своје мишљење, да Русија »не би активно узела учешћа у сукобу, него би пре настојала да се рат локализује.«¹⁾ Ово је одмах јавио Чиршки у Берлин.²⁾

У очи предаје Ултиматума, Г. Димен, према упутствима што их је добио, скренуо је пажњу Балплацу на »узрујаност изазвану у Европи«; али га је барон Макијо уверавао, да »тон саме Ноте, и захтеви које ће она садржавати, допуштају нам да рачунамо на мирољубив исход«³⁾, будући да нема у њој ничега што би држава која се поштује требало да се устеже да прими.⁴⁾ Балплац је дакле и овде намерно вукао за нос представника једне Силе коју је хтео да постави пред свршен чин.

Када је, 24. јула, Сечен предавао препис Ноте на Орсејском Кеју, учинио је то у отсуству свих шефова, уз једно потпуно формално саопштење. Истога је дана његов немачки друг барон Шен обавестио Французе, да Берлин сматра да овај сукоб »има да буде решен искључиво између Аустро-Угарске и Србије«, и да »живо жели локализацију распре, будући да би свако мешање друге које Силе, услед природног односа савезништва, повукло за собом непредвидљиве последице.«⁵⁾ Ова претња, обвијена тако танким велом, први је пут открила Орсејском Кеју опасност која тако непосредно угрожава европски мир.

¹⁾ Види Берхтолдов »Tagesbericht« од 22. јула, — »D. A.« I, бр. 53.

²⁾ 23. јула, — »D. D.« I, бр. 131.

³⁾ Види Француску Жуту Књигу, бр. 20., за 23. јула.

⁴⁾ О овоме је Макијо уверавао Димена на два састанка, 22. и 23. јула, — према извештају де Бунзена од 1. септембра, у »Британској Дипломатској Преписци«, бр. 161. —, неказавши му на другоме састанку чак ни то, да се баш у тај час предаје Нота у Београду, или бар да ће бити објављена у Бечу следећег јутра.

⁵⁾ Извештај посланика Бијенвенија Поенкареу, од 24. јула, — Француска Жута Књига, бр. 28. Сечен, пишући истог дана Берхтолду — види »D. A.« I, бр. 10. — цитира Шена као да је рекао, да ако би се која трећа држава умешала у ствар, »Немачка би стајала верно« уз Аустро-Угарску. У француском документу нема оваке изреке, иако је смисао дабогме исти. И Шен извештава Берлин о својој посети, 24. јула, — »D. D.« I, бр. 154.

Уколико се, дакле, тиче Француске, може се рећи да је Берхтолдов успех био потпун, и све док се Председник није брже-боље вратио кући 29. јула (требало је да се врати тек 31., али је, чујући шта се дешава, отказао посете Данској и Шведској у последњем часу), Париз се једва чуо и осећао у оној европској кризи.

Берхтолд и Лондон.

И према Лондону је Берхтолд одржавао исти став одлучног ћутања, надајући никаква знака шта намерава чинити, ни Сер Едварду Греју по грофу Менсдорфу, ни Сер Морису де Бунзену, британском амбасадору у Бечу. Овај последњи се тужи, доиста, у свом извештају од 5. јула, да и он и његов руски друг Г. Шебеко »с великом тешкоћом могу да извуку од Берхтолда... ма какву одређену изјаву о томе шта он мисли о међународним приликама«.¹)

Прва слутња о заплетају спопаља је, како изгледа, Сер Едварда Греја 6. јула, у једном разговору са принцем Лихновским, који је »знао као факат«, иако се није могао упуштати у појединости, »да Аустријанци намеравају нешто да учине, и да није немогуће да ће предузети и војну акцију противу Србије«.²) То, а можда и друга обавештења за која немамо писмене подлоге, натерали су га да 8. јула изрази своју »бојазан« пред француским послаником, Г. П. Камбоном, да би Аустро-Угарска могла извести демарш у Београду; и обоје су се сложили у томе, да Француска и Велика Британија морају удружене настојати »да у Петрограду храбре на стрпљивост«.³) У истом смислу говорио је онда Греј са руским амбасадором, грофом Бенкендорфом, и тражио је од њега да му обећа да ће писати Сазонову.⁴) Идућег дана примио је извештај од де Бунзена, који цитира врло јасне примедбе Господина Чиршког, како односи између Аустрије и Србије »мора да су лоши, и ништа их више не може закршити«, и да је он »узалуд покушао да увери Берлин о овом основном факту«.⁵) Било да је Сер Едварда Греја узбунило овако песимистичко мишљење Чиршкога, било да га је охрабрио скептицизам с којим се ово тобоже примало у Берлину, доста то да је он имао поново разговор са принцем Лихновским, 9. јула, у којем

¹) Види Британске Документе, извештај де Бунзена Греју, од 5. јула.

²) Британски Документи, Греј Румболту, 6. јула.

³) *Ibid.*, Греј Бертију, 8. јула.

⁴) *Ibid.*, Греј посланику Буканану у Петроград, 8. јула.

⁵) *Ibid.*, де Бунзен Греју, 6. јула.

је био искрен и помирљив готово до индискретности. Позивајући се, том приликом, на скорашње гласове о некој руско-британској моринској конвенцији, он је отворено признао да је било говора о војним и поморским стварима и са Француском и са Русијом, од године 1906 наовамо; али је поновно уверавао да не постоје тајни споразуми ни с једном од ових земаља. На то је надовезао обећавајући »да ћу продужити исту политику коју сам водио за Балканске Кризе, и учинићу све што до мене стоји да спречим рат између Великих Сила. И што је већа опасност од рата, утолико ћу се чвршће држати ове политике.«¹) Кад се овако говори, то је доказ какав се само може пожелети да се и мисли искрено, јер је на једној страни могло служити опоменом да Антанта има озбиљну позадину, те да Берлин треба да отвори очи, док је на другој страни било јасно да Министар Спољних Послова Велике Британије жели по сваку цену да избегне рат. Одиста је сасвим невероватно да би он овако говорио на основу макакве друге хипотезе. Ове изјаве, које су следовале иза два споразума са Немачком, у погледу португалских колонија и Багдадске Жељезнице, која су оба била у то доба готова да буду потписана, и иза не мање отворених изјава што их је већ дао био Лихновском на неколико недеља пре тога²), — те изјаве Сер Едварда Греја потпуно су могле умирити Берлин, да је и овај исто тако био мирољубив.

Сер Морис де Бунзен није сазнао баш ништа од свега оног што се десило у Министарском Савету 7. јула³), па шаље извештај, како чак ни његов србијански друг, Г. Јов. М. Јовановић, »нема разлога да ишчекује, да било какво претеће саопштење буде упућено« Србији. Али 16. јула, он је био у могућности да извести Лондон о врло јасним изразима што их је Берхтолд употребио према једном заједничком пријатељу дан пре тога. Тај пријатељ, чије се име не спомиње у извештају, но који је био гроф Хенри Лицов (*Lützow*), бивши аустро-угарски амбасадор при Квириналу, обавестио га је, да се »на положај гледа веома озбиљно« на Балплацу, да се »нека врста оптужбе припрема противу Србијанске Владе ради тобожњег учешћа у завери«, и да ће се тражити »непосредно безусловно извршење«, а »ако се то не добије, употребиће се сила«. Штавише, »каже се за Немачку, да се потпуно слаже с оваквим поступањем«.⁴) Ми данас знамо, да Лицовљева обавештења

¹) Британски Документи, Греј Румболту, 9. јула.

²) Извештај Греја Гошени, од 24. јуна, објављен у његовој књизи »*Twenty-five Years*« I, стр. 303—6.

³) Британски Документи, де Бунзен Греју, 12. јула.

⁴) *Ibid.*, де Бунзен Греју, 16. јула.

потичу услед преобраћења Тисе на страну агресивне политике, оног 14. јула, благодарећи изречној обавези Берлина да ће притећи у помоћ; и на тај је начин извештај де Бунзена било прво стварно откриће намера Централних Сила за Лондон у време Рата.¹⁾ Али је тај извештај писан тако, да у ономе часу није изазвао нарочито узбуђење, него се тек касније показало од коликог је значаја.

Иначе, све до 20. јула, Сер Едвард Греј, из разговора са принцем Лихновским, није имао одређених обавештења о аустро-српском сукобу, него је чуо био, да је Берхтолд уверавао Дуку од Аварне, да ситуација није баш тако тешка, и да је само истицао потребу да се она има рашчистити. Том су се приликом Греј и Лихновски сложили, да је и сама помисао да би икоја од Великих Сила »могла бити увучена у рат од Србије« — »одвратна.«²⁾ У исто доба, Греј је мислио да се подразумева, да Беч »не би ништа учинио пре него што би јавно изнео цео свој случај са Србијом, који би изложио вероватно на основу онога што би се истрагом утврдило«.

Први непосредни разговор поводом Србије имао је Сер Едвард Греј са грофом Менсдорфом тек 23. јула, из разлога што је овај други нарочито избегавао дискусију из које би се могло било како ишчитати планови његова Министра, док се је опет први намерно уздржавао да пита о стварима за које је знао да их Аустро-Угарска сматра да се искључиво тичу Беча и Београда, уколико пре што није знао какве доказе има Беч о учешћу Србије.³⁾ Још 20. јула добио је био Менсдорф упутство⁴⁾, да обе ноте саопшти у јутро 24. јула, и да усмено дода још коју реч о »тенденцијама које се подударају« британске и аустроугарске политике на Ближем Истоку; и да потсети на држање Велике Британије наспрам убијства године 1903, јер би се тако у Лондону лакше разумело општи захтев да се »испашта« овај нови злочин. Али док је Менсдорф играо пасивну улогу, у смислу својих инструкција, ширили су се узбуђујући гласови међу лондонским дипломатским кором, иако широка јавност није ни слутила каква се бура приближује. Онда, 22. јула, замолио је Греј Менсдорфа да га посети сутрадан после подне, и Амбасадор, увиђајући да би крајња

¹⁾ Иако се он спомиње први пут у штампи 1924, у Стидовим успоменама »Through Thirty Years«, св. I, стр. 404, знали су за њега појединци, укључујући ту и писца ове књиге, још године 1914.

²⁾ Британска Дипломатска Преписка, бр. I.

³⁾ Сам Менсдорф извештава, у своје телеграму Берхтолду од 23. јула — види »D. A.« I, бр. 59. — да му је Греј говорио у овом смислу, а и све друго говори у прилог тому.

⁴⁾ »D. A.« I, бр. (430).

ћутљивост побудила веома тежак утисак, тражио је од Берхтолда¹⁾ дозволу, да може најавити корак који се спрема. Он је ту дозволу и добио²⁾, али се задовољио да изложи Ноту Србији у изводу, место да одмах изађе напреду с пуним текстом. Греј је сместа питао за рок, »који је у истини био нешто слично ултиматуму«, и изјавио је врло јасно своје жаљење. Тада је он изрекао ону своју чувену опомену о »страшним последицама које се могу изродити из те ситуације«, исказујући бојазан, да би општи рат могао довести »до потпуног слома европског кредита и европске индустрије«, и да би, »без обзира ко би победио, многе ствари најпросто могле ишчезнути без трага и гласа.«³⁾ Данас његове речи имаду изразит пророчки призив, јер међу првим стварима што их је она велика бујица најпросто однела без трага и гласа биле су династија и држава Халсбурговаца.

Менсдорф је известио, да је Греј »у великој бризи« ради последица корака који се предузима, и да је већ за »непосредну измену мисли« између Беча и Петрограда; у исти мах стављао је у изглед, да ће критика у Лондону бити неповољна. Потакнут несумњиво овом опоменом, Берхтолд је упутио још два телеграма своје Амбасадору, дајући му нова упутства: он је требало да истакне одговорност Србије ради тога што није ништа предузела из властите иницијативе да казни кривце (Берхтолд је зацело претпостављао да Греј не зна за демарш Србије у Берлину 20. јула, који је баш тога ради био уследио), и требало је да протумачи неопходност краткога рока бечким »дугогодишњим искуством Србијине тактике да све одуговлачи.«⁴⁾ Сутрадан поручио је Менсдорфу, да увери Греја, да предузети корак не значи формалан ултиматум, јер би повукао за собом у први мах само прекид дипломатских одношаја, а не одмах и рат. Ово је било, у најмању руку, неискрено, кад се знају Берхтолдове праве намере и наваљивање Берлина да се хита ако се хоће да спречи мешање других. У сваком случају, он је брже-боље поништио ефекат који би овакво саопштење могло иначе имати, додавши да, ако би дошло до рата, он би од Србије тражио накнаду за аустроугарске војне издатке, будући да би то било већ трећа мобилизација коју је она изазвала у току од шест година.⁵⁾

¹⁾ »D. A.« I, бр. 54.

²⁾ Ibid., бр. 58.

³⁾ Британска Дипломатска Преписка, бр. 3. Горње главне изреке су тачно цитиране у извештају Менсдорфа Берхтолду, — »D. A.« I, бр. 59.

⁴⁾ 22. јула, »Аустроугарска Црвена Књига«, бр. 9, — »D. A.« I, бр. 61.

⁵⁾ 24. јула, — »D. A.« II, бр. 13.

Међутим је Греј расправљао с Менсдорфом о самој тексту Ноте Србији, и дао је класичног израза општем схватању Западне Европе рекавши, »да никад пре тога није видео да једна држава упућује другој независној држави докуменат овако тешког значаја.«¹⁾ Пети захтев, на пример, чинио му се »равним уништењу Србијине државне независности.«²⁾ Он је рекао да се »веома боји« за европски мир; а у разговору са принцом Лихновским био је »веома непријатно изненађен, и видело се да се осећа нелагодно.«³⁾ »Никад још досад«, рекао је, »није се оваким тоном говорило једној независној држави«, и он је подвргавао критици спољни облик Ноте још више него и њену садржину, наглашавајући да је означени рок »учинио свако посредовање (Einwirkung) немогућним«. Са Лихновским је говорио још отвореније, изјављујући да би држава која би прихватила оваке захтеве »доиста престала да се рачуна међу независне државе«⁴⁾, а да би аустријски напад на Србију значио непосредну опасност Европскога Рата. Он је стога поставио два предлога: 1) да Немачка и Велика Британија затраже заједнички од Беча продужење рока, и 2) посредовање à quatre између Беча и Петрограда. Читајући извештај о овим предлозима, Виљем је написао оштрим потезима: »Ich tue nicht mit, догод ме Аустрија изречно не позове да посредујем, што

¹⁾ Греј де-Бунзену, 24. јула, — Британска Дипломатска Преписка, бр. 5.

²⁾ Менсдорф Берхтолду, 24. јула у 2.50 после подне, — »D. A.« II, бр. 14. Ово је исти онај телеграм који је објављен, као бр. 10., у првобитној Аустроугарској Црвеној Књизи; али вреди поредити обе верзије, да би се видело у коликој је мери Балплац »дотеривао« своје документе пре него што ће их објавити. У својој недотераној форми, овај телеграм потврђује сваком речју Грејово схватање оног што се десило — према Британској Дипломатској Преписци —, али га уједно показује како је од самог почетка очајно желео да сачува мир. Аустроугарска се верзија, међутим, појавила у доба кад је Сер Едвард Греј служио главним дипломатским кривцем којег су за циљ свога потсмеха изабрале биле Немачка и Аустријска Влада, па су стога све чињенице, које би га могле приказати у правој боји као помирљивца, било испуштене било унакажене. Тако су у овом случају изостале обе његове напомене, и она о »тешком значају« Ноте, и она на крају које говори о томе »шта би се још могло покушати да би се стало на пут претећој опасности«.

³⁾ Менсдорф Берхтолду, 24. јула, у 8.48 по подне, — »D. A.« II, бр. 15.

⁴⁾ Лихновскога извештај Берлину, 24. јула, — »D. D.« I, бр. 157.; на овом извештају записао је цар Виљем на страни ову примедбу: »Што би се само могло пожелети. То и није држава у европском смислу, већ разбојничка банда.«

није вероватно да ће учинити.«¹⁾ У телеграмима што их је онда послао сутрадан, Лихновски извештава, како у Лондону превлађује мишљење, да се овака »Нота« »не даје замислити« без »охрабрења од стране Немаца«²⁾, и он баш ради тога озбиљно моли Берлин да не одбацује Грејов предлог за продужење рока.³⁾ Лихновски је, противно главешинама свога властитог Министарства Иностраних Дела, схватао правилно углавном Југословенско Питање, па се стога није устручавао да им скрене пажњу на »пустоловну« политику Беча, која тешко да води »било радикалном решењу питања било уништењу велико-српског покрета«⁴⁾; али није успео да убеди ни Јагова ни Цимермана, иако их је опоменуо доста рано⁵⁾ да ће британско јавно мњење неповољно дочекати притисак на Србију. Кад се Нота појавила, Цимерман је уверавао Лихновског, да је Берлин није раније видео, али је додао: »Али сад, кад се је Аустро-Угарска одлучила, из властите иницијативе, да истуши овако оштро, разуме се само по себи да ми не можемо саветовати Бечу да попусти. Престиж Аустроугарске и код куће и на страни био би коначно уништен кад би она попустила.«⁶⁾

Чувени Меморандум принца Лихновског, који је објављен кад је Рат већ увелико био у току, открио га је као једног од малог броја Немаца од угледа који су, увиђајући шта је све на коцки, напрезали све своје силе да би дошло до мирног решења. Његови извештаји из Лондона, објављени после Рата, показали су да је он тачно просуђивао и питања која су била посреди између Аустро-Угарске и Србије, тајне циљеве и жеље Берхтолдове, и вероватни отпор британског јавног мњења наспрам ситуације која може настати. Његово држање одудара знатно од држања на Аустроугарској Амбасади у Лондону, чији чланови, како он јавља у Берлин (28. јула), »у својим разговорима самном, и са мојим особљем, никад нису учинили ни најслабији покушај да сакрију, да Аустрија иде једино за уништењем Србије, те да је и Нота намерно тако састављена да не би могла бити прихваћена.«⁷⁾ Сутрадан, немачки Канцелар рекао је своме Амбасадору у Бечу, да »у Лондону гроф Менсдорф нуди делове Србије Бугарској и Арбанији, компромиту-

¹⁾ »D. D.« I, бр. 157., стр. 171.

²⁾ 25. јула, — *ibid.*, бр. 163.

³⁾ *Ibid.*, бр. 165.

⁴⁾ 16. јула, — *ibid.*, бр. 62. Он је Греју скренуо био пажњу још 6. јула на опасност једног аустро-србијанског сукоба, да би овај могао на време утицати у помирљиву духу на Петроград, — *ibid.*, бр. 20.

⁵⁾ Још 14. јула, — *ibid.*, бр. 43.

⁶⁾ 24. јула, — *ibid.*, бр. 153.

⁷⁾ »D. D.« II, бр. 301.

јући тако најсвечаније изјаве Беча у Петрограду» (наиме, да се не мисли на територијално сакаћење Србије).¹⁾

Није потребно да овде идемо даље у излагању догађаја у Лондону, који је тада постао једном од средишњих тачака у оној великој дипломатској игри коју обично називају »Дванаест Дана«. Јуначка борба Сер Едварда Греја, да одржи мир, позната је у својим главним цртама још од његове значајне објаве Британске Дипломатске Преписке (августа 1914); а немачки и аустријски документи, издани после Рата, само су послужили да потврде њихову тачност и да потпуно разбију клевете које су тако дуго и упорно од стране Берлина измишљане противу њега. Данас нема више ниједног озбиљног немачког историчара који би се држао назора који су у годинама 1915/6 изнoшени у погледу Сер Едварда Греја; као што је опет, на страни Антанте, напуштена бајка о оном Крунском Већу у Поцдаму.

Мој је задатак овде, да одвојим специфично аустро-србијански сукоб од осталих широк питања која су се отуд изродила; па како је улога Србије, после њена одговора 25. јула, постала највећим делом негативна у европској кризи, то ће нам бити доста да ограничимо своја истраживања само на оне тачке које се непосредно тичу ње. Ово је утолико лакше учинити уколико се главна тврдња коју хоћемо овде да докажемо састоји у томе, да је европски мир подривен намерно и неправилно аустроугарском и немачком акцијом пре 25. јула, те да услед тога, за време оних Дванаест Дана — на којима је досад поглавито усредсређивана пажња —, ништа осим чуда (које се није десило) не би могло спречити катастрофу.

Берхтолд и Рим.

Ипак је онај карактеристичније било држање Берхтолда према његову талијанском савезнику. Читаоци ће се сетити, да су се још 6. јула, у једном разговору, гроф Сеђењ и немачки Канцелар споразумели, да ће најпааметније бити да се ни Италија ни Румунија не обавесте унапред о акцији коју намерава предузети Беч. Берхтолд се држао стално ове линије; али је он, дабогме, морао увиђати, како ће његово ћутање лош утисак чинити на једног ионако већ узнемирену и веома осетљиву савезника, те га већ 12. јула видимо где се договара са својим амбасадором код Квиринала, Мерејем (Mérey), да ли би било добро известити маркиза де-Ђулијана о демаршу дан раније, или можда само на неколико сати унапред.²⁾ Мереј

¹⁾ Види »D. D.« II, бр. 361: Бетман-Холвег Чиршком, 29. јула.

²⁾ Код Госа, на стр. 76, — види и »D. A.« I, бр. 16.

му је рекао, да Сан-Ђулијана треба свакако обавестити раније, ако Берхтолд не жели да овај прими то »као веома тешку личну увреду«¹⁾, нашто је Берхтолд пристао да Рим буде извештен о демаршу дан раније, обећавајући уједно Мереју да ће њему касније доставити тачне појединости.²⁾

Мало помало, па се све више обелодањивало, да Рим није много мање опасан него Петроград, као сметња на путу Берхтолдових планова, и ми овога видимо у процепу, између бојазни да би Рим могао интервенисати у прилог мира, с истим успехом као и августа 1913, и друге бојазни — која је још више спадала Немачку Владу —, да би се непосвећивање Италије у тајну могло схватити од ове као да се ослобођава својих обавеза у случају рата. Неприлика у којој се он налазио била је утолико већа, што је Сан-Ђулијано био пун неповерења, док се је на другој страни у Берлину, од самог почетка, показивало много обзира за талијанско становиште.

Немачки Амбасадор у Риму, барон Флотов, који је био у пријатељству с Министром Иностранних Дела, извештавао је још 16. јула³⁾, да је Сан-Ђулијано необично узрујан гласовима према којима је могао да закључи шта намерава Беч, а да његов песимизам још појачава његова болест (којој је после ускоро и подлегао).⁴⁾ Он је сматрао, да већа акција противу Србије не може успети, и — повлачећи блиску аналогију између тадашњег положаја Србије и Италије за доба Ризорци-мента, — он је, с врло много оправдања, приписивао Берхтолдову безуспешну политику на Балкану оном типичном »полицијском« менталитету што је упропастио Аустрију педесетих и шездесетих година. Под утиском Сан-Ђулијанових речи, Флотов је скретао јасно пажњу Берлину, да се мора наћи компензација за Италију, или ће ова напасти на Аустро-Угарску с леђа.⁵⁾ Али и без ових опомена, Јагов је, познавајући лично талијанске прилике, претпостављао непријатељско држање од стране Рима спрам сваког мешања Беча у балканске ствари, и предвиђао је да ће Италија тражити компензације; он је стога упутио био Чиршког још 15. јула⁶⁾, да поведе о томе разговор са Берхтолдом, на основи, да ће држање Италије према самоме сукобу бити од одлучног утицаја на Русију, и да се оно, наравно, непосредно тиче Немачке у случају општег рата. За личну информацију Чиршкога, фон-Јагов је додао своје ми-

¹⁾ 14. јула, — »D. A.« I, бр. 20.

²⁾ 15. јула, — »D. A.« I, бр. 22.

³⁾ »D. D.« I, бр. 73.

⁴⁾ Ibid., бр. 75.

⁵⁾ 16. јула, — »D. D.« I, бр. 75.

⁶⁾ »D. D.« I, бр. 46.

шљење, да се — будући да се Валона не може узимати у обзир — једино Трентин може сматрати као »адекватна (vollwertige) компензација«. То може да буде непријатно Цару и јавном мњењу, али се стварно питање постављало: »Од какве је вредности држање Италије за политику Аустрије?« Три дана доцније, Јагов се враћа к истом предмету, и моли Берхтолда да размисли, не би ли, пуштајући Италију да се заплете око Валоне, знатно олакшао свој положај наспрам Србије. Беч, каже, не треба да гаји илузије: нападај на Србију несамо што би веома неповољно одјекнуо у Италији, »него би на сваки начин наишао онде на најжешћу опозицију.«¹⁾ Нравоученије, што га је Јагов извлачио из свега овог, састојало се у томе, да је неопходно потребан »споразум на време између Беча и Рима«.

Али се Берхтолд није дао узнемирити овим мудрим саветом из Берлина. 17. јула, у разговору са заступником Чиршкога, принцом Штолбергом, он је исказао своју намеру, да Италију стави пред готов чин.²⁾ У овоме га је бесумње утврдила опомена Мерејева, да је Сан-Ђулијано вероватно већ сазнао за планове Беча индискрецијом немачког амбасадора барона Флотова³⁾, додајући, симптоматично, да не би било први пут да се овако што деси. Ово обавештење, како изгледа, потврђено је Берхтолду и из другог једног тајног извора, јер 20. јула он је у могућности да извести Мереја, да је Сан-Ђулијано несамо дознао нешто од Флотова, већ да је наваљивао на Руску и Румунску Владу да даду »претеће изјаве« у Берлину и Бечу, са сврхом да спрече акцију овог последњег.⁴⁾ Када је, дакле, идућом приликом Чиршки опет почео говорити о бојазни Јагова и Флотова у погледу држања Сан-Ђулијана, Берхтолд је покушао да ућутка Амбасадора жалећи се на индискрецију, и наговештујући издалека да он зна откуд она долази, и да за њу не може бити крив Беч, будући да су Дуку од Аварне држали у потпуној необавештености.⁵⁾ И тада је додао, да он, с обзиром на жељу Италије да омете његову целу акцију, не може почињати разговор с њоме о овом предмету, па ће стога обавестити Сан-Ђулијана само на дан раније, што му је изгледало »довољно, као акт учтивости наспрам савезника на којег

¹⁾ Јагов Чиршком, 18. јула, — види »D. A.« I, бр. 68.

²⁾ Извештај Штолберга Јагову, *ibid.*, бр. 87.

³⁾ »D. A.« I, бр. 24.

⁴⁾ Берхтолд Мереју 20. јула, — »D. A.« I, бр. 33. Израз »претећи« употребио је вероватно Берхтолд за нешто што тешко да је било оштрије од »наваљивања« у Сан-Ђулијановим упутствима Карлотију и његову другу у Букурешту.

⁵⁾ Берхтолд »Tagesbericht« од 20. јула, — »D. A.« I, бр. 35.

се не можеш ослонити.«¹⁾ Он се нипошто није дао застрашити гласовима из Рима, одричући напросто Италији право да тражи компензације, с обзиром на одлуку Аустро-Угарске да не жели анексије. Да се овако држао Берхтолд пред својим пријатељем Чиршким, за којега је поуздано знао да је добро обавештен о његовим »оградама« (у погледу анексије) и крајњим циљевима, то бада чудну светлост на догађаје који су се одигравали тада у његовој глави.

Међутим, да би отежао Берлину даље наваљивање у овом правцу, Берхтолд је послао упутство Сеђењу, да извести Јагова, како се он противи у ономе часу сваком разговору о питању компензација Риму.²⁾ И у смислу овог становишта *propossumus*, он је доставио Мереју 20. јула: опширан извод политике Аустро-Угарске наспрам Италије³⁾, упутства за разговор који ће имати Амбасадор са Сан-Ђулијаном⁴⁾, и истога још дана Ноту Србији и пропратну Ноту за Велике Силе, да је саопшти ујутро 24. јула.⁵⁾

Захтеви Италије у погледу компензација почивали су на члану VII Тројног Савеза, који је тражио »одржање *status quo* на Балкану (*dans les régions des Balkans*)«, те који је тако спречавао било Аустро-Угарску било Италију да то стање мењају »привременом или сталном окупацијом«, осим »након претходног споразума између обе Силе... на основу узајамних компензација«. Берхтолд је сада доказивао, да се речи »*dans les régions des Balkans*« односе само на територију Турске, а не на балканске државе, те да се услед тога ова клаузула не може наводити код акције наперене противу Србије. Мереј је имао тако да тумачи ствар, у случају да Сан-Ђулијано поведе реч о компензацијама, али да уосталом »избегава даљи разговор« о томе.⁶⁾ А да би утишао узрујаност Министра Иностраних Дела, он је имао да изјави да Беч »и не помишља на борбу око освајања или припојавања србијанске територије«, или да се докопа Ловћена, како је то спомињао париски »*Temps*«. ⁷⁾ Он је, даље, имао да да намерно варљиву изјаву, да он још »нема тачних обавештења у погледу истраге у Сарајеву«, али да, иако ће »озбиљне опомене« бити неопходне у Београду, Беч ипак сматра »потпуно могућним мирољубиво решење питања«.

¹⁾ »D. A.« I, стр. 102.

²⁾ Код Госа, на стр. 121, — »D. A.« I, бр. 32(2).

³⁾ Црвена Књига, бр. 2., — »D. A.« I, бр. 32(1).

⁴⁾ *Ibid.*, бр. 1.: »D. A.« I, бр. 34.

⁵⁾ »D. A.« I, бр. 30(2).

⁶⁾ *Ibid.*, бр. 42.

⁷⁾ *Ibid.*, стр. 100.

Састанак између Сан-Ђулијана и Мереја био је, како је предвиђено, 21. јула.¹⁾ Сан-Ђулијано је био »веома забринут«, и наглашавао је да се распра са Србијом може решити само »измирењем«, не »понижењем и силом«. Уверавајући поново о својој жељи да »Аустро-Угарска буде јака« (Мереј га је потсетио био на његова уверавања у том смислу на састанку са Берхтолдом у Абаџији, априла 1914), он је јасно рекао, да би се свако територијално проширење Аустро-Угарске сматрало у несавласности са талијанским интересима. Он ће, рекао је, подупрети сваки захтев постављен Србији који се даје испунити »легитимно«, али даље не би могао ићи, јер би изазвао противу себе целокупно националистичко и иредентистичко јавно мњење у Италији. Мереј је добио био утисак, и тако је јавио и у Беч, да је Сан-Ђулијано пун »менталних резервација«, али да ипак држи још увек да ће Велике Силе спречити рат вршећи притисак у Београду.

Мереј, очигледно, није успео да умири Сан-Ђулијана, јер је овај, и сутрадан и прексутрадан (23. јула), рекао Немачком Амбасадору да сматра ситуацију »крајње критичном«²⁾, најављујући своју намеру да говори о њој са министром-председником Саландром, те предлажући да се онда њих троје састану 24. јула, на неку врсту немачко-талијанског договора («Aussprache»).³⁾ Пре него што је до тог могло доћи, односи између Беча и Рима постали су још замршенији услед неуспеха Мерејева да обавести унапред Сан-Ђулијана о кораку који ће се предузети у Београду. Остаје неизвесно, да ли кривица за ово пада на противречна упутства од стране Берхтолда, или на Мерејево уверење да ће најбоље одговорити интимним жељама Берхтолда ако остане неактиван, или напokon има напосто да се припише његовој болести, и необавештености где би могао наћи Министра Иностраних Дела оног критичног дана.⁴⁾ Свакако је његов немачки савруг добро знао узроке, јер он извештава Берлин, колико је његов властити тежак задатак отежан Мерејевом болешћу, и његовом неспособношћу⁵⁾, алудирајући на »потпуно подбацивање« («gänzliche Versagung») Аустроугарске Амбасаде, која да је за последњих четрнајст дана стварно остала без додира са Сан-Ђулијаном, нити је ишта учинила у талијанској штампи.⁶⁾ Како било да било, чињеница

1) Види извештај Мерејев Берхтолду, од 21. јула, — »D. D.« I, бр. 43.

2) Извештај Флотова у Берлин, од 22. јула, — »D. D.« I, бр. 109.

3) 23. јула — »D. D.« I, бр. 119.

4) О томе расправља опширно Гос, на стр. 120—124 свога дела, али све те појединости само забашурују прави узрок.

5) Извештај Флотова у Берлин, од 24. јула, — »D. D.« I, бр. 156.

6) Ibid., од 25. јула, — »D. D.« I, бр. 167.

је, да је Рим први пут обавештен о акцији Аустро-Угарске противу Србије у јутро 24. јула, најмање на шеснајст сати пошто је Нота предата у Београду, и да је и онда Конзулта примила само нотификацију о самој чињеници, а не и текст>Note, и то не од Амбасадора, који је био у постелји, већ од његова заменика, грофа Амбрози.¹⁾ Другим речима, несамо да Италија није унапред обавештена о акцији која је погађала њене властите обавезе према Уговору, и њену међународну сигурност, него је остала без вести дуже него икоја друга Велика Сила било које од двеју европских скупина. Није дакле чудо, да је на састанку између Флотова и Саландре и Сонина било »узбуђења«.²⁾ Оба талијанска државника сместа су се изјаснила у смислу, да Италија сматра акцију тако »важну« и »настрљиву« као што је предузети корак од Аустро-Угарске у Србији, без претходног обавештења, противном духу Тројног Савеза, те да се услед тога не може осећати »ангажованом« за оно што ће доћи. Сан-Ђулијано је још посебице истицао, да не може бити речи о *casus foederis* где се ради о тако очигледном нападају, и одмах је начео питање о компензацијама. Флотов је из њихова држања правио закључке у три главна правца: да се боје од талијанског јавног мњења, да су свесни талијанске слабости у војном погледу, и да желе да извуку нешто за Италију из саме кризе, и то — ако је могућно — Трентино.³⁾ Он додаје своје властито мишљење, да је »једини начин задржати Италију на својој страни: обећати јој на време компензације.«⁴⁾

Дан касније, Флотов је додао још један узрок нервозности Сан-Ђулијана, наиме: бојазан да би акција Аустро-Угарске могла створити преседан за сличне тужбе противу талијанске иреденте. Он јавља, да Сан-Ђулијано није уверен о тачности уверавања Беча односно анексије, па изражава мишљење, да би Рим радије подастро деликатно питање о компензацији посредовању Берлина него да отпочне непосредно преговоре са Бечом преко двају амбасадора тако непогодна за овакав посао као што су Мереј и Аварна.⁵⁾ Ово је мишљење Јагов одбацио као немогућно.⁶⁾ Али је он брже-боље покушао да одузме оштрину лошем утиску Берхтолдових шепртљанција у Риму,

1) Извештај Флотова у Берлин, 24. јула, — »D. D.« I, бр. 136.

2) Ibid., бр. 156.

3) Извештај Флотова Бетман-Холвегу, од 25. јула, — »D. D.« I, бр. 244.

4) Ibid., бр. 168, који је, као бр. 156., саопштен потпуније од стране Јагова цару Виљему.

5) Извештај Флотова у Берлин, од 26. јула, — »D. D.« I, бр. 211.

6) Јагов Флотову, 26. јула, — »D. D.« I, бр. 239.

уверавајући Сан-Ђулијана¹⁾, да ни Немачка »није била обавештена о појединостима аустријске>Note, и да она у ствари није ни желела да то буде.« Ово зацело није било поштено, кад се зна, да је Берлин, иако није познавао сам текст>Note упућене Србији, у више махова питан за савет од Беча, да је стално извештаван од Чиршкога о Берхтоловим намерама, да је добио сваковрсна и опширна обавештења о начину на који ће се поступити²⁾, и да је кадгод је хтео могао присилити Беч да умери своје држање.

Јагову је јасно предочено, какву ће политику повести Италија. Талијански Амбасадор у Берлину дао је изјаву 24. јула, да ће Италија заузети наспрам Аустро-Угарске »став коликогод може благоклон и пријатељски«, али да захтева чисто и бистро тумачење члана VII Уговора; у противном случају, да ће морати упутити своја настојања у правцу да спречи територијално проширење Монархије³⁾; исто је тако у Бечу Дука од Аварне саопштио изјаву Берхтолду, да Италија задржава себи право на компензације, по члану VII Уговора.⁴⁾ Тако се Немачка Влада нашла у незгодну положају између обе своје савезнице, и док је на једној страни свечано понављала своја обећања о потпори Бечу, потичући га чак на бржу акцију и саветујући му како да избегне интервенцију⁵⁾, она је на другој страни стављала до знања Берхтолду, врло јасно и одређено, да се придружује талијанском тумачењу члана VII, и да сматра да су компензације Италији неопходне све ако би се ма и само привремено окупирали територија на Балкану. Генералштаб је скретао пажњу политичарима, да би целокупна војна акција Немачке била угрожена ако Италија не би признала *casus foederis*, па су и Канцелар⁶⁾ и сам цар Виљем⁷⁾ наглашавали Берхтолду животну важност што скоријег споразума између Беча и Рима. При свем том, још 28. јула, у разговору с Аварном, Берхтолд је истицао да

1) Јагов Флотову, 24. јула, — »D. D.« I, бр. 145.

2) Види извештаје Чиршкога у Берлин, — »D. D.« I, бр. 19., 29., 40., 49., 50., 65.

3) Јагов Чиршком, 24. јула, — »D. D.« I, бр. 150.

4) Аустроугарска Црвена Књига, бр. 9.

5) Извештај Чиршкога у Берлин, од 26. јула, — »D. D.« I, бр. 213.; Сеђењ Берхтолду, 25. јула, — »D. A.« II, бр. 32.; »Tagesbericht« Берхтолов, од 26. јула, — »D. A.« II, бр. 63.

6) Бетман-Холвег Чиршком, 26. јула, — види »D. D.« I, бр. 202.: »Беч не треба да избегава овај споразум сумњивом интерпретацијом Уговора, већ мора доносити одлуке водећи рачуна о озбиљности ситуације«.

7) Јагов Чиршком, достављајући наређења Царева, 27. јула — »D. D.« I, бр. 267.

се распра не тиче никога до Аустро-Угарске и Србије, и, у исти мах док је порицао сваку помисао на анексију, одбијао је да да обавезну изјаву у томе смислу.¹⁾ Али је напослетку ипак, истог дана (28. јула), послао упутство Мереју, да извести Сан-Ђулијана, да би Аустро-Угарска, иако »не предвиђа и не намерава чинити територијалних освојења, у случају да буде принуђена да их чини, била спремна да поведе с Италијом разговор о компензацијама«.²⁾ Међутим, у то је доба било већ јасно, да о активном учешћу Италије на страни Тројног Савеза не може бити говора, и да се у најбољем случају могло рачунати само с њеном неутралношћу. То је био резултат Берхтолове тајанствене и тврдоглаве политике.

Конрад је, такођер, сасвим отворено признавао потребу да се Италији даде нека врста компензације; и карактеристично је за његово безобзирно гледање на ствари, да је он 26. јула у пуној збиљи предлагао Немачком Амбасадору, да се Италији допусти да заузме Црну Гору.³⁾ У вези с овим вреди забележити, да су и Веснић, тада посланик Србије у Паризу, и његов друг Титони, талијански амбасадор, саопштили на Кеју д'Орсе своју бојазан, да би Аустро-Угарска могла изненада напасти Ловћен, да би спречила српско-црногорску сарадњу.⁴⁾

Разговори између Беча и Рима, о којима смо сад говорили, спадали би, на први поглед, ван непосредног оквира нашег истраживања. Али ће читалац, надамо се, признати, да ништа не обелодањује тако јасно »вољу за рат« Аустро-Угарске, и њене наопаке методе да до циља дође. Сви подаци говоре у прилог гледишту, да је Берхтолд следовао сигурном инстинкту у овој својој политици затајивања, јер би Сан-Ђулијано, да је за времена знао шта се спрема, нашао пута и начина да спречи намеравани препад. Да завршимо ово поглавље још додатком, да је Чиршки уложио врло оштар протест пред Макијом, 25. јула, што Балплац није успео да испуни своје обећање и обавести унапред Сан-Ђулијана.⁵⁾ Макијо је прекор доставио даље Мереју.

1) Берхтолд Мереју и Сеђењу, 28. јула, — »D. A.« II, бр. 87.

2) Ibid., стр. 162; код Госа на стр. 192.

3) »D. D.« II, бр. 326., Чиршки Јагову.

4) Британски Документи, 1925, 21. јула, де Бунзен Греју извештавајући о свом разговору са Дименом.

5) Чиршкијев извештај у Берлин, од 25. јула, — види »D. D.« I, бр. 187.

Вреди с нарочитом пажњом пратити држање Румуније оних недеља након Атентата. Као што смо видели, и Беч и Берлин су већ од неког времена били озбиљно забринуте све већим отуђивањем Румуније од Тројног Савеза, и гроф Чернин је извештавао из Букурешта о бојазни краља Карола, да у случају рата не би био више сигуран да ће повући земљу за собом. Ипак су и Балшпац и Вилхелмштрасе и даље прецењивали утицај Краља на спољну политику, и поименце је цар Вилхем веровао да ће његово посредовање у Букурешту повратити стару хармонију. Чернин се није слагао с његовим мишљењем, и још с почетка јула известио је Берхтолда о једном свом разговору с Краљем, у којем се овај изразио »веома песимистички« о будућности Аустро-Угарске, наглашујући потребу да се прави разлика између убијца (»Mordbuben«) и званичне Србије.¹⁾ Према немачкоме Отправнику Послова, Краљ је полио хладном водом помисао да би требало увући Бугарску у Тројни Савез, у оним приликама. Његови су разлози били, да се Бугарској не може веровати; а ако би Русија сазнала однекуд за преговоре, подигла би брже-боље револуцију у Софији, и бугарска би Влада лако била уклоњена. Он сам био је сасвим спреман да се одазове жељама цара Вилгема, па да се »повуче од Србије, и да покуша обуздати антиаустријску агитацију у Румунији, али би у том случају Угарска морала олакшати положај својим румунским поданицима.«²⁾

У једном подужем разговору са принцом Валдбургом, 10. јула, краљ Карол је био још отворенији. Он је признао, да је двапут скретао пажњу Чернину, да није у стању да испуњава своје обавезе према Уговору услед држања румунског јавног мњења. Он је признавао и да је Вилхелм II »увек радио у Бечу да би дошло до споразума са Србијом«. Он је исказивао сумњу у тобожње намере Русије да обнови Балканску Лигу с нарочитом жаоком против Аустро-Угарске. И изнад свега, он је поново подвлачио »безнадежност савеза са Бугарском«. Њему је изгледало, да је Балшпац »изгубио главу«, и мислио је да би било добро ако би Берлин могао да разгони мало неповерење што превлађује у Бечу. У вези с тим, Краљ се изразио о »политичким способностима« грофа Берхтолда »не баш ласкаво«... Прелазећи на практично подручје, он је предлагао да Берлин упути апел Руској Влади, да сузбије проту-аустриј-

¹⁾ Јагов Валдбургу, отправнику послова у Букурешту, 13. јула, дајући извод Чернинова извештаја, како му га је читао Сеђењ, — »D. D.« I, бр. 39.

²⁾ Валдбургов извештај у Берлин, од 10. јула, — »D. D.« I, бр. 28.

ске тенденције у Србији; па се и сам изјавио спремним, ако се жели, да врши сличан притисак у Београду, и да подупре сваку оваку акцију у Петрограду, али да се не зна да од њега потиче овај предлог. Из извештаја принца Валдбурга произилази, да је краљ Карол приписивао највећу важност овим корацима, али их Берлин, како изгледа, није прихватио својски ни поступио по њима.

Све ове вести значиле су очигледно за Берхтолда, да је Букурешт коначно за мир, и да се неће дати употребити у његове сврхе. Овим се тумачи, зашто је Аустро-Угарска, последње недеље пред Ултиматум, и у очи самога Рата, допустила да Румунија испадне из игре, иако је добро знала да би се она радо била примила посредовања, и да би ту улогу могла истрати с више успеха од сваке друге Силе.

IX. АУСТРИЈСКИ УЛТИМАТУМ СРБИЈИ.

Било је потребно да се мало изближе опишу методе којима је Берхтолд настојао да спречи интервенцију сваке поједине Велике Силе. На самом поступку наспрам Београда не морамо се дуже задржавати.

Расправљања у Заједничком Савету од 7. јула јасно сведоче, да су морални разлози били више тактички него ли одлучујући фактор у Бечу. Већини присутних чланова уморство је пружало красно оправдање за већ намеравану навалу на Србију; па како ова потоња није имала бити сматрана цивилизованом земљом, свака претходна опомена могла је изостати. Чак је и Тиса критиковао предложену политику једино на основу тактичких разлога, истичући да је на Балкану увек лако наћи изговор за нешто, али да у овом случају тај изговор није довољно припремљен. Треба нарочито споменути, да је сам Берхтолд придавао истрази у Сарајеву секундарно значење, и да је само зато наредио да са »Ballplatz«-а иде онамо један виши чиновник (*von Wiesner*), што је то захтевао Тиса, који је желео да се спреми читав један *dossier*, да би се што бољи утисак учинио на Европу.

Већ смо видели да је Визнер, далеко од тога да утврди да је Србијанска Влада крива, дошао управо до противног закључка: да несамом што та кривња није довољно доказана, већ да је и крајње невероватна. Његови конкретни предлози били су стога сведени: 1) на мере, да се у будуће спречи благовољење србијанских лица при кријумчарењу особа и материјала преко границе; 2) нато да се отпусте она лица која носе одговорност за прелаз Принципа и његових другова преко границе; и 3) да се поведе казнени поступак противу Цигановића и Танкосића, који су их снабдели оружјем у Београду. Уза све то, Балплац је наставио да истиче тезу званичног учешћа у убијству, и упутио је своје представнике на страни (23. јула), да сарајевски злочин приказују »као дело широко разграњене завере, чији конци сежу преко границе у суседно краљевство«.¹⁾

¹⁾ Берхтолд девет посланицима, 23. јула, — види »D. A.« I, бр. 73.

Сам Ултиматум почиње с позивом на ноту од 31. марта 1909, у којој је Србија, на захтев Сила, уверавала Беч, да анексија Босне не значи »задирање у њезина права«, те обећала да ће променути своју политику наспрам Аустрије и да ће »одсада живети у добрим суседским односима са потоњом«; али да та уверавања нису спречила пораст »субверзивног покрета« у Србији, са тежњом да се Монархији отму земље на југу, и да је Српска Влада, далеко од тога да овај покрет угуши, »толерирала криминалну делатност разних удружења чији је рад био уперен противу Монархије, као и необуздани тон штампе, слављење убица, учешће официра и чиновника у субверзивној акцији, нездраву просветну пропаганду«, — укратко све што је могло навести српско пучанство на мржњу и презир наспрам Аустро-Угарске и њених установа; да се сад види из истраге у Сарајеву, и »из исповести убојица«, да је злочин »скован у Београду«, да су оружје и експлозивни, који су нађени код убојица, добијени од србијанских официра и чиновника који су припадали Народној Одбрани, и коначно, да је прелаз злочинаца у Босну »организован и извршен с помоћу старешина србијанске пограничне службе«.

Да се оваке ствари за будуће онемогуће, Аустро-Угарска тражи, да Србијанска Влада даде изјаву којом формално осуђује сву ту »злочиначку и терористичку пропаганду«, и јамство да ће је енергично сузбијати, и да ова изјава буде обнародована, речима које ће Беч диктирати, и у службеном листу у Београду и у једној »дневној заповести« коју би краљ Петар нарочито упутио српској војсци. Осим тога, Србијанска Влада имала би се обвезати да ће испунити следећих десет захтева: 1) да ће забранити сваку публикацију која би подстицала на мржњу противу Аустро-Угарске и била уперена против њена територијалног интегритета; 2) да ће сместа растурити Народну Одбрану и »конфисковати сва њена средства за пропаганду«, и да ће на исти начин поступати према свима удружењима која се баве пропагандом противу Аустро-Угарске, а онемогућити им обнову у било којој другој форми; 3) да ће одстранити из јавне наставе у Србији све што би могло да потакне на такову пропаганду; 4) да ће отпустити из службе све официре и чиновнике који су одговорни за ту пропаганду, а чија ће имена касније бити саопштена из Беча; 5) да ће пристати на »сарадњу у Србији« аустро-угарских чиновника при сузбијању »субверзивног покрета противу територијалног интегритета Монархије«; 6) да ће повести судски поступак против учесника у уморству, и дозволити делегатима Аустро-Угарске да у томе узму учешћа; 7) да ће сместа ухапсити мајора Танкосића и Милана Цигановића, који су углављени као учесници сарајевском истрагом; 8) да ће

одлучно спречити србијанским пограничним чиновницима суделовање у »протузаконитом кријумчарењу оружја и експлозива«, а отпустити из службе неке чиновнике у Шалцу и Лозници који су помогли убојицама при прелазу границе; 9) да ће објаснити невалификоване изјаве многих виших србијанских званичника након уморства; и 10) да ће потом обавестити Беч о извршењу свих тих напред наведених мера. — Уједно је одређен рок од свега 48 сати за пристанак на горње услове. А цели облик документа био је шкрт и до крајности оштар.

У приватном писму с инструкцијама барону Гислу (20. јула), Берхтолд је извештавао свога посланика, да Нота садржи тек »минимум« од оног што је неопходно »да се рашчисти наш садашњи сасвим немогући однос наспрам Србије«. Ни под којим уветом, додао је, не може се допустити продужење рока ни за најкраће време, нити може да буде икаквих преговарања, — само безусловни прихват. Гислу је надаље наређено, да при предавању>Note ускрати сваку информацију о даљњим намерама Аустро-Угарске, али да опомене Србе, да је она већ двапут у недавној прошлости била натерана да, услед њихова роварења, предузима скупе војне мере, те да ће их, ако се то још једном понови, сматрати одговорнима за све издатке. У случају да Србија не прихвати услове у одређену року, барон Гисл имао је са целим својим особљем напустити Београд.

21. јула, Берхтолд је, сазнавши да се Пашић налази ван Београда у изборној кортешацији, јавио Гислу, да саопшти србијанском Министарству Иностраних Дела, да ће им бити упућено »једно важно саопштење прекосутра, 23. јула«; па ако се ни нато не врати на време Пашић награг у Београд, Посланик је имао »у сваком случају« да преда Ноту заменику Министра-председника. Коначно, после свега тога, да би ствар била двоструко осигурана, Берхтолд је (23. јула) навео Гислу, да се ни оставка србијанског Кабинета не би у Бечу сматрала изговором за одлагање.

Што се тиче самога барона Гисла, изгледа да он није имао много утицаја на одлуке грофа Берхтолда; али да се је потпуно слагао с њима, види се из једног дугог телеграфског извештаја који је 21. јула управо своме шефу, а у којему излаже, као »опћенито признат аксијом, да се читава политика Србије оснива на тежњи за откидањем покрајина у којима живе Јужни Словени, па евентуално и за уништењем Монархије као Велике Силе, и да не познаје другог циља«. Аустро-Угарску, тако он разлаже, Срби несамо да мрзе него је и презиру; њихова штампа непрестано расправља о претећем распаду њену, и узрујаност с којом су они у први час предвиђали могуће последице уморства ишчезавала је из дана у дан, док

коначно опасност од какве енергичне акције од стране Беча није одбијена као обичан блеф. Закључак који изводи Гисл јесте, да је »рат за положај Монархије као Велике Силе, и за сам њен опстанак као такове«, апсолутно неизбежан, и да се казна мора извршити без обзира на оно што може доћи.

Пре него што је куцнуо час да Гисл поступи према својим упутствима, пружио се и последња прилика Немачкој Влади да задржи Берхтолда од намеренога корака. 21. јула србијански Отправник Послова у Берлину изјавио је Јагову жељу своје Владе, да успостави добре односе са Аустро-Угарском, и њезину приправност да испуни све аустро-угарске захтеве у погледу строге истраге ради Атентата, »уколико се год то буде слагало са чашћу и суверенитетом« Србије; у исто време, он моли Немачку, »да употреби свој утицај у Бечу у помирљивом духу«.¹) Нато је Јагов кратко одговорио, да се је Србија задњих година држала тако мало коректно и лоше као сусед, да се енергична реч из Беча може само очекивати. Нато је јавио Чиршком, да обавести Берхтолда о српском демаршу, и о његову одговору, и намерно је избегао сваки покушај да доведе до измирења. Зато није тешко поверовати, да је овај нељубазан одговор Јагова Србији послужио директним потицајем Берхтолду да устраје у својој намери, да постави такве захтеве које никоја влада не би могла да сматра компатибилним са својом чашћу и сувереношћу.

У ствари, далеко од тога да делује помирљиво, Јагов је следећег дана нарочито свратио позорност Берхтолду на један мали детаљ који би, неуочен, могао да омогући интервенцију споља. Ствар је у овоме. Видели смо већ, да Немачка Влада није имала пред собом текст>Note пре њена коначног усвојења (након самог догађаја Јагов је уверавао Рим, да они нису желели да је виде), али да су је тачно обавештавали од стране Беча о сваком кораку који се намеравало учинити. Тако је она знала, да је Нота имала да буде предата у Београду 23. јула између 4 и 5 сати поподне (према упутству Берхтолда Гислу, од 20. јула), јер је то био најранији моменат када би било сигурно да за њезин садржај неће сазнати у Петрограду пре него што оданде оде Поенкаре.²) Јагову је тада пало на памет, да би, ако би се Нота предала пре пет сати, она могла управо да стигне на време док је Поенкаре још тамо, јер је овај намеравао отићи у 11 сати ноћу (по средњеевропском времену око 9^h 30^m). Он је зато послао у Беч преко Чиршког (22. јула) телеграфску поруку о овој опасности; и доиста му је

¹) Јагов Чиршком, 20. јула, — »D. D.« I, бр. 91., и »*Tagesbericht*« Берхтолдод од 21. јула, »D. A.« I, бр. 38.

²) Штолберг Бетман-Холвергу, 17. јула, — »D. D.« I, бр. 65.

одмах Берхтолд одговорио по Чиршком (23. јула) специјалном захвалом за овај миг, јављајући му да је Гисл упућен да одгоди предају Ноте све до 6 сати увече. Овај детаљ вреди забележити, јер показује колико су велику пажњу целој ствари придавали у Берлину. То се сасвим јасно разазнаје из немачких дипломатских докумената, међу којима се налази посебна депеша Јагова немачком Амбасадору у Петроград, којом се тражи тачно време поласка Поенкарева отуд, као и његово тражење да му из Адмиралитета пошаљу програм пута — дане и часове — председника Поенкареа.¹⁾ Тако је удео Берлина у плану да се завара и уклони с пута Поенкаре, кад је криза била на врхунцу, потпуно доказан. Вредно је додати и то да, иако је Берхтолд говорио о Ноти стално и упорно као о »демаршу са ограниченим роком« (»eine befristete Demarche«), несамом Гисл већ и Немачка Влада су је одмах с почетка право оценили као »ултиматум«. Уосталом, и сам Берхтолд је, како прича Конрад, још 9. јула²⁾, говорио о »ултиматуму«, који ће се имати да преда 22. јула. Његово излагање, да се ултиматумом може сматрати само она акција која доводи непосредно до непријатељства, а не тек до прекида дипломатских односа, може се одбацити мирне душе као пусто наглавање. Занимљиву светлост баца на ову тачку једна напомена коју је написао својом руком Вилхелм II, на рубу извештаја немачког Амбасадора у Паризу, који говори о француском гледишту, да би требало допустити дискусију о неважнијим тачкама Ноте; Његово Царско Величанство каже: »Ултимата се или извршују или не извршују, али о томе не може бити више дебате! Отуда и назив!«³⁾

Тачно у означено време пријавио се Гисл у српском Министарству Иностранних Дела. Био је примљен, у отсутности Пашићевој која је још увек трајала, од Министра Финансија Пачуа, који је одмах, и непрочитавши Ноту, изјавио бојазан да ће, с обзиром на изборе и на отсутност министара по њиховим изборним срезовима, бити физички немогуће сазвати цели Кабинет у седницу у тако кратком року. Зато је Гисл саркастички одвратио, да ће у тако малој земљи као што је Србија лако бити сазвати све врло брзо.

Ја сам доведе покушао да опишем до у извесне појединости напоре Берхтолда да прикрије своје праве намере све до задњег часа, и његово успешно заваривање готово сваке европске престонице. Али нигде није био тако срећне руке као

1) »D. D.« I, брр. 93., 96., и 108.

2) Конрад, IV, 61.

3) »D. D.« I, бр. 154.

у Београду; јер, одиста, пут и начин којим је Србијанска Влада изненађена Ултиматумом спада међу најчудније инциденте целе ове приче. Г. Пашић је више него ико био заузет изборном борбом, и ако је понекад и могао одвојити мисао за што друго то није било у вези с опасношћу од стране Аустрије, него са проблемом српско-грчких односа. Он је 19. јула формално именовао Пачуа замеником Министра-председника и Министром Иностранних Дела, и отишао у Ниш са Г. Шајновићем, вишим чиновником Иностранних Дела, у намери да после неколико дана продужи пут до Солуна и састане се са Г. Веницелосом. Кад је Ултиматум предат, Пашић се налазио у једном удаљеном крају Новопазарског Санџака, и тешка порука из Београда морала му се доставити по жандарму на коњу, који је имао да превали пут од Косовске Митровице на двадесет до тридесет миља. Он, Пашић, није ни тада још схватио јасно у чему је ствар, већ је мислио да настави пут у Солун, и тек кад је Г. Славко Грујић, тада помоћник Министра Иностранних Дела, почео да шаље хитне телефонске поруке у Ниш, пристао је напосок да се његов вагон откачи од воза који је полазио за Солун па врати у Београд. Није лако оправдати њега и његове другове ради њихове велике немарности или неувиђавности, јер изгледа јасно, да би одлучна примена позитивне политике истраживања кривице, и понуда задовољштине Вечу, потпуно пореметили Берхтолдове тајне намере, те му знатно отежале нападај. Али, на другој страни, баш ова заузетост и небрижљивост Пашића и његових другова сведочи доста јасно о безобзирности оптужаба о њихову учешћу у Атентату, које су понекад дизане противу њих.

Утисак у Европи.

Прва етапа Берхтолдова плана била је на тај начин с успехом извршена, и Нота је срећно предата у Београду, а да је Европа једва и слутила шта има да дође. Настала је друга, много тежа етапа, — т. ј. требало је уверити Европу, да је ова акција разборита, и да није потребно да изазове интервенцију са стране.

Изјутра 24. јула, аустроугарски амбасадори у престоницама пет Великих Сила и у Цариграду, поступајући по упутству грофа Берхтолда, које су примили четири дана раније, предали су владама Сила препис Ноте Србији, и уз то по једно пропратно писмо¹⁾, у коме се објашњава другим речима оно што стоји у Ноти, те повлачи присподоба између злочиначке

1) »D. A.« I, бр. 29.

агитације Србије на једној страни и великодушне стрпљивости Аустро-Угарске на другој, истичући њен доброхотни став спрема србијанске експанзије у годинама 1912—13. Наглашавањем кршења од стране Србије обавезе од 1909, којим се она ставила »у сукоб са вољом Европе«, чинило се као да Аустрија хоће да изазове извесне дефинитивне изразе одобрења, коју је импресију још појачавао закључни апел на »све цивилизоване народе«, којим се траже симпатије за настојања Аустро-Угарске, да спречи некажњивост за »уморство краљева као политичко средство«, те да уклони сталну опасност која из Београда прети миру Европе. Берхтолд или није размислио о утиску што га може учинити овај апел, или је у брзини држао да је страхота сарајевског злочина потпуно умртвила критички смисао Европе. У сваком случају, пре него што је икакав предлог да попусти могао и доћи до њега, он је јасно и чисто ставио до знања, да пропратно писмо нема сврху да изазове одговоре Сила, већ да је једино акт међународне куртоазije.¹⁾ А кад је Сазонов, врло вешто, излагао позивање на Ноту од 1909 као доказ да се ова распра тиче целе Европе, и овлашћује Европу да испита оптужбе противу Србије, Берхтолд је остајао при своме круће него икад — и у томе је имао за собом најпотпунију потпору Немачке —, да се спор тиче искључиво Аустро-Угарске и Србије.

Општи утисак који је произвела у Европи Нота Србији могао би се згодно свести на напомену коју је Сер Едвард Греј учинио наспрам грофа Менсдорфа: да он »није још никада у животу видео, да једна држава упућује другој независној држави докуменат тако страховитог карактера«. Наравно да је врло кратки рок проузрочио најнеповољније коментаре, будући да је тако очигледно смерао да учини немогућим свако посредовање извана. Изгледало је као да се чудновати менталитет Балплаца у томе погледу повео за историјским аналогама. И принц Феликс Шварценберг, својим крутим држањем код Оломуца (1850), присилио је некада Прусију да капитулира у року од два дана; исто тако је и ултиматум што га је Аустрија ставила била Сардинији априла 1859 имао крајњи рок од само три дана. То је дакле било већ у традицији Аустрије. Али да се вратимо ближе нашим данима, тешко да има сумње да пропуст Италије, да претходно обавести Беч да стоји пред Триполитанским Ратом, није сматран довољним разлогом да се овај пут не информише Рим о намерама Двојне Монархије противу Србије.

¹⁾ Ово је гледиште, како смо видели, први изразио барон Макију у разговору са принцом Кудашевим; али га је и сам Берхтолд бржебоље и својски прихватио, — види »D. A.« II, бр. 29./30.

Много значајнији, него што су сва тумачења иноземне штампе, био је сам пријем Ноте од стране Немачке Владе. Чиршки ју је додуше обавештавао о главној њеној садржини у сваком стадију, али како се одлучни дан приближавао постајала је она наравно све нестрпљивија, колебајући се између жеље да сазна тачан текст и жеље да увери Рим да о њој не зна ништа. Берхтолд је поуздано обећао био Чиршкому да ће му показати текст пре него што га коначно поднесе Фрањи Јосифу, али није одржао реч¹⁾; а 21. јула он је из Ишпла телеграфски јавио барону Макију у Министарство, да Ноту не даје Чиршкому све до следећег јутра, »јер треба да се унесу још неки исправци«.²⁾ Друг начелника Макија, Форгач, ипак је попустио наваливању Чиршкога, и уручио му један препис још истог дана (21. јула), тако да је Нота приспела немачкоме Министарству Иностраних Дела 22. јула, више-мање истовремено и из Беча од Чиршкога и од посланика у Берлину Сеђења. Јагов је, како сам каже³⁾, примивши Ноту, одмах изјавио, да је »билато оштра« (*reichlich scharf*) и да је »пребацила мету«. Он се такођер тужио, да му је поднесена »у тако позном стадију зато што се хтело спречити сваку могућност да се заузме било какав став према њој« (*dazu Stellung zu nehmen*). Према другом једном извору⁴⁾, Јагов је ишао и даље, па је рекао Сеђењу, да »Нота има грешку да руши за собом све мостове«, додајући да »једна Нота, коликогод била оштра, мора ипак да остави бар један излазак, за случај да се противна страна покаже приправном да попусти«. Ово је драгоцено признање, да је утисак и у Берлину, као и у осталој Европи, био најодлучније у смислу да су увети немогући.⁵⁾ И шеф Г. Јагова, немачки Канцелар, изразио је такођер своје незадовољство ради оштрине Ноте, премда у својим мемоарима⁶⁾, настоји да докаже да би Аустро-Угарска, да је поступала »у рукавицама«, само још појачала великосрпску погибао, те да стога оштре методе пружају најбољу наду за трајан мир.

¹⁾ »D. D.« I, бр. 50., — Чиршки Бетман-Холвегу.

²⁾ »D. A.« I, бр. 46.

³⁾ У своме спису »Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges«, на стр. 110.

⁴⁾ »Deutsche Dokumente«, IV, Додатак IX, стр. 172.

⁵⁾ Јагов је признао и пред Сер Хорасом Румболтом, 25. јула (Британска Дипломатска Преписка бр. 18.), да Нота »као дипломатски докуменат има великих мана«, док је опет Чиршки, своме колеги де-Бунзену, рекао да он »потписује сваку реч« (30. јула, Де-Бунзен Греју).

⁶⁾ Bethmann-Hollweg, »Betrachtungen zum Weltkrieg« I, 139.

Веома важна обавештења о држању Немачке дају два извештаја и једна депеша британског Отправника Послова у Берлину, Сер Хораса Румболта (Sir Horace Rumbold), упућена Сер Едварду Греју у ово критично доба, који нису објављени у првобитном доказном градиву (British White Paper) од августа 1914. Први од њих (писан 22., примљен 27. јула) излаже један разговор између Румболта и Јагова, који се држао своје омиљене тезе, да се ова распра не тиче никог другог до Аустро-Угарске и Србије, и да је то задржало Берлин да чини »било какве напомене« Бечу. Јагов »није оптуживао Србијанску Владу за непосредно учешће у завери«, али је »сматрао да је она, нечинећи ништа да спречи разуздане изливе једнога дела србијанске штампе, постала деломично одговорном за стварање ситуације која је омогућила овакав злочин«. Он је, каже, рекао заступнику Србије »толико пута, да би врло добро било кад би Србија некако уредила своје односе према Аустро-Угарској, и кад би предузела кораке да обузда своју штампу«, али је добијао одговор, да је штампа у Србији слободна, и да нема Владе која би се усудила мешати у њене ствари. Његово је мишљење било, да је Аустро-Угарска показала »велику стрљивост«, и Румболт је добио коначан утисак, да би Јагов »био за брзу и одлучну акцију« све и да је »знао општи смисао« корака који ће бити учињен.

У свом другом извештају, телеграму, од 24. јула (примљену од Греја истога дана), Румболт извештава о једном разговору што га је француски Амбасадор, Жил Камбон, имао то после подне са Г. Јаговим. Камбон је отворено назвао неодрживом »фикцијом« теорију Немачке Владе, да је »питање о којему се ради између Аустро-Угарске и Србије унутарње, и да би могло бити локализовано«. На то је Јагов једноставно одговорио, да ће »Србија бесумње попустити«; а кад га је Камбон запитао, да ли он доиста озбиљно мисли да би Србија могла прихватити неке од оних захтева, Јагов је доказивао да би требало да »Антанта саветује Београду да попусти«. Камбон се користио оваким одговором, па је одмах надовезао питање, да ли би се и Немачка »можда придружила, па саветовала попуштање и својој савезници«, на што је Јагов, »након кратког размишљања, одвратио, да би то зависило од прилика«. Он је поново тврдио да није знао унапред за Ноту, али је допуштао да је она и сувише окрутна. Камбон је тада, као своје мишљење, рекао Румболту, да Аустро-Угарска и Немачка »играју опасну игру заваривања, и мисле да су у стању да сврше целу ствар олако и брзо«.

Српски одговор.

За Србијанску Владу, која је била посвема заузета жестоком изборном кампањом, и која је дугим ћутањем Беча била уљуљкана у погрешно осећање сигурности, аустро-угарска Нота дошла је као гром из ведре неба, и проузроковала је према томе право запрепашћење. Истина је, додуше, да су непрестане новинске полемике између Беча, Будимпеште, и Београда, подржавале јавно мњење у сталном узбуђењу, и да је Влада примала јасне опомене од стране свога посланика у Бечу, Г. Јована М. Јовановића, које су сузбијале свако оптимистичко схватање.¹⁾ Али иако је он додавао, да се Аустро-Угарска на сваки начин спрема на рат са Србијом, коју она сматра након двају Балканских Ратова исцрпеном, и рачуна да ће сломити њезин отпор »пре него што се Европа умеша«, све то ипак као да није дало повода да Пашићев Кабинет предузме у то доба било какве мере опреза, или само да и схвати сву тежину положаја. Можда понајачи доказ за такво држање јесте чињеница, да су врховног команданта Српске Војске, Војводу Путника, оставили да продужи своје лечење у аустријској бањи, са коначним резултатом, да га је навештење рата затекло још у непријатељској земљи, и да му је тек на специјалну интервенцију Фране Јосифа омогућено да се врати у Србију.

Пошто је прочитао Ноту, Г. Пачу је најхитније позвао министра-председника Г. Пашића да се врати у Београд, и за следећа два дана вођени су грозничави разговори између Кабинета и Принца-регента. 24. јула управо је краљевић Александар Цару једну дугу молбу за помоћ, уверавајући поновно о приправности Србије да поведе истрагу ради сукривље у »страшном злочину« сарајевском²⁾, и да ће прихватити све услове »који год се слажу са њезиним положајем као независне државе, и исто тако и оне које Ваше Величанство нама буде саветовало да прихватимо«, али наглашујући немогућност да се испуне неки од аустријских услова без доношења нових закона, што је наравно било искључено у онако кратком року. Бојећи се непосредне навале аустро-угарских армија, које су почеле да се концентришу на граници, Краљевић је апеловао на Царево »племенито словенско срце«, да руска помоћ буде што скорија, и на обновљено интересовање Русије за судбину Србије. Осим овог телеграма, и Царева одговора од три дана касније³⁾,

¹⁾ 7. (20.) јула, — види Српску Плаву Књигу, бр. 31.

²⁾ Види Руску Нарандасту Књигу, бр. 6.

³⁾ Ibid., бр. 40.

поруке и обавештења измењени између Петрограда и Београда по овоме предмету нису публиковани. Има, међутим, извештај број посредних доказа, да је Руска Влада вршила снажан притисак на Србијанску Владу, да би обезбедила максимум пристанка на услове Аустро-Угарске. Тако је, на пример, овај утисак добио и Сер Едвард Греј из разговора са српским послаником у Лондону Г. Бошковићем, те је саопштен са задовољством немачком Амбасадору у Берлину.¹⁾ У ствари, први телеграм из Петрограда о том предмету стигао је у Београд тек на неколико сати иза одласка аустријског посланика Гисла. У њему се тражило опрезност и попустљивост; али то већ није могло имати утицаја на суштину српског одговора, који је — како сам сазнао из прве руке у Београду — био независно дело Србијанске Владе.²⁾ Забринутост с којом се очекивао одговор из Русије да је се лако замислити. А кад је тај одговор коначно дошао, Пашић се прекрстио и узвикнуо је: »Цар је велик и милостив!« — и загрлио је руског Отправника Послова сав »свладан од узбуђења.«³⁾

Одговор који је Србија дала Аустрији доиста је умерен и помирљив кад се има у виду тешка провокација. Он почиње с исказивањем жеље, »да се уклони сваки неспоразум који би могао да помути добре суседне односе с Аустро-Угарском«. Пошто се утврђује »мирољубива и умерена политика Србије за време трајања Балканске Кризе«, те одриче одговорност за »манифестације приватног карактера«, одговор Србијанске Владе изражава »бол и чуђење« ради освада уперених противу ње, док је она »очекивала да буде позвана да сарађује при истрази у свему што се односи на овај злочин, те је била приправна, да би доказала потпуну исправност свога држања, да предузме мере наспрам свих оних лица противу којих би се приговорило и тражило да се казне«. Она је даље исказивала своју готовост, »да изда сваког србијанског поданика без обзира на његов чин и његово звање, којему се може доказати да је суделовао« у злочину, да објави изјаву, коју аустро-угарска Нота од ње тражи, и у службеним новинама и

¹⁾ 27. јула, — »D. D.« I, бр. 258. Ту се попустљивост Србије приписује »искључиво притиску из Петрограда«.

²⁾ Изгледа, међутим, да је Сазонов наваливао на српског Посланика у Петрограду, да се иде до крајњих граница попустљивости, и да је 24. јула упутно депешу руском Отправнику Послова у Београд, да би »можда било боље, у случају аустријске навале, да Срби и не покушају одупрети се, већ да се повуку и да пусте непријатељу да заузме њихову територију без борбе, а да се обрате Силама« (види »Како је дошло до Рата — Дневник руског Министарства Иностранних Дела«, стр. 86).

³⁾ Штрандман Сазонову, 29. јула 1914. Наранџаста Књига, бр. 57.

у једној заповести војсци. Од десет наређених услова она је усвајала седам (2, 3, 4, 7, 8, 9, и 10) без резерве, пристајући тако, да растури Народну Одбрану и слична удружења (иако скреће пажњу да нити Нота садржи доказ њихове кривње, нити Влада има о томе икаквих доказа), да угуши пропаганду јавном наставом, да уклони из службе све официре и чиновнике уплетене у заверу, да ухапси Танкосића и Цигановића, да утврди пограничну контролу, и да се извини ради свих изазовних изјава које су учинили србијански чиновници и функционари. Код трију од десет услова Србија је учинила извесне резерве, које је немогућно назвати претеранима. Она је, прво, нагласила, да непосредна обустава новина не би могла да се изведе без повреде члана 22. постојећег Србијанског Устава, који зајамчује слободу штампе у најширем обиму; али она пристаје да у идућем заседању Скупштине, и то одмах на првој седници, донесе закон који би нападаје штампе »на територијални интегритет Аустро-Угарске« сматрао преступним чином, и да унесе при »предстојећој ревизији Устава« клаузулу према којој би се у таквим случајевима могла извршити конфискација листа. Одбијајући овај одговор као недовољан, Аустро-Угарска се поставила на врло слабо становиште, јер је показала да хоће пошто-пото нешто што никоја влада у Србији не би могла прихватити без повреде једног од најсуревњивије чуваних уставних права Србије. У другом случају, на захтев да аустро-угарски чиновници узму учешћа у криминалној истрази на српском тлу, Србија је пристала само »утолико уколико се кооперација такве врсте слаже са принципима међународног казненог права, а такођер и с исправношћу суседних односа«. Са мало добре воље од стране Беча, ова резерва није морала да буде запреком споразуму; али је она напросто одбијена од Берхтолда са чудном мотивацијом, да тражена истрага нема ништа посла са међународним правом или са казним поступком.¹⁾ Само једну једину тачку Србија је дефинитивно одбила: обавезивала се, да ће повести судску истрагу противу лица уплетених у уморство, али је одбила да допусти делегатима Аустро-Угарске било какво суделовање у тој истрази, и то с разлога што би то било »повреда Устава и кривичног законика«. Овај је одговор Беч излагао као хотимичан неспоразум од стране Србијанске Владе, разлажући да оно што се тражило није имало бити учествовање у самој судској истрази (»*enquête judiciaire*«), већ само у прелиминарном истраживању (»*recherches*«). И овде је очевидно да је — кад би Беч, уместо да одговор из Београда сматра само доказом намерног искривљавања, нагла-

¹⁾ »D. A.« II, бр. 96., »*Beilage*«, стр. 180/1.

сио био своје становиште, те настојао да га, ма и у најкрућој форми, наметне — ствар била објашњена, и нађен *modus vivendi* и у овој тачци. — Коначно, Србија се брижно чувала да јој се не би могло пребацити да је она непопустљива, па је стога изјавила своју готовост да »прихвати мирољубив споразум« предајући спор на решавање било Хашком Суду било оним Силама чијим је посредовањем Србија потписала и ону Ноту од марта 1909, коју је сада Беч наводио као исходите за своју акцију. Тако је Србија врло вешто припремила за себе врло погодно тле пред Европом, а чврстоћа њене позиције била је утолико јача што је она већ двапут предлагала да се њезин спор са Аустро-Угарском преда обраничком суду, — први пут за трајања Босанске Кризе, а други пут за Фри-дјунгове Парнице (децембра 1909), те је сада и по трећи пут категорички одбијена од Беча. Природни закључак био је, да се београдска Влада није бојала светла јавности у погледу своје националистичке активности, док се, напротив, Балпац, са целом својом архивом кривотворених докумената и исхитрених велеиздајничких освада, није усуђивао појавити пред непристрасним судиштем. Чудно је да Пашићева Влада није ни покушала да искористи своју врло повољну тактичку позицију, те је допустила Западној Европи да заборави ову трократну понуду Србије да се ствар преда на решење незаинтересованим судијама. При свем том је јавно мњење целе Европе, чак и онде где није било нимало склоно Србима, било изненађено контрастом између изванредне строгости аустријских услова и благе умерености србијанског одговора¹⁾; и тај је контраст само још појачан оштрим коментаром уз одговор који је Беч послао Силама, а још више изненадном акцијом услед које је свако даљње расправљање онемогућено.

Г. Пашић је сам предао одговор своје Владе барону Гислу у аустроугарском Посланству, на неколико часака пред истек рока, фиксиран за шест сати, и премда Посланство није удаљено од жељезничке станице више од четврт сата, Посланик је са целим својим особљем био већ у возу, који је кретао према граници у 6^h 30^m. Гисл тешко да је имао физичке могућности да прочита Ноту, а још мање да је проучи. Истина је, додуше, да је он морао знати, да је Србија, у четири сата после подне, наредила општу мобилизацију, те је бесумње претпостављао да одговор након тога не може садржавати потпуно покоровање. Али, на другој страни, покушај да се ова мобилизација прикаже као ратоборан чин до

¹⁾ »D. A.« II, бр. 96. (»Beilage«). Чак је и Берхтолд извештавајући Франу Јосифа, гуњајући признао да је Одговор »врло вешто састављен« (»D. A.« II, бр. 78.).

крајности је неискрен. Кад се има у виду, да је престоница Србије била одељена од непријатељског територија једино реком; и да се је већ налазила на пушкومتној даљини флотиле монитора, мора се признати, да је ова мобилизација, па затим повлачење Двора, Владе, резерве злата, и архива, било само акт сигурности, који се није могао никако одгодити за више од један до два сата.

Најзначајнија од свега било је импресија што ју је српска Нота извела на Немачку Владу. Вилхелм II, који се од Атентата наовамо изражавао о Србији стално најоштрије и најнеобузданијим речима, написао је тада на свој примерак српског одговора следећи коментар: »Бриљантан подвиг за раздобље од 48 сата, више него што се могло очекивати. Велики морални успех за Беч, али је њиме сваки разлог за рат уклоњен, и Гисл је могао мирне душе остати у Београду. После овакова шта ја никад не бих наређивао мобилизацију.«¹⁾ И онда је написао опширно писмо са упутствима Канцелару, почињући с »уверењем да су углавном испуњене жеље Двојне Монархије«, и да се »неке оградe... могу, према моме суду, да уклоне преговорима. Али капитулација је објављена *urbi et orbi*, те отпада сваки разлог за ратовање«. Но како су Срби »оријенталци, и зато лажљивци, превртљивци, и мајстори у одговлачењу«, и будући да је »Аустријска Војска већ три пута била узалуд мобилизована«, па је потребно »неко спољашње задовољење части«, зато ће требати, »да би се сва та лепа обећања испунила и обистинила«, да се »употреби извесна *douce violence*«, и да се заграби какво солидно јамство (»*Faustpfand*«) за извршење. Стога он предлаже »привремену окупацију једног дела Србије, баш онако како смо ми наше трупе држали у Француској, године 1871, док нам нису исплаћене милијарде«. »На тој основици«, он додаје, »ја сам приправан да посредујем за мир за Аустрију.«²⁾ Да ни Бетман-Холвег у први час није био мање импресијониран него његов господар, доказује поверљиво упутство које је послао Чирш-комом 27. јула, а у којему излаже ситуацију Немачке као »врло тешку, будући да је Србија отишла веома далеко«.³⁾

Али Царева мирољубивост није потрајала дуго, а главни циљ његових саветодаваца био је, како изгледа, у то доба, да на врат на нос изазову акцију. 25. јула извештава гроф Сеђењ (Szögyeny) Берхтолда, да Министарство Иностраних Дела у

¹⁾ »Deutsche Dokumente« I, бр. 271., белешка, стр. 264.

²⁾ Види код Госа на стр. 170/1, белешка.

³⁾ »Deutsche Dokumente« I, бр. 277.

Берлину сматра да ће одбијање>Note од стране Србије бити поуздано пропраћено непосредним навештајем рата од стране Аустро-Угарске, »комбиновано ратним операцијама.«¹⁾ »Берлин«, додаје он, »гледа у сваком одгађању операција велику погибао посредовања од стране других Сила«, и »хитно нас опомиње да одмах отпочнемо с акцијом, те да свет ставимо пред готов чин«. Ово је гледиште и Сеђењ потпуно усвајао, а у Бечу га је Чиршки »топло подупирао« код Берхтолда, који је у расправљање повукао и фелдмаршала Конрада. Али се је показало, да аустро-угарска мобилизација не може бити изведена све до 12. августа, па је Берхтолд стога »нажалост био присиљен на одгоду војних операција још за мало.«²⁾

Да је лагано дејствовање војне машине било сталним извором Берхтолдова немира, види се јасно из његова разговора са Конрадом још с јесени 1913³⁾, када је могућност мобилизације противу Србије било предметом дискусије. »Страшна ствар« узвикнуо је тада Берхтолд, »то су те три недеље од почетка мобилизације до правих непријатељстава (*bis zum Losschlagen*). Кад би се само могло све свести на једно — ултиматум и инвазија.« У овоме случају је искрсла иста тешкоћа, и све што је Берхтолд могао учинити да ублажи врло очевитну бојазан био је телеграм (од 27. јула), да ће »рат бити навештен у току наредних дана«, али да се мора сачекати док се не изведе концентрација да би, кад дође до боја, ударац био одлучан. Нерасположење Берлина ради тог одгађања може се разабрати даље из извештаја баварског посланика грофа Лерхенфелда, који је послан у Минхен 28. јула.⁴⁾

Из свега овога лепо се види, да је Берхтолд био врло неискрен и онда када је уверавао Греја (25. јула), да је интенција Аустро-Угарске да подузме »војне припреме, али не и војне операције.«⁵⁾

Из докумената доведе наведених јасно се види, да се је Берхтолд био одлучио, да попуштање од стране Србије учини што тежим, желећи коначан прекид одношаја. Јер доиста, све до последњег часа он се највише бојао, не рата који би могао букнути, него да би Србија, после свега, могла прогутати његове немогуће услове, или да би га какав други непредвиђен догађај могао лишити сваког изговора за нападај. Да се он налазио у таквом расположењу, доказује и један досад необјављен документ, који сам недавно добио на употребу од

1) »D. A.« II, бр. 32.

2) »Deutsche Dokumente« I, бр. 213, и II, бр. 67.

3) »Aus meiner Dienstzeit« III, стр. 443—4.

4) »Deutsche Dokumente« IV, Anhang IV, бр. 12.

5) Британска Дипломатска Преписка, бр. 14.

једног свог пријатеља дипломате (за чију аутентичност јамчим, иако не могу одати име тог свог пријатеља, нити начин како је дошло до преписа овог документа). На сам дан када је истицао рок Ултиматуму, правни саветник Балплаца, професор Холд, предао је један меморандум посвећен нарочитом расматрању могућих недостатака у одговору Србије. Ако би, каже он, Србија прихватила увете, али уз било какав протест (*»unter Formulierung irgend eines Protestes«*), има да се одбије одговор као незадовољавајући (*»nicht befriedigend«*), и да се објави рат. Он наводи четири разлога за овако држање, међу којима као најважнији, да би Србија протестујући *ipso facto* напустила основу>Note од марта 1909, чији прихват ју је једино и спасао од рата с Аустро-Угарском оне године, и на којој су одонда уопште почивали њени односи наспрам Беча. Али ако би, наставља професор Холд, »Србија објавила и да прихвата наше захтеве *en gros*, без икаквога протеста, ми бисмо још увек могли ставити насупрот, да се није у одређену року постарала за доказе да је извршила оне прописе које је требало испунити 'одмах' или 'што пре', и чије је испуњење имала да нам јави 'без одлагања'. Речју, правни се саветник, по наређењу свога шефа, очајно мучи да пронађе ма и најмању пегу, или кукицу о коју би се обесио коначно одбијање сваке концесије од стране Србије. Ништа не открива тако очигледно менталитет Балплаца уочи саме »казнене експедиције«.

Све што смо доведе изнели, јасно показује, да се након прекида односа радило само о добијању времена, а да је главна сврха била да се спречи интервенција с било које стране, и да се Србија нападне пре него што би се Русија могла кренути. Генерал Ауфенберг саопштава у својим мемоарима¹⁾, да му се већ тада чинило »несхватљивим, да ико може још да сумња да ће доћи до светског рата«, кад је једном србијански одговор одбачен као недовољан. Али други један одлични генерал, гроф Икскил (*Uxküll*), у разговору с њиме, показао је мишљење, да интервенција од стране Русије не долази у обзир, и да се има одбацити као прост »блеф«. Берхтолд се је свакако колебао између ова два мишљења, али се за сваки случај решио да ризикује оно прво.

Да је Берхтолд истрајао до краја у својим двосмисленим и неискреним методама, јасно доказује његово држање наспрам посредовања Сер Едварда Греја, и наспрам Сазоновљевих мирољубивих предлога, као и лажним представљањем ствари цару Франји Јосифу, с помоћу чега је онда и добио његов

1) »Oesterreichs Höhe und Niedergang«, стр. 262.

пристанак за рат. Зато је потребно да се укратко позабавимо и са ове три тачке, уколико се оне директно односе на положај Србије.

Настојање око посредовања.

Греј је међутим већ покушавао да осигура продужење крајњег рока, и предлагао посредовање између Аустро-Угарске и Русије, али је у оба случаја био одбијен. Недајући се смести, он уза све то 26. јула изнесе и формални предлог да се сазове конференција *à quatre* у Лондону (Немачка, Италија, Француска, и Британија), »са сврхом да се пронађе начин којим ће се уклонити компликације«.¹)

Ми данас знамо, оно што је онда било тајна, да је овај предлог био плод крајње помних саветовања између Сер Едварда Греја и Сер Артура Николсона, и да је овај у њему гледао »једину наду да се избегне општи сукоб«. — »Признајем, да је изглед слаб, али смо бар ми учинили све што до нас стоји«.²) Јагов је нато одговорио, да би то »у ствари значило један обранички суд«, али му је Греј одмах објаснио, да његова намера није било да прави »обранички суд, већ да доведе до необавезног и информативног разговора«.³) Лихновски, немачки посланик у Лондону, извештавао је (28. јула), да је Греј »срдит«, и да је изјавио да »ако се Аустро-Угарска не задовољава нечувеним понижењем Србије, онда је то доказ да тражи само излику да би уништила и Србију и руски утицај«. Аустро-угарска окупација Београда, рекао је он, био би веома несмотран корак и проузроковао би европску конфлаграцију. Лихновски, понављајући ове речи своје колеги, аустријском посланику Менсдорфу, исказао је и своје лично уверење, да би инвазија Србије отерала Британију у противнички табор. И сам Менсдорф имао је сличан разговор са Грејом тога истога дана (27. јула), и тада је овај означио Ноту Србији »највећим понижењем којему је икад једна независна држава била подвргнута«, и тврдио је да »ако Аустрија жели пошто-пото рат са Србијом, а мисли да ће Русија остати пасивном, она наваљује на себе велик ризик«.⁴) Следећег дана (28. јула), опет је Греј изразио своје велико нерасположење ради држања Аустро-Угарске наспрам Српске>Note, залагао се за Конференцију, а саветовао да се међутим не започиње никаква војничка акција противу Србије; нашто му је Менсдорф

¹) Британска Дипломатска Преписка, бр. 36.

²) Још необјављени »Британски Документи«, 26. јула.

³) Британска Дипломатска Преписка, бр. 43.

⁴) Менсдорф Берхтолду, »D. A.« II, бр. 71./72.

могао једино одговорити, да се боји да је зато већ прекасно.¹) И он је имао право, јер је још исто вече добио упутство од Берхтолда, да увери Греја да је »српска помирљивост само привидна, имајући намеру да завара Европу, да не пружа никакве гаранције за будућност, и да се ни у којем случају непријатељства неће моћи даље да избегну, будући да је Србија већ напала на Монархију«.²) Необична перфидност ове последње тврдње најбоље постаје јасна ако се сетимо, да је на исти начин Берхтолд предобило Фрању Јосифа за рат.

Менсдорфове депеше, из којих смо извадили горње податке, јасно сведоче да је Берхтолд, кад је одбио позив Британије, био потпуно свестан свих могућих последица; док опет од Лихновскога сазнајемо, да су и Менсдорф и цело његово особље јавно говорили, да је једина намера Беча »подјармљење Србије«.³) Прави разлог оваког њихова држања било је, у ствари, опет држање Берлина. 27. јула упозорио је Јагов Берхтолда⁴), да ће у току наредних дана британске предлоге за посредовање примати преко Берлина; али да буде потпуно уверен да је Берлин, далеко од тога да се слаже с њима, сасвим противан томе да би их требало икако узимати у обзир, и да их једино зато доставља што би одбијање могло да помути односе између Берлина и Лондона. Другим речима, Берлин је иза леђа Грејових радио на томе да му онемогући сав напор око помирења а подуширао свога савезника у његовим ратоборним намерама. Следећег дана је сам немачки Канцелар Немачку Савезну Владу припремио на могућност једног европског рата, доказујући да Аустро-Угарска не може попустити »ако неће сама да се одрекне свога положаја као Велика Сила«, и наговештавајући да ће се Немачка, ако би Русија интервенирала, бацити свом силом на страну своје савезнице.⁵)

Док се је Греј одважно али узалудно борио, с једне стране да задржи Аустрију а с друге стране да предобие Берлин за заједничко посредовање, Сазонов се повратио био од узбуђења у које га је бацила Берхтолдова бомба дан након одласка Поенкареова, па је чинио свакојаке напоре да би отклонио рат, а нарочито је салетао Београд да буде попустљив до крајњих граница.

¹) Берхтолд Сеђењу, цитирајући Менсдорфа, — »D. A.« II, бр. 81.

²) 28. јула (у ствари 29. јула у 1 сат по подне), — треба поредити »D. A.« бр. 90. с истим документом у аустроугарској Црвеној Књизи (1915) бр. 41. Види и »D. D.« II, бр. 313.

³) »Deutsche Dokumente« II, бр. 301.

⁴) »D. A.« II, бр. 68.

⁵) »Deutsche Dokumente« II, бр. 307.

26. јула примио је немачког амбасадора, Пурталеса, који га је нашао већ »много спокојнијег и врло предусретљива«; он је апеловао »хитно« за помоћ Берлина при »изграђивању моста« који би задовољио оправдане захтеве Беча. Он је истицао своју живу жељу да се сачува мир, али у исти мах и немогућност да Русија дозволи Аустро-Угарској да Србију сведе на положај »вазалне државе«.¹) — Истога дана, или дан касније, имао је Сазонов разговор и са Сапаријем, аустријским послаником, који је, према извештају последњега²), био необично срдчан. Посланик је порицао сваку агресивну намеру Аустро-Угарске на Балкану, или аустроугарског превентивног рата са Русијом, и приказивао је Берхтолдову акцију као »само-заштиту« против непријатељске пропаганде, понављајући мишљење Сер Едварда Греја о страшним последицама једног рата. НАТО му је одвратио Сазонов уверавајући га, да Цар и његов цели кабинет имају слично мишљење о Аустро-Угарској, и да »старе пизме«, које су у Русији владале наспрам Двојне Монархије, помало изумиру. »А што се тиче Словена« он је додао, »он додуше не би требало то да каже пред аустроугарским Послаником, али ето он му признаје да нема нимало осећаја за балканске Словене«, који да су »за Русију тежак терет«, у толикој мери да Беч то једва ако може и да схвати!³) Он је затим критиковао Ноту рекавши да »није успела по форми«, и, док се сложио да се седам од десет услова могу да прихвате, учинио је изнимку за тачке 4. и 5., доказујући да би »конзуларна интервенција« при истрази била довољна, и да услов који би тражио отпуштање у масама официра из службе без доказа кривице може изврши краља Петра погибелји да га убију. Посланик је нато врло вешто одговорио, да баш такав аргуменат најбоље оправдава држање Беча наспрам Србије; али је Сазонов упорно тврдио, да су Карађорђевићи последња могућа династија у Србији, и да је општи интерес да се избегну »анархистичке трзавице« на границама Угарске. Он је завршио доказујући да би се питање Ноте могло решити изменом појединих речи, и предлагао је посредовање талијанског Краља или краља Ђорђа. Сапари, саопштавајући Сазоновљева топла уверавања, напомиње, да је »руска политика знатно покročила напред за цигло два дана« —: најпре кратко одбацивање, затим осуђу-

¹) »D. D.« I, бр. 217.

²) »D. A.« II, бр. 73.

³) 28. јула уверавао је принц Трубецкој (мало затим руски Посланик у Србији) генерала Челијуса, немачког Војног Изасланика, да »Ми нимало не волимо Србе« (види извештај Челијуса у Берлин, »D. D.« II, бр. 337, на којем је Вилхелм II на страни написао: »Königs- und Fürstenmörder«).

јући Беч, затим залагање за »европејизацију« распре, и коначно признавање оправданог карактера бечких захтева и тражење посредатеља. Јасно је да је Сапари био држањем Сазонова веома импресиониран, иако је у исто време скретао пажњу своје шефу на напоредну активност руских војних кругова. И његов посланички друг Пурталес био је под утиском речи и држања Сазонова, али у свом извештају Берлину он описује њихов разговор као доказ »да је Сазонов донекле изгубио нерве, па да тражи како би се извукао«, можда под утиском добијених гласова из Париза и Лондона.¹)

Ту је сад била истинска прилика за мирољубиве напоре, коју је Сазонов од своје стране доиста искористио дајући инструкције своје посланику у Бечу Шебеку, да се обрати Берхтолду те да га придобије за наставак пријатељског расправљања, било у Бечу било још једном преко Сапарија у Петрограду.²) Али је Берхтолд отклонио даљи разговор из двају разлога: прво, што јавно мњење у Угарској и Аустрији не би тобоже могло разумети о чему се ради, и друго, што је Србија мобилизовала и већ отворила непријатељства на угарској граници, »мада је Аустро-Угарска чекала још три дана више«. Ми смо већ видели да је до ове одгоде дошло једино на жељу Конрада, да би се могло добити времена за концентрацију, и да су политичари у Бечу и у Берлину били услед тога подједнако нерасположени и у неприлици. Истина је да је Берхтолд, касно у ноћ 27. јула, доставио Сазонову и талијанском амбасадору у Петрограду, маркизу Карлотију, поруку, да догод рат остане локализован између Аустро-Угарске и Србије, Аустрија »нема намере да чини икаква територијална завојевања«.³) Али, с јединим тим изузетком, Берхтолд није иначе показао жељу да се споразуме с Русијом, и пустио је и најбоље предлоге да пропадну. Директни додир између Петрограда и Беча међутим није био одмах прекинут, али је очигледно из докумената, који нису још приступачни, да ни Берхтолд ни његови берлински саветодавци нису имали жеље да одрже мир, и да је тада само још неким чудом могла катастрофа да се одврати. С друге стране, овако ревносно и искрено настојање од стране Сазонова заслужује да се нарочито истакне, јер показује истинску жељу Руске Владе за миром, и то у часу док власт још није прешла била у војне руке.

Сазонов се одиста не може оптуживати да је радио да дође до рата; него му се, напротив, може замерити, да га је

¹) »D. D.« I, бр. 238.

²) Како Берхтолд сам јавља Сапарију депешом од 28. јула, — »D. A.« II, бр. 95.

³) »D. A.« II, бр. 75(I).

његова жива жеља да избегне рат навела да потакне и предложи читав низ мера које су, недомишљене до краја, и слеђујући једна за другом одвише брзо, заводиле и пријатеља и противника у блудњу о његовим правим намерама. 24. јула, он је послао ону депешу руском Отправнику Послова Штрандману у Ниш, да би »можда било боље«, да се Срби уопште не одупру аустријској најезди, већ да се повуку и да позову у помоћ Велике Силе. 25. јула, он је то поновио и пред Сер Ђорђом Букананом, британским послаником¹⁾, набацујући идеју, да Русија остане по страни, а ствар да остане у рукама Британије, Француске, Италије, и Немачке. Ово је навело Греја да учини онај свој предлог о Конференцији »четворо«. 26. јула, Сазонов предлаже сарадњу Британије и Италије с Аустро-Угарском, да би се отклонила напетост. 27. јула, он је за непосредно споразумевање са Бечом; али у исто доба шаље Греју, преко Буканана, један нешто збуњен план о уској сарадњи посланика свих Сила у Београду, који би имали »да измеђују узајамно сва обавештења која би сваки од њих добио у погледу било каквих српских махинација или завера противу Аустрије; у случају да би оваких обавештења било, они би били опуномоћени да врше притисак на Србијанску Владу, која би имала да спречи и угуши у зачетку оваке завере. Иако се ту не би радило о томе, да посланици добију мандат као нека интернационална комисија, они би ипак били у могућности, сарађујући један с другим, да одржавају оштар надзор над сваким антиаустријским покретом.«²⁾

Све ово, а нарочито његови предлози за преговоре упућени Берхтолду, показује добру вољу Сазонова; али уједно објашњује и зашто Греју »није сасвим јасно шта то Сазонов предлаже.«³⁾ То није деловање министра који хоће рат. Само што Сазонов није био јак човек, па је, како изгледа, 28. јула напустио већ био сваку наду, јер је тога дана уверавао Буканана, »да је од стране Британске Владе једини начин да се отклони рат то, да јасно изјави да ће стати на страну Француске и Русије.«⁴⁾

¹⁾ Британска Дипломатска Преписка, бр. 17., Букананов извештај Греју.

²⁾ Из још необјављених Британских Докумената, депеша Буканана Греју, од 27. јула — стигла 28. јула. Види део испуштен из верзије штампање 1914 као бр. 55. Британске Дипломатске Преписке.

³⁾ Греј Буканану, 28. јула, — из још необјављених Британских Дипломатских Докумената.

⁴⁾ Ibid., 28. јула.

Берхтолд обмањује Фрању Јосифа, и објављује рат.

Преостаје још врхунац инфамије Берхтолдове, — како је, наиме, задобио коначни пристанак за рат од свога суверена, под лажним изликима.

Још 24. јула тражио је Тиса одлучно непосредну мобилизацију од стране Аустро-Угарске, за случај да одговор из Београда не буде задовољавајући; а следећег дана, 25. јула, у једној нарочитој представци (»Vortrag«), он је то своје схватање опширно разложио и самому Фрањи Јосифу: »Најмање оклевање или најмања неодлучност«, каже ту он, »тешко би компромитовали углед Монархије у погледу енергије и способности приступити акцији, ... и били би сасвим сигурно пропраћени погубним резултатима.«¹⁾ У ствари, те саме вечери мобилизовано је осам армијских корова. Конрад би радо одгодио био саме војне операције до 12. августа, када је мобилизација имала бити довршена; али му је Берхтолд објаснио, да дипломатска ситуација то не дозвољава, и да је навештење рата било потребно да би се стало на пут »разним интервенцијама« у корист мира.²⁾

Вест о одбијању Ултиматума од стране Србије, и о одласку посланика Гисла из Београда, донео је Фрањи Јосифу у Ишл један од његових ађутаната, барон Маргути, који нам је оставио живу и детаљну слику о узрујаности старог господина³⁾: »Also doch!« — биле су његове прве речи, које су сведочиле, да се он до последњег часа надао, и да је веровао, да ће се избећи прекид одношаја. А затим, након кратке станке, додао је, готово као за себе: »Па добро, прекид дипломатских одношаја још не значи рат« ... 27. јула посетио је Берхтолд Фрању Јосифа у Ишлу, с намером да га коначно придобије за рат са Србијом. Допуштајући, да је одговор Србије на Ноту »веома вешто састављен«, и да је »иако по садржини безначајан, ипак у форми својој помирљив«, он је додао карактеристичне речи, да ће Антанта по свој прилици »учинити још један покушај да реши спор мирним путем, ако се не створи јасна ситуација навештењем рата.«⁴⁾ Као последњи аргуменат у прилог акције обавестио је владара, да је већ дошло до оружаног окршаја код Ковина на Тамишу, при којем да су српске трупе биле нападачи, отворивши палбу са дунавских пароброда; ово је наведено и у формалној декларацији, упу-

¹⁾ Овај сам докуменат добио од једног пријатеља дипломате.

²⁾ Конрад, у својим мемоарима IV, 131—2.

³⁾ У својој књизи »Vom Alten Kaiser«, стр. 404.

⁴⁾ »D. A.« II, бр. 78.

неној Србији, као пружање доказа новог изазивања.¹⁾ То је изазвало ишчекивано дејство: у јутро 28. јула, Фрања Јосиф дао је свој потпис, и навештење рата достављено је одмах Србији.

Стари Краљ сматрао је одавна рат неизбежним, — јединим излазом из једне немогуће ситуације. Он је то рекао једаред аустроугарском Посланику у Цариграду, маркграфу Палавичинију, приликом аудијенције у јуну 1914, а овај је то причао Конраду²⁾, и другима.³⁾ Али је он инстинктивно измицао испред одлуке, и с врло тешким срцем дао свој потпис на објаву рата.

У ствари, тобожњи окршај код Ковина на Тамишу није се ни догодио, па је цела реченица о томе избрисана са документа који је отправљен Српској Влади у Крагујевац.⁴⁾ Тек 29. јуна, када је рат већ постао чињеницом, Берхтолд је сасвим хладно известио свога господара, да се ова »вест није потврдила«, те да је стога изостављена из документа. И што је још лепше, он је још и вративши се из Ишпа поновио ту исту лаж де-Бунзену, као један разлог више зашто Грејови предлози за посредовање нису могли бити прихваћени.⁵⁾ Да је он у то време свесно лагао, доказује и чињеница, да је у то доба објава рата, у свом крњем облику, већ била отпослата Србији. Исто је тако он тај догађај употребио и у једном телеграму (од 28. јула) посланом у Петроград, да оправда навештење рата.⁶⁾ Још није утврђено, да ли је овај тобожњи инцидент код Ковина на Тамишу пронашло Министарство Војно, или одговорност за њ пада на Балплац; али је сасвим сигурно, да је иницијатива за њ дошла од неке службене стране, и вредно је забележити, да фелдмаршал Конрад, у својим необично опсежним мемоарима, премда наводи *verbatim* докуменат у његовој коначној форми, прелази потпуно ћутке преко самога инцидента.⁷⁾

¹⁾ »D. A.« II, додатак к бр. 78., стр. 151.

²⁾ Види код Конрада, IV, 107.

³⁾ Види и књигу америчког амбасадора у Цариграду, Моргентау-а, »Secrets of the Bosphorus«, стр. 56, у којој се износи један разговор између оба амбасадора, 18. августа 1914, о 84. рођендану Фрање Јосифа; ту је Палавичини причао, како му је Фрања Јосиф, приликом једне аудијенције, у мају 1914, »рекао, да је Европски Рат неизбежан«, будући да Централне Силе не могу примити Букурештански Мир као основу за решење Балканског Питања.

⁴⁾ Код Госа, на стр. 219; H. Wendel, »Die Habsburger und die Süd-slawen«, стр. 72.

⁵⁾ »D. A.« II, бр. 90.

⁶⁾ Ibid., бр. 95.

⁷⁾ IV, стр. 141—3.

Навештење рата примљено је са неизмерним одушевљењем у Бечу и у Пешти, и, покрај свет изгледа у позадини да би могло доћи до руске интервенције, реч која се посвуда чула била је: »Казнена експедиција« противу србијанских дивљака. Гомиле су ишле улицом кличући и певајући песму о принцу Јевђену (»der edle Ritter«) и о његову заузећу Београда пре два столећа. Од широких кругова поздрављан је рат као право »избављење«¹⁾, а мађарски државник гроф Апоњи изразио је осећаје целог свог народа кад је, на прве вести о рату, пустио да му се из срца отме поклик »Напокон!« Он је бар поуздано могао имати задовољштину да зна, да је његова просветна политика у Угарској допринела више него икоји други поједини фактор томе да се поремете односи између Двојне Монархије и Југословена, односно Румуна.

Већ од самог почетка Рата, мађарски полемичари дали су се на посао да оспоре сваку кривњу са мађарске стране, те су нарочито истицали, како смо већ видели, опрезно држање грофа Тисе за првих четрнајст дана месеца јула. Али овај би аргуменат могао да упали једино ако би се прешло ћутке преко метаморфозе кроз коју је прошао Тиса након 14. јула, те постао један од најнепоколебљивијих заговарача сурове акције, за што је имао неограничено поверење од стране мађарског Парламента и мађарског мњења.²⁾ Још више, потребно је да се нарочито спомене, да док се Аустријски Парламенат за време ратне кризе није могао састати, — будући да је садржавао прилично тачно представништво народа Аустрије, те будући да би могао изнети лако већину која би била противна рату, — Угарски Парламенат, напротив, представљајући збијене редове мађарске владајуће класе, а представљајући ни радничке класе ни не-мађарске народе Угарске, састајао се је као и дотада, образујући чврст фронт у прилог шовинистичке политике, која је кулминирала у Рату, те којој је било суђено да сруши у пропаст стару Угарску.

Прекид дипломатских одношаја, па чак и навештење рата, нису били још уништили сваку наду у мирно решење питања. Берхтолд је додуше одбио и Грејове и Сазоновљеве покушаје

¹⁾ »Eine Erlösung«; в. код Ауфенберга, стр. 260.

²⁾ Веома карактеристичан за ову неискрену тактику с мађарске стране јесте један чланак у познатом америчком часопису »Current History«, који је угледао света јануара 1925 под натписом »Мучеништво грофа Стевана Тисе«, а који је написао Ернест Лудвиг, шеф аустроугарске пропаганде за штампу у Сједињеним Државама за време америчке неутралности, који се сада опет вратио у Америку да — у име мађарских легитимиста — води кампању за ревизију мировних уговора.

и предлоге, али је још увек постојала могућност непосредних разговора између Беча и Петрограда, а томе су биле склонe све Велике Силе, укључујући ту и Немачку.¹⁾ Али кад су једном отпочела стварна непријатељства, било је свима јасно да ће се ситуација одмах из темеља изменити, и да ће одмах аутоматски уследити бар деломична мобилизација од стране Русије, ако се ова не реши да пусти Аустро-Угарску испред себе, те стварно препусти Србију њеној судбини.

Русија се је држала сасвим лојално у целој овој ствари: руски Амбасадор у Бечу, Шебеко, известио је свога немачког друга, Чиршког, 28. јула, да је наређена мобилизација војних округа Кијева, Одесе, Москве, и Казана; а у Петрограду је, 29. јула, Сазонов отворено рекао Пурталесу, да је Русија принуђена да мобилише округе на граници према Аустрији будући да је ова мобилисала осам својих корова. О овоме јасно сведоче ноте измењене између Пурталеса и Берлина, и између Бетмана-Холвега и Чиршког (од 29. јула).²⁾ Берхтолд је све то потпуно увиђао (а било му је осим тога изречно скренута пажња нато и од стране Сер Едварда Греја); али је при свем том пристао, а можда је и директно дао потицај, на бомбардовање Београда, 29. јула. То је значило наравно сипање уља на ватру, и присилило Руску Владу на акцију, док је у исти мах силно узбудило руско јавно мњење. Али је Конрад још увек узимао руске припреме као знак обичне агресивности, и сад је вршио јачи притисак него икад на Балплац да издејствује од владара одобрење за општу мобилизацију. У задњи час, Берхтолд и Стирк као да су били у недоумици како ће ствар ићи у финансијском погледу за Двојну Монархију, те су изражавали извесну бојазан, али им је Конрад брже боље објаснио, да је сад прекасно за оваке бриге.

Истога дана кад је објављен рат, Бетман-Холвег је саветовао Бечу да обнови своја уверавања, да нипошто неће анектирати земљиште Србије, а да ће га и окупирати само привремено, ако му захтеви не би били усвојени. Али је овај савет, који је наравно садржавао обнову непосредних преговора између Беча и Петрограда, дат тако неуверљиво и млако, да је тиме губио половину од свога утиска.³⁾

¹⁾ Бетман-Холвег Пурталесу, 28. јула, — »D. D.« II, бр. 315.

²⁾ »D. D.« II, 343. и 385. Истога дана, генерал Челијус веома одлучно јавља, да Русија не жели рата, али да осећа веома неправедно поступање према Србији (*ibid.*, бр. 344.).

³⁾ »D. D.« II, бр. 323., Бетман-Холвег Чиршком, 28. јула: »Извршујући ово упутство, настојте да избегнете утисак као да бисмо ми желели да задржимо Аустрију«. Види и код Бранденбурга, на стр. 423.

Глас о објави рата Србији изазвао је неминовно потребу руске акције, и једва се може сумњати да је бомбардовање Београда, које је ускоро уследило, нарочито удешено од Беча, да би се смањили изгледи за мир дражењем Русије. Ефект је био аутоматичан. У одговор на мобилизацију осам армијских корова од стране Беча, 24. јула, Петроград је у први мах предузео само неке претходне мере, па иако је »у начелу« било одлучено да се мобилишу четири војне области на граници Аустро-Угарске, наређење за мобилизацију није још издато. Али кад је стигао глас о рату, војне поглавице навалише на Цара да изда наређење за општу мобилизацију. Према изјавима што их је дао тадашњи Министар Војни, генерал Сухомлинов, по свом паду у немилост и на суду, неко се време држало да је Цар попустио био притиску, али да је променуо мишљење у току дана, па да се онда његов опозив првобитног наређења напосто није узело у обзир. Али је ту верзију касније напустио и сам Сухомлинов (јер о томе нема ни трага у његовим мемоарима, објављеним у Немачкој, године 1924), па је сад, како изгледа, коначно утврђено, да је Цар 29. јула остао при свом противљењу да се огласи општа мобилизација, него је пристао био једино на деломичну мобилизацију.¹⁾ Иако нема писмених разлога који би мотивисали ову одлуку, једино тумачење, које одговара чињеницама у сваком погледу, јесте, да је она изазвана аустроугарском објавом рата Србији.

Задњи покушаји.

Задњи покушај да се отклони катастрофа учињен је од Сер Едварда Греја. До Лондона је била допрла вест, да је Г. Михајловић, српски отпраник послова у Риму, обавестио Сан-Ђулијана, да би Србија била приправна да прими чак и чланке 5. и 6. Аустријске Ноте, само ако би се некако дало утврдити, какво би било учешће аустроугарских агената при истраживањима на србијанском земљишту, па да је онда предложио да о томе расправе Велике Силе, да не би морало доћи до непосредних аустро-српских разговора. Сан-Ђулијано је молио нарочито Сер Р. Рода да то достави Лондону²⁾, и, наравно, био је тим предлогом осокољен; али су његове наде брзо ишчезле када је сутрадан разговарао с аустро-угарским

¹⁾ Види о томе публикацију генерала Доброполског »Die Mobilmachung der russischen Armee«, 1922; али понајбољи преглед овога питања садрже сад VIII и X глава Ренувенове књиге »Les Causes Immédiates de la Guerre«, 1925.

²⁾ Види Британску Дипломатску Преписку, бр. 64.

Послаником у Риму. Мерејем. Јер овај, расправљајући да ли је могућно дати јемство од стране Аустро-Угарске да неће оштетити Србију територијално, изјавио је јасно — према доцнијем открићу сињор Саландре, у говору на Капитолу од 2. јуна 1915, када је одговарао на неке јавне тврдње грофа Тисе — да се на оваку обавезу не може пристати, »будући да Аустро-Угарска не може предвидети да ли неће можда у току рата бити присиљена, и противу своје воље, да задржи у своме поседу србијанске територије«. Међутим је вест о Михајловићеву кораку у Риму, кад је стигла у Лондон, охрабрила Греја да још једном салети Лихновскога, у само јутро 29. јула, да тражи од Беча умереност, јер је јасно видео, да је, »ако Аустро-Угарска не буде приправна на разговоре о српском питању, светски рат неминован«. ¹⁾ После подне истога дана, он је имао поново разговор са Лихновским, у којем је, у бризи да се не би постигао компромис, напустио и своје раније држање противу заузећа Београда, па је препоручивао то као врсту јемства које би Аустрија задржала у рукама за време дипломатског решавања спора са Србијом. ²⁾

Први пут је тада мирољубиви предлог побудио у Берлину стварну пажњу, и Бетман-Холвег је још исте те ноћи саопштио брзојавно Чиршком Михајловићев предлог са коментарима Лихновскога и Греја, позивајући га да каже Берхтолду да »ми сматрамо оваково попуштање од стране Србије доличном базом за преговоре, под уветом да се изврши окупација србијанске територије као јемство (Faustpfand)«. ³⁾ Чак су и војничке поглавице трубиле на узмак, и капетан Флајшман, Конрадов официр за извештајну службу у Берлину, брзојављао је своме шефу, да Молтке не сматра руску мобилизацију разлогом да Аустро-Угарска учини исто, те да га моли да не објави рат Русији него да сачека да ова прва нападне. Нато је Конрад одговорио, како сам пише у својим мемоарима (IV, 152): »Ми нећемо објавити рата Русији, и нећемо почети с ратом«. То је било у исти час кад је Цар упутио телеграм Вилхелму II, наваљујући на њега, да се аустро-

¹⁾ »Deutsche Dokumente«, II, бр. 357.

²⁾ »D. D.« II, 368. На овоме документу, у којем је Сер Едвард Греј развио свој поштени план англо-немачке кооперације, написао је Вилхелм II своје најзнаменитије »маргиналије«, где међу осталим назива Греја »обичним швиндлером«, »gemeiner Hundsfott«, и каже за њега да је »преко сваке мере низак и мефистофелски, али прави Енглец«, или, на другом месту, да »с оваким мангунима — Hallunken — никад нећу водити преговоре за споразум на мору!»

³⁾ »D. D.« II, бр. 384.

српски спор преда на решавање суду Конференције у Хагу¹⁾, и Вилхелм је — успркос речи »Nanu!« коју је написао на рубу овог телеграма уз читав низ знакова усклика — 30. јула ипак послао Фрањи Јосифу депешу ублажавајућег смисла. ²⁾

Изгледа као да је Михајловићев предлог и Царево писмо, удружени с оштрим протестом од стране Италије противу акције Беча, и с извесном одлуком Италије да у сваком случају несамо остане неутралном него и да тражи компензације, те услед ефекта који је све то морало имати на планове Главног Немачког Војног Штаба, деловало, барем на час, у мирољубиву правцу на цара Вилхелма. Тај утисак имао је и Берхтолд у Бечу. Овај је утисак бесумње још појачан веома јасном поруком коју му је, у име Бетмана-Холвега, донео Чиршки 30. јула. Канцелар је чекао пуна два дана, у часу највеће кризе, на одговор из Беча поводом његове препоруке, па је напослетку постао узрујан и назвао ово »тешком погрешком«, јер ће »поуздано изазвати Русију на ратну акцију«. »Ми смо спремни«, додао је он, »да испунимо нашу савезничку дужност, али не можемо допустити да нас Беч увлачи лакомислено у један светски рат без обзира на наше савете. И у питању Италије, Беч као да презире наш савет.« Све је то имао Чиршки да каже Берхтолду »одмах, са свим нагласком, и врло озбиљно«. ³⁾

Берхтолд се није могао оглушити о оваке речи, па је дао упутства грофу Саларију »да отпочне разговоре са Сазоновим«. ⁴⁾ Али су услови, којих се он још увек упорно придржавао — наиме, да се војне операције Аустро-Угарске противу Србије имају допустити без противљења, да буду настављене, док би напротив Русија морала обуставити своју мобилизацију —, ове разговоре чинили потпуно беспредметним, па се доиста тешко даје и веровати да се Беч уопште озбиљно упустио у ову ствар. Свакако је Берхтолд падао већ у очајање, и 31. јула, одлучивши се коначно, позвао је к себи на Балплац Конрада и Кробатина, где су већ били на окупу Тиса, Стирк, и Буријан, и ту их је уверавао да је циљ зашто их је позвао, да им обзнани своје мишљење, да »Немачка узмиче«. ⁵⁾

Али се међутим нешто случило што је коначно оборило све сумње и нагло довело кризу до врхунца. У 7.45 изјутра, на дан 31. јула, Конрад је примио кратак брзојав од Молткеа, у којем овај јавља Аустро-Угарској да »сместа мобилише

¹⁾ »Deutsche Dokumente«, II, бр. 366.

²⁾ Ibid., бр. 437.

³⁾ Ibid., бр. 396.

⁴⁾ Ibid., бр. 433.

⁵⁾ Види Конрадове Мемоаре, IV, стр. 153.

противу Русије», са јасним обавештењем, да и Немачка већ мобилише. У исто време, аустро-угарски Војни Изасланик у Берлину телеграфски је обавестио, да Молтке сматра ситуацију критичном ако Аустро-Угарска сместа не мобилише, да би то било за Немачку *casus foederis*, и да се нови британски предлози за мир имаду одбити. »Ако ће да се спасе Аустро-Угарска«, он је додао, »загазити у један европски рат последње је средство (*das letzte Mittel*)». Немачка ће поћи с њоме до крајњих граница.« Кад је Конрад, који о свему томе извештава у својој књизи, читао ове поруке, Берхтолд је ускликнуо: »То је одлично! (*Das ist gelungen!*)! Ко управо влада, Молтке или Бетман?«... И одиста, о томе се сада радило. Берхтолд је онда од своје стране прочитао брзојав Вилхелма II, упућен Фрањи Јосифу, у којем га уверава да није могао одбити лични позив Царев, па га зато доставља Бечу. А тај је био, да Аустрија окупира »Београд или друге градове« а затим »да обзнани своје увете«. Међутим, очигледно ни овако знатни уступци нису више нарочито интересовали ону малу групу људи у Берхтоldовој соби, од којих је сада зависила судбина Европе. Молткеово јемство било је главно, и једино се о њему радило, јер с помоћу њега могло се везати руке коме се је год хтело. »Позвао сам Вас амо«, рекао им је Берхтолд, »зато што сам имао утисак да Немачка хоће да попусти. Али сада ето имам најповољније очитовање са одлучне војничке стране«. Свака помисао о посредовању једноставно је одбачена, те је одмах одлучено да се од Фрање Јосифа затражи одобрење за општу мобилизацију. Ниједан часак није пропуштен, јер већ у пола један сат истога поподнева издата је заповест Министарству Војном.

Фрања Јосиф је затим одговорио Виљему, обавештавајући га о кораку који предузима, и додајући некомпромисну реченицу: »Акцију у коју се моја армија овај час уплиће противу Србије не може прекинути ни претеће и надувено држање Русије«.¹) У том се телеграму о Грејовим предлозима за посредовање намерно ништа не спомиње.

Важно је да се забележи, да ова одлука није нипошто почивала на руском наређењу опште мобилизације, које је уследило дан пре тога око 4 сата, а сазнало се зањ у Петрограду у јутро 31. јула, али за које надлежни у Бечу нису знали пре него што су они наредили општу мобилизацију у својој земљи. Нити је руска одлука била позната Молткеу када је послао своју поруку Конраду, иако је глас о њој допро до Берлина пре него до икоје друге престонице.²) Напро-

¹) 31. јула, »D. A.« III, бр. 49.(Б).

²) О критичној анализи преписке о датумима, в. Ренувена стр. 143—55.

тив, Бетманов краткотрајни напор да доведе до споразума био је већ пропао, и »цивилни Канцелар« престао је да држи у рукама ситуацију у Берлину пре него што су војне власти узеле у своје руке ствар у Петрограду. Понављамо дакле, зато што је битно: да је Молтке упутио био свој савет Конраду пре него што је Берлин знао за наређење руске мобилизације (јер је та порука стигла у Беч у 7.45 изјутра, 31. јула¹), док је глас о мобилизацији допро до Берлина тек у 11.40 пре подне истога дана²), и да је Аустро-Угарска наредила своју мобилизацију пре него што је сазнала за руску одлуку. Кад се ово има у виду, распра о тачном времену у које је Цар дао свој благослов постаје исто тако беспредметна као и прича о немачкој мобилизацији коју је објавио »*Lokalanzeiger*«.³) Речју, и Берлин и Беч су наредили мобилизацију из властите побуде. Није истина, да их је нато натерала Русија, него је много пре истина да су они претходили Русији.

31. јула, у 4.45 поподне, немачки Војни Изасланик обавестио је Конрада, да је Немачка наредила »постојеће ратно стање« према Русији. У 7.15 увече примио је Конрад депешу од Молткеа која је, услед неког неспоразума, садржавала само кратку реченицу: »Хоће ли Аустрија да остави Немачку на цедилу?« (*»Will Oesterreich Deutschland im Stiche lassen?«*) Конрад је сместа одговорио, да је »Аустрија показала своју вољу за рат општом мобилизацијом, и наређењем да се трупе искипе у Галицији« (IV, 155). Овај последњи инцидент ставља круну свему што се тиче овог питања.

Кад су једном војничке поглавице дохватиле ствар у своје руке, у три царске престонице, тешко је и замислити да би ишта још могло да одврати катастрофу. Разне очајничке мере предлагане су још увек од појединих државника, али је сваки од њих у свом срцу знао да је и сувише касно а да би се могла зауставити навијена машина. Отуда, ако је испитивање до у појединости ранијих дипломатских преговора било суштственим делом задатка који сам себи поставио, логична је последица, држим, да би исто тако опширно рашчлађавање дипломатских докумената за последњих пет или шест дана, док рат није захватио све, могло само да замути опору реалност ситуације у Европи. Почевши од 29. јула (ако не и раније), сваки је генералштаб настојао да добије мало времена испред својих противника, и сам час оглашавања мобилизације постаје сасвим подређена значаја.

¹) Конрад, IV, стр. 152.

²) »D. D.« II, бр. 473.

³) Код Монтгеласа, на стр. 178—80.

Коцка је била бачена, и Берхтолд, пошто је својом акцијом онемогућио мирољубиво решење, држао је да је zgodно да, из тактичких разлога, настави разговоре са руским Амбасадором. Тако се десила чудна аномалија, да се је 1. августа Русија налазила у рату с Немачком, али не и са Аустро-Угарском. Берхтолд је уверавао Шебека — врло неискрено, како знамо —, да Аустро-Угарска не жели никакве територије од Србије, нити хоће да је види понижену. Али кад га је Амбасадор потсетио, да је Русија још увек спремна да обустави своје војне припреме, ако Аустро-Угарска повуче оне своје захтеве који дирају у суверенитет Србије као државе, Берхтолд је напросто одговорио да то није више могућно након објаве рата. Шебеко је остао под утиском, да би Берхтолд ипак дао свој пристанак, ако би се само могао извући из ситуације без штете за свој престиж; али је 3. августа послао депешу дајући право објашњење за оклевање Беча при објави рата: радило се о задобијању времена, да би се довршиле војне припреме.¹⁾

Још једну појединост вреди забележити. 31. јула известио је М. Веснић, тада посланик Србије у Паризу, своју Владу у Нишу, да му је његов аустроугарски колега, гроф Сечен, рекао, како би »Србија још увек могла спречити даљи развој сукоба, ако би затражила посредовање једне Силе према њој пријатељски расположене«. Лако је могуће, да је гроф Сечен, у узбудљивој атмосфери Париза оног последњег јулског дана, био лично узбуђен и мирољубиво расположен; али он свакако није знао какве кобне одлуке падају баш у то доба у Бечу, од стране цивилних и војних власти. Није стога чудно што су на Орсејском Кеју, кад је Веснић дошао с овим предлогом, прешли преко тога као преко нечег што су догађаји већ претекли, будући да је и сама Француска »сваког часа очекивала ултиматум«.²⁾

С објавом рата, 28. јула, односи између Аустро-Угарске и Србије ушли су у сасвим нову и одлучну фазу. Југословенско Питање постало је једним од главних узрока највећег сукоба у историји света, и начин на који ће се оно решити био је сад зависан од још већих европских и светских проблема. Било је одмах очигледно, да ће у случају победе Централних Сила обе српске краљевине престати бити независне и постати вазалима, као и да ће, у супротном случају, Србија лако добити положај сличан Пијемонту, па ујединити све Југословене под својом заставом.

¹⁾ Stieve, »Izwolski im Weltkrieg«, брр. 12. и 20.: Шебеко Сазонову, 1. августа. Види и Берхтолдов извештај од 1. августа, у »D. A.« III, бр. 99.

²⁾ Ibid., бр. 15: извештај Штрандмана Извољском, од 1. августа.

X. ЗАКЉУЧАК.

Покушали смо, у доведе испричаном, да испитамо, до у појединости, све податке који долазе у обзир за Сарајевски Атентат и за дипломатску препирку која се услед њега изродила. Нека читалац пресуди, да ли су чињенице добро прикупљене, и да ли служе подлогом за закључке који су из њих изведени. Али ће се, можда, олакшати читаоцу да створи себи суд, у једном и другом правцу, ако на последњим страницама добије кратак извод из главних закључака до којих писац мисли да је дошао. На тај начин биће лакше видети и шуму а не само дрвеће, тојест истаћи ће се боље јачина или слабост мојих аргумената, па ћемо доћи ближе правом стању ствари.

Моји закључци, дакле, дали би се поделити на ова поглавља:

1. Окупација Босне и Херцеговине 1878 створила је трајан сукоб интереса између Аустро-Угарске и Србије, који је тињао испод жара под неспособном али аустрофилском династијом Обреновића, а букнуо поново после народног препорода који је настао доласком на престо Србије краља Петра Карађорђевића (1903), и у исто доба променом режима у Хрватској и у Босни. Овај се је сукоб још више заоштрио анексијом Босне године 1908, те лошом владавином у Хрватској од стране Маџара, и поврх свега двоструком победом Србије у Балканским Ратовима и радосним узбуђењем које је она изазвала широм југословенских покрајина.

2. Аустро-Угарска је године 1908 смерала да ратом нападне Србију, и овај је отклоњен једино тиме што се Русија покорила ултиматуму из Берлина, и што је Антанта саветовала Русији да попусти. Године 1912 и 1913, Аустро-Угарска је поново намеравала да нападне на Србију, али су је у томе спречиле њене савезнице, Немачка и Италија. У зиму 1913, она је покушала опет да изазове Србију у питању граница Арбаније, али се Србија потпуно повиновала њеним захтевима и тиме отклонила повод за рат. Она се је, напokon, вратила била својим плановима за нападај на Србију и пре него што је дошло до Атентата у Сарајеву, настојећи (како показује

Берхтолдов Меморандум од јуна месеца 1914) да придобије Немачку за ревизију балканске политике којом би се постигло изоловање и покорење Србије.

3. Убијство Надвојводе било је само крајњи догађај у читавој серији терористичких подвига противу истакнутих представника аустроугарског режима у Хрватској и у Босни предузетих од Југословена пореклом из Хапсбуршке Монархије, који су радили из властите иницијативе. За седам година што су претходиле Рату, националистички покрет захватио је био снажно цео млађи нараштај Југословена, преображујући се све више у духу револуционарном.

4. Тврдње о аустроугарском званичном учешћу у Сарајевском Атентату треба отклонити као фантастичне. Чињенице које су послужиле подлогом за оваке тврдње дају се потпуно протумачити заоштреним сукобом између цивилних и војних власти у самој Босни и по бечким министарствима; али се обојима, и војним круговима и полицији, мора пребацити да су се понели управо злочиначки немарно.

5. Исто су тако неосноване тврдње о званичном учешћу Србије у Атентату. Помоћ коју су атентатори добили из Србије било је дело тројице појединаца терориста, чланова Црне Руке, која се у то доба налазила у најжешћем сукобу са београдском Владом, и којој се иста Влада ужасно осветила на неколико година касније. Једина тачка још сасвим нералпчишћена било би: да ли је Србијанска Влада преко својих агената сазнала била што о самој завери, па је пропустила да о томе извести Беч. Ако се ово коначно докаже, компромитоваће очигледно Г. Папића, Г. Љубу Јовановића, и њихове другове из онога доба, али ни то ни у којем случају не би могло изменити суд у погледу иницијативе и непосредне одговорности за Атентат.

6. Треба да се повуче значајно поређење између држања Србије, која је у три маха (марта и децембра 1909, и јула 1914) понудила, да се цела распра преда међународном суду у Хагу, и Аустро-Угарске, која је сваки пут одбила и сваку помисао ове врсте.

7. Гроф Берхтолд је од самога почетка сматрао Атентат изликом за рат, необично згодно срачунатом да јавно мњење предобије на своју страну. Његова првобитна намера било је, да изненадно нападне на Србију, без претходне објаве рата, и у томе су га подупирали сви његови другови, и политичари и војници, с одлучним изузетком грофа Тисе.

8. Једино су Тиса и сам Фрања Јосиф показивали разбора и далековидости, али је њихову оклевању било узроком, пре свега, неизвесност да ли ће Немачка бити на њиховој страни.

Чим је немачка помоћ без ограничења осигурана, њихово пре-зање од рата ишчезе.

9. Истрага у Сарајеву дошла је накнадно, као примисао, са сврхом да учини утисак на Европу; а кад фон-Визнер потпуно није успео да докаже званичну тезу, резултати до којих је дошао прећутани су, иако је теза ипак и даље слу-жила као база за ратовање.

10. Берхтолд је чинио све што је могао да би скрио своје намере од Европе, да би уљуљушкао и пријатеље и неприја-теље у лажан осећај сигурности, да би изашао пред њих с го-товим чинима, те да би учинио немогућном сваку интервен-цију, а неизбежним рат противу Србије. Он је то чинио, наравно, у жељи да »локализује« сукоб, али с пуном свешћу да ставља на коцку мир целе Европе.

11. Берлин, несамом да није задржавао Беч, него га је хра-брио, корак по корак, поновно истичући потребу да треба што пре отпочети с непријатељствима, затварајући пут интервен-цији других све док мир није о концу висио, одобравајући одбијање Беча да се ствар преда Хашком Суду, а све то, баш као и Беч, при пуној свести шта се ставља на коцку.

12. Речју, није претерано ако се тврди, да су Беч и Берлин унапред смишљеном акцијом, често израђеном у танчине, до 23. јула створили таку дипломатску ситуацију, да је само још какво чудо могло спасти Европу, те да зато главна одговорност за рат почива на њиховим плећима.

Али не би ипак било право овде ставити тачку. Питање одговорности дели се на двоје, па иако су ова два дела и сувише испреплетана један у други да би се могли до краја размрсити и сваки за себе јасно разликовати, веома је важно да одвојимо што је више могућно једне од других обе врсте конаца који сачињавају ово ткиво. Први је проблем, да се одлучи, које су владе и који појединци учинили узалуднима напоре да се одржи мир јула месеца 1914, те тиме изазвали бржебоље Светски Рат, и који су их мотиви притом водили. Али иза тога стоји много већи проблем: како је дошло до тога да Европа пође путем, или да јој се допусти да пође, у ситу-ацију тако опасну каква је била она у години 1914; и, уколико је та ситуација била резултатом свесних напора и намера појединих влада, јавнога мњења, појединих државника, ди-пломата, и писаца. Испитивање непосредних узрока Рату до-вешће, свакако, неминовно и увек до осуде Централних Сила као нападача; али и најповршнији преглед са ширег гледишта показаше јасно, да коначни узроци леже много дубље и да су безгранично компликовани, — да свака нација има да по-несе свој део осуде за оно што се десило, да је крајње тешко тачно разделити кривицу и одредити кривце, и да и онде где

изгледа да је кривица очигледна могу понекад да се изнесу у одбрану олакшавајуће околности.

Има их који су, дошавши до овог становишта, бржебоље извукли закључак, да кривица више-мање пада на све подједнако, да нико није много бољи од другог, да се ни у којем случају не може тачно одредити шта на кога спада, те да стога цело питање треба скинути с дневнога реда као нерешиво и беспредметно. Ја лично нипошто се не слажем с овим гледиштем. То би, у ствари, значило тврдити две ствари: да се историјска истина не може домашити, и да — будући да се народи никад ничему не могу поучити од историје — сваки нараштај има да понови старе грешке и заблуде својих претходника, те тако да учи само из горкога властитог искуства. Ако примимо оно прво, онда морамо одбацити *a limine* као невредно свако историјско истраживање. А прихватимо ли другу тврдњу, ускоро ћемо се ухватити у незнабожачком веровању, да је људска природа непоправима.

У ствари, ако је икад вредело промучити се на осветлити неки историјски догађај, то вреди поуздано у случају Великога Рата, који је утицао на судбину Европе и целога света не мање дубоко него и сама Реформација и Француска Револуција. А с друге стране, одиста још никад откада је света и века није било преврата о којему је тако ускоро након самих догађаја стајало јавно на расположењу толико података првокласне важности, те из којих можемо, с толико изгледа на успех, да стекнемо правилан суд.

Напокон, без обзира на разна апстрактна питања историјске истине, има и један веома практичан разлог који нам налаже да проблему одговорности за Рат поклонимо што већу пажњу. У Немачкој — напоредо са многим озбиљним истраживачима, који изношење на видик пуне и праве истине сматрају нарочито важним за политичко оздрављење њихове домовине — отворене су велике и утицајне пропагандистичке агенције с изразитом сврхом да доказују преимућствено кривицу Савезника за Рат, да би тако рехабилитовали стари династички и милитаристички режим у Немачкој. Стога сви, којима лежи на срцу ширење начела интернационалне кооперације и консолидације, како их исповеда Друштво Народа, морају бити непосредно и животно заинтересовани испрним, брзим, и безобзирним истраживањем узрока који су довели до Рата. Овако је истраживање потребно подједнако и са моралне и са политичке стране.

Ова књига, иако се углавном ограничава на подручје непосредне одговорности, бадиће, надамо се, нове светлости и на цео проблем, уколико је он од опште важности, — а томе се досад није придавало довољно пажње на Западу.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ.

У свом енглеском издању, писац је дао библиографске податке за поједине одељке књиге. Ми ћемо овде начинити извод из те библиографије, и забележити само онајважнија дела.

Најбољи преглед аустријске спољне политике дају: Шармац (R. Charmatz) у својој »Geschichte der auswärtigen Politik Oesterreichs«, 2 свеске, у издању збирке Goeschen; В. Сид, у последњој глави своје »The Hapsburg Monarchy« (за време од 1903—12); и професор Прибрам, у својој књизи о Аустријској Спољној Политици (за време од 1908—18). Прибрам је издао и најважнију збирку аустријских докумената: »Die politischen Geheimverträge Oesterreich-Ungarns«, 1879—1914, свеска 1, уз коју стаје монументална збирка немачких дипломатских докумената, »Die Grosse Politik der europäischen Kabinette«, 1871—1919.

Најбоље написана општа дипломатска историја је Гучева (Dr. G. P. Gooch) »Modern Europe (1878—1919)«; али је савременија, и на темељу још необјављених немачких званичних докумената написана, књига Ериха Бранденбурга »Von Bismarck zum Weltkrieg« (1924). Иначе смо, све до после Рата, у погледу докумената били упућени на званичне публикације ратујућих влада, које су редовно било непотпуне било неуздане (с изузетком Беле Књиге — »White Paper« — што ју је, августа 1914, издао Сер Едвард Греј). Све те публикације (британске, француске, руске, белгијске, српске, немачке, и аустро-угарске) прикупљене су и издате на енглеском у збирци »Collected Diplomatic Documents relating to the Outbreak of the European War«, 1915. За нас су од нарочите важности следеће збирке докумената: 1) Прва Аустроугарска Црвена Књига (1915); 2) »Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges«, 1914, у три свеске (1919), које је објавила нова Аустријска Република, а које наводимо често у нашој књизи, скраћено са »D. A.«; 3) »Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges« од Госа (Roderich Gooss), који даје званичну аустријску верзију пре објаве докумената; 4) »Die Deutschen Dokumente«, у 4 свеске, издато од Немачке Владе 1920, са документима од јуна до августа 1914 (ми је наводимо често скраћено са »D. D.«); 5) »Deutschland schuldig?« — издато у Берлину 1919 од Немачке Владе, пред Конференцију Мира, са додацима руских и српских докумената из година 1908—14 добијених од Бољшевичке Владе. Овамо долазе још и 6) »Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Entente-politik der Vorkriegsjahre«, збирка руских тајних докумената, издата од Сиберта (B. Siebert) 1921, те 7) »Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis« у 4 свеске, издато од Стиве-а (F. Stieve), с помоћу Немачке Владе (1924), 8) М. Богиневића »Kriegsursachen« (1919), коју треба читати са резервом, и 9) Монтеласа »Leitfaden der Kriegsschuldfrage« (1923). Од енглеских збирака спомињемо, 10) »The Outbreak of the War« од Сер Чарлса Омана (1918), и 11) »The History of Twelve days« од Хедлема (J. W. Headlam) (1915).

Од критичких приказа почетака Рата вреди истаћи Карла Кауцког расправу »*Wie der Weltkrieg entstand*« (1919), и Дра Хајриха Канера »*Kaiserliche Katastrophenpolitik*« (1922); затим, на француском, »*La Victoire*« од Алфреда Фабр-Лиса (*Fabre-Luce*) (1924), и »*Les Origines Immédiates de la Guerre*« од Ренувена (*Pierre Renouvin*) (1925). Некритични су, али врло важни, мемоари аустроугарског фелдмаршала Конрада од Хецендорфа (»*Aus meiner Dienstzeit*«), у 4 велике свеске; а потпуно некритичан је памфлет Ст. Станојевића (на југословенском и на немачком) о Убијству Надвојводе (1923). Тенденцијозно антисрпски пишу Леополд Мандел, који је кроз многе године организовао, најмљен од Бал-плаца, кампању у штампи противу Србије и Југословена (па то и сад још чини, потпомогнут од большевика, по бечким листовима); и госпођица Дурам (*Edith Durham*), о којој говоримо у додатку VI глави, поводом »открића« Г. Љубе Јовановића у »Крви Словенства« (1924).

Што се тиче аустро-српског сукоба, и уопште Југословенског Питања, упућујемо на расправу писца ове књиге »*The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*« (која је, у попуњену издању, изашла и на немачком, 1913); као и на његову књигу »*The Rise of Nationality in the Balkans*« (1917), и на његове чланке под »Србија« и »Југославија« у Британској Енциклопедији (1923). Веома су исцрпне и важне по овом предмету књиге Хермана Вендла (*Wendel*): »*Die Habsburger und die Südslawenfrage*« (1924), и »*Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*« (1925), које се утолико више истичу што их је писао Немац.

О самом Сарајевском Атентату добиће се најбоља обавештења из извештаја и записника Процеса, који је био октобра 1914; најжалост, засад имамо објављене о томе само непоуздане верзије из званичних аустријских врела. Али има изгледа да ћемо доћи и до аутентичних података (види о томе чланак П. Слијепчевића, у загребачкој »Новој Европи« за 1. јуна 1925). Са српске стране, најважнији је извор за упознавање босанског омладинског револуционарног покрета књижица Боривоја Јевтића »Сарајевски Атентат« (1924), уз чланке који излазе последњих година у загребачкој »Новој Европи«, а које пишу већином такођер сами учесници у покрету.

Занимљиве појединости, у вези са Сарајевским Атентатом, пружа чудна књига под насловом: »Тајна превратна организација«, штампана у Солуну 1918, која садржи званичан извештај са чувеног Солунског Процеса. Ову је књигу Србијанска Влада, након повратка у Србију, почела растурати, ради обавештења домаће јавности о току догађаја за време Рата; али је ускоро с тиме стала, и књигу повукла из промета. Ову књигу треба читати с великом резервом, иако је то докуменат првокласне важности, нарочито у погледу везе између Сарајевског Атентата и Солунског Процеса.

Политичка и дипломатска историјска наука међу Југословенима бележи засад само добре почетке и одличне монографије (као што су нарочито књиге пок. Мих. Гавриловића, о Милошу Обреновићу, и Слободана Јовановића, о Александру Карађорђевићу и Михајлу Обреновићу; Ж. Живановића Политичка Историја Србије, која је недавно угледала света, садржи богато и занимљиво градиво, — али модерна политичка историја Србије и Југославије још није написана.

Превод ове књиге учињен је (од М. Турчина) с оригиналног рукописа. Нека поглавља штампана су унапред у »Новој Европи«; а готово цела књига била је сложена, и углавном преломљена, кад је изашло, у Лондону, енглеско издање. Отуда ситне разлике у тексту и у белешкама под цртом.

У претплати цена је књизи била Дин 50.—.

Књига је штампана у 2000 примерака.

ИЗДАЊА »НОВЕ ЕВРОПЕ«:

М. Крлежа, »Хрватска Рапсодија« (»Хрватска Рапсодија« — »Смрт Фрање Кадавера« — »Велики мештар свију хуља«), с предговором Л. Поповића (ћирилицом) — Дин 20.— (у тврдом повезу, Дин 30.—).

В. В. Зјењковски, »Руски Мислиоци и Европа« (Гогољ — Славјанофили — Херцен — Толстој — Достојевски — Н. Ф. Фјодоров — Н. Ј. Дањиљевски — К. Љеонтјев — Евразијци), с предговором Исидоре Секулић (ћирилицом) — Дин 20.—.

Слободан Јовановић, »Љубомир Недић«, есеј. Цена Дин 10.—. (Латиницом и ћирилицом.)

М. М. Ракић, »Песме« (ћирилицом). — Цена Дин 30.— (у тврдом повезу, Дин 50.—); на нарочитој хартији — Дин 60.—.

Др. И. Белин, »Проблеми наше валуте«, студија за санацију наше привредне кризе (латиницом) — Дин 20.—.

П. Смијепчевић, »Наши добровољци у Светском Рату«. Цена Дин 10.—. (Латиницом.)

Ал. Јелачић, »Руска Револуција и њено порекло« (латиницом) — Дин 50.— (у тврдом повезу, Дин 70.—).

»*Никола Пашић у Новој Европи*« (са прилозима Љ. Давидовића, Настаса Петровића, Јаше Продановића, К. Куманудија, Вес. М. Вукићевића, Драг. М. Михајловића, Св. Гребенца, и М. Ђурчина) (ћирилицом и латиницом) — Дин 20.—.

»*Ессе Ното!*« — шест репродукција скулптура И. Мештровића, из Свете Историје (у облику дописних карата) — Дин 10.—.

»*Дванаест апостола Лиге Народа*« — дванаест репродукција карикатура Б. Бетровића (у облику дописних карата) — Дин 12.—.

У припреми:

М. Ђурчин, »Солунски Процес (Црна и Бела Рука)« (ћирилицом и латиницом).